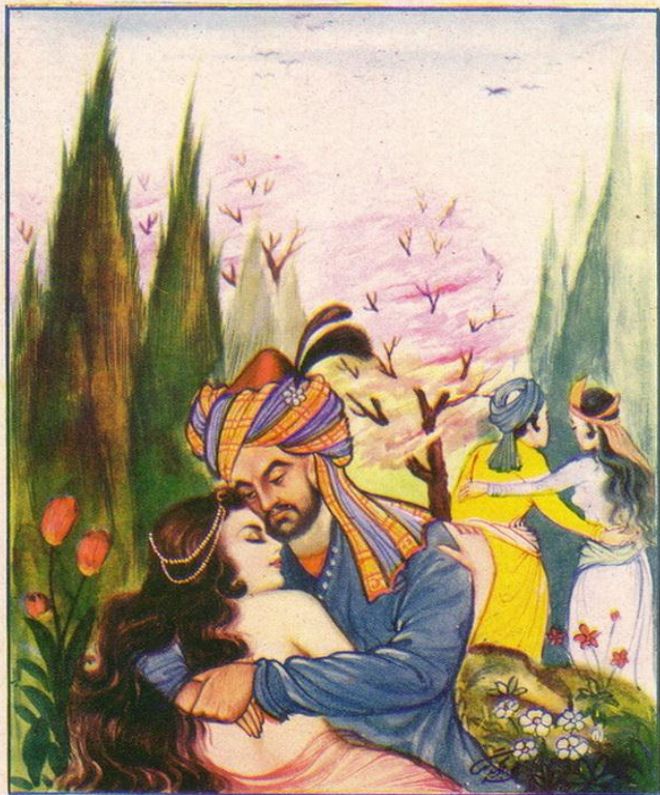

PDF4Kurd

با خه‌ییام باش بناسین

چون بر بنور زرخ لاله شبست
بر خیزد بجام با ده کن غم است

کاین سبزه که امروز تا شاکه
فردا همه از خاک تو بر خواهد است

با خه‌یام باش بناسین

جه‌لال زه‌نگابادی

پاچقه‌ی

حه‌مه‌ کهریم عارف

۲۰۱۳

خانه‌ی چاپ و بلاگردنه‌وه‌ی موکریانی

● با خه‌ییام باش بناسین

● نووسینی: جه‌لال زه‌نگابادی

● وه‌رگپانی: حه‌مه‌ که‌ریم عارف

* پیتچنین وه‌له‌گریی: ج . زه‌نگابادی

● نه‌خشه‌سازی ناوه‌وه: ری‌دار جه‌عفر و محه‌مه‌د فه‌یسه‌ل زه‌نگنه

● به‌رگ: ئامانج ئه‌مین

● نرخ: ۳۵۰۰ دینار

● چاپی به‌که‌م: ۲۰۱۳

● تیراژ: ۷۵۰ دانه

● چاپخانه: چاپخانه‌ی موکریانی (هه‌ولیر)

● له‌به‌رئوه‌به‌رایه‌تی گشتیی کتبخانه‌کان ژماره‌ی سپاردنی (۸۴۳)ی سالی (۲۰۱۲) پیدراوه

زنجیره‌ی کتیب (۱۸۱)

هه‌موو مافیکی بو‌خانه‌ی موکریانی پارێزراره

مالپه‌ر: www.mukiryani.com

ESTABLISHMENT FOR TRANSLATION & PUBLICATION
ئیمه‌یل: info@mukiryani.com

ناوهرپۆك

۶ ھووم
۷ پيشكەش
۹ وەربەرە
۱۳ خەببام شاعىر زاناىان و زاناى شاعىران
۷۳ دەربارەى چوارىنە
۷۹ چوارىنەكانى خەببام لەزمانى عەرەبىدا
۹۳ مشتومرپىكى بى برانەوہ
۱۵۹ ئادگارپن ھۆزانپتپى و پاچقە و كارىگەرى
۲۱۱ فەرھەنگىلە
۲۲۵ ئاف نما
۲۴۳ چافكانى و ژىدەرەيل
۲۵۷ جەلال زەنگابادى (پىئاسە)
۲۶۱ ھەمە كەرىم عارف (پىئاسە)

هووم

" قِيلَ إِنَّ الْإِلَهَ ذُو وَلَدٍ
قِيلَ إِنَّ الرَّسُولَ قَدْ كَهْنَا
مَانَجِي اللَّهُ وَالرَّسُولُ مَعَاً
مِنْ لِسَانِ الْوَرَى فَكَيْفَ أَنَا؟!"

وتیان خوا کوپی ههیه ،
وتیان پیغه مبهه ر جادوو با زی کردوو
جا خواو پیغه مبهه ر بیته وه
له زمانی خه لک رزگاریان نه بووه
ته دی منی بهنده چون رزگار مبی لهم و له وه؟!

پیشکشہ بہم

ویژہ خان و روشنہ زہرہ میہربان و ہیوایانہ :

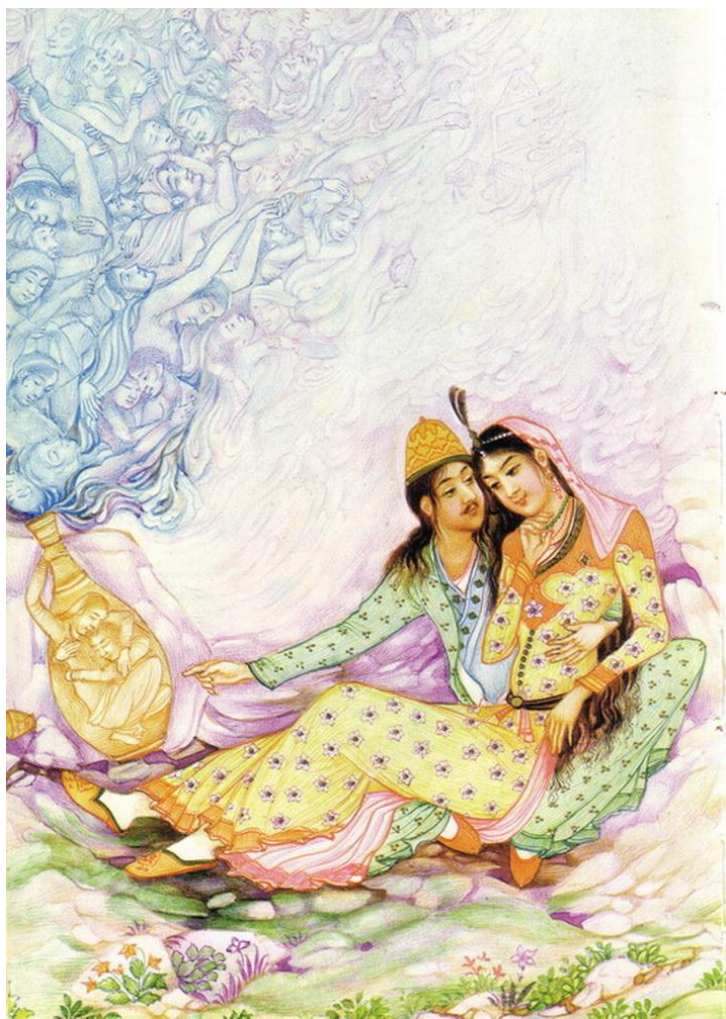
د. محمد نور عارف

خوسرہ و جاف

محمد سعید جاف

نہوزت دھوکی

(ج.ن)

□ وەر بەرە

پېشەکی و پاشەکی زۆر سوپاسی و ئیژهفان و پاچقهوانی پایه بهرزو کوردپهروهه
حه مه کهریم عارف ده کهم و، پر به دلّ دوعای ته مهن دریتزی به پر به ره می و
سهر فزای بۆده کهم ، که پاچقهی ئەم پهرتووکهی گرتە ئەستۆی خۆی و به ئەوپه پری
وردییه وه وهریگی پرایه سهر زمانی کوردی شیرینمان .

ئەم پهرتووکه له بناغه دا به شیکه له پهرتووکی (دیوان عمر الحیّام، دراسة وترجمة
منشومة) که له سالی ۲۰۱۰ له (منشورات الجمل - لوبنان) په خشبۆته وه (*) به لّام
گه لیک زیادو دهسکاری و پوخته کراوه، سهرناقه کهی له سهرناقی پهرتووکی (کوردو
خه یام نه ناسین) ی خوسره و جافه وه - و ئیژهفانی گه وه و پیتشهنگی خه ییامناسی له
زمانی کوردیدا - هه لێنجراره .

ئهو ی هه ژێ ناماژه یه ، چ به تیک یا پارچه هۆزانیك یان چوارینه یه که له م
پهرتووکه دا هه یه به خۆم پاچقه مکردووه، بگره به خۆشم پیتچن و هه له بژاری
پهرتووکه کهم کردووه، گه لیک په یفگه لی ده فۆکین کوردیم به کاره یناوه ، به مه بهستی
نزیک کردنه وه ی شیوه زا ره کان له یه کدی و له پینا و زمانی و ئیژهفانی یه که گرتو دا .

سەربارى ئەوەش بە پېيويستەم زانى رىنگاچارەيەك بدۆزمەوہ بۆ ئەو پىتانە كە لە ئەلىفباي كوردیدا نین ، بۆ زانىنى ئەسلىيان و كركکردنى راست و وردیان ، بەم شىوہیە :

(س = ٢ = ث)

(٣ = ذ)

(ت = ٤ = ط)

٥ = ٦ = ض ، ظ)

لیرەشدا ئیژم زۆر بەداخەوہ ، كە لە دەیان جۆرى فۆنتى كوردى يەك جۆرە فۆنتى پوختەمان نیە ، بۆ نمونە لە ھەموویانا ئەم فاریزەییە (؟) نیە ، كە رۆلى لە خالبەندیدا زۆر گرنگە ، بۆ روونکردنەوہی پەییوہندیی دوو رستە یان دوو دەستەواژە ، كە پەییوہندیی (ھۆ) و (ئەنجام) لە نیوانیانە و ، پیتی (٧) ی كۆتایی پەیفگەل میناك لە پەیفی (مرۆڤ) دا كلكپراوہ!

ھەلبەتە دیاریکردنى مێژووییى لەدایكبوون و مردنى ھەموو ئەوانەى ناوہكانیان دینە ئاراوہ زۆر گرنگە ، بۆیەش ئەوپەرى بايەخم پیتی داوہ ، جا ئەو مێژوویانەى كە بەم جۆرە تۆماركراون : (؟...؟) واتە : دەوروبەرى ئەو ژمارەییەو ، مەزەندەنامیژە / (؟!؟) واتە : مێژووی لەدایكبوون و مردنى ناديارە / (ل:؟) : مێژووی لەدایكبوونە / (م:؟) : مێژووی مردنە .

نامەوى لیرەدا ئاماژە بۆ ئەو كفشە نوێیانەم لە بیافی خەییاملۆجیدا بكەم ، ھەلبەتە ئەو وێژەقان و رۆشنەزەرە كوردانەى ئاگادارى وێژەى فارسین ، نەمازە لە بواری خەییامناسیداو ، خودانىین ویزدانن ، باش دەزانن كە ئەم پەرتوو كە ناچیتە نیو بازنەى "كالای خۆمانەو بۆمان ناردیانەتەوہ" ، بگرە ھەژى پاچقە شە بۆ زمانى فارسى .

لەبنەتادا تکای سەرەکیم ئەو هیە ، که پیش داوای لیبوردن و بەخشین سەبارەت بە
هەلەکانم ، دگەڵ ئەو پەری سوپاسدا، داوا لە رەخنەگرانی ویژداندار دەکەم ، هەلەکانم
بۆ راستکەنەوه ، چونکە هەر هەلەیهک دەبێتە هۆی زاوژویی چەندین هەلە ی دیکە لە
تایندەدا.

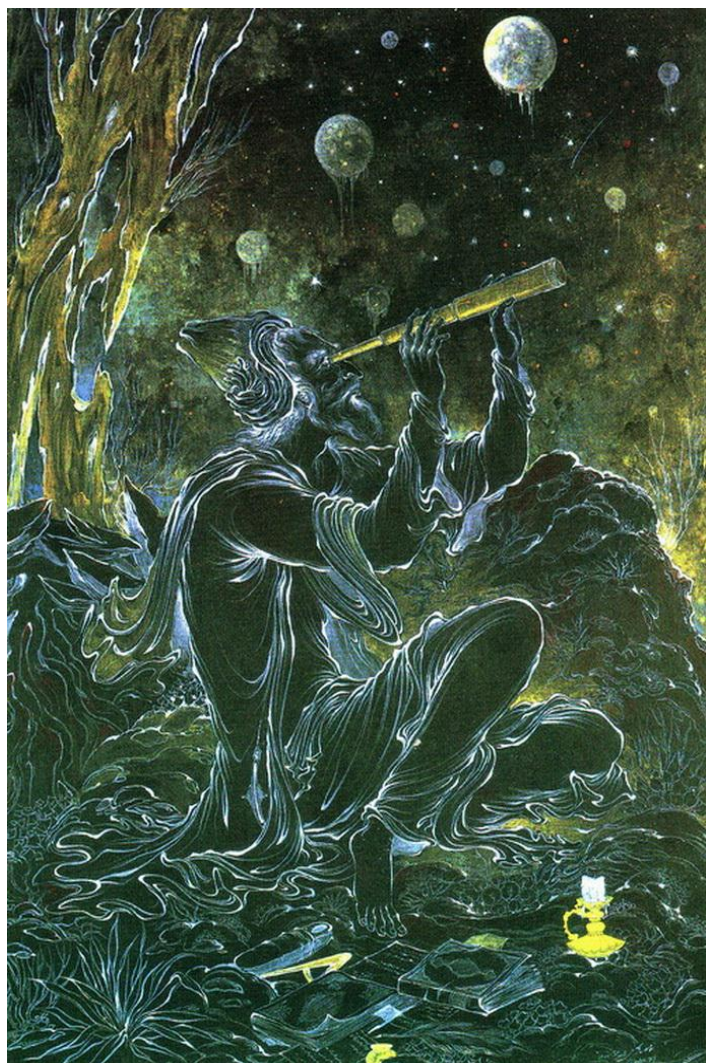
کە مائیش هەر بۆ یەزدانی مەزنە.

(*) هەژمی ئاماژەیه کە پاچەقوانی گەورەمان حەمە کەریم عارف دەقی لیکۆلینەوه عەرەببێهەکی
(دیوان عمر الخیام...) ی وەرگێتێراوه سەر زمانی کوردی و بەخۆشم گەلیک زیادو دەسکاری و پوختەو
پیتچنمکردو، دیسان مامۆستا حەمە کەریم بە ئەو پەری وردیی پێداچوووه .

(ج.ز)

تەممووزی ۲۰۱۲

هەولێر - نزیکێ گۆرستانی شیخ ئەحمەد

خه بیام

(شاعیری زانایان و زانای شاعیران)

"عه جایه ب!"

من چ خزمه تیکی سولتان ده کهم!؟

ده بی تاسمانان ههزار سال به ژانه وه بن و ستیران له خولگه کانا له هه لکشان وداکشاندا بن ، تا له م تاشه دا دنکه دانه ویله یه کی وه ک عومری خه بیام ده رچیت و ، له شارانی حدوت نهومی تاسمان و گوندانی حدوت دۆلانی زه میندا سه رقافله یه کی کاروانی حکمه تی وه ک من په یدابی! به لام ته گهر خه واجه سه رات ده وی ، شه وا ده توام له هه ر گوندیکی ده قه ری کاشاندا ده دانته له وه خه واجه بو بینم!"

خه بیام به و جۆره به رسقی خه واجه کاشانی (دیواندارو گه وره ی ده ستوپیه نده و خولامانی ده رباری سه لجوقی) دایه وه ، چونکه خه واجه شه وه ی به زۆر ده زانی بو خه بیام ، که مه لیکشای سه لجوقی موچه یه کی تایبه تی بو بریپۆه ، جا نه ک هه ر موچه که ی به زۆر ده زانی ، بگره به م پرسیاره ش تووره ی کرد:

- "تۆ چ خزمه تیکی سولتان جیهان ده که ی، تا سالانه ده ههزار دینارت بداتی!؟"

هه ر که سولتان شه م حیکایه ته ی بیست ، گوتی :

- "توبال وه ته ستۆم خه بیام راستی گوتوه"

بئىگومان ئەمەمە خالى فليقانانە لەنيو ھاوړه گەزانی خۆيانا، بەلام شکۆو جاويدانی
بۆ گرگنانی فووتیکراوو زەبەللا حکراوان نیه ، بەلکو بۆ بلیمەتانی راستەقینەیه وهک :
مەعەپری ، خەبیام و دانتی...

دیاره هیچ شاعیریکی رۆژھەلاتی ، نەمازە چوارینە بیژە ئیرانییە نیودارەکانیش
مینا: بابا تاهیری ھەمەدانی (؟-۱۰۰۰؟-۱۰۷۵ ز)، مەسعوود سەعەد سەلمان (۱۰۴۶-
۱۱۲۱)، مەھستی گەنجەوی (؟-۱۰۸۹-۱۱۵۹)، خاقانی شیروانی (۱۱۲۰-۱۱۹۸)،
فەریدەددین عەتتاری نیشابوری (۱۱۴۲-؟ ۱۲۲۹)، کەمالەددین ئیسماعیل (م):
۱۲۳۷)، بابا ئەفەزەل کاشانی (؟-۱۱۸۶؟ ۱۲۶۷)، مەولانا جەلالەددین رومسی (۱۲۰۷-
۱۲۷۳)، جەمالەددین سەلمان ساوجی (۱۳۰۰-۱۳۷۶) و سەحابی ئەستەرابادی (م:؟ ۱۶۰۱)
بگرە بە ھەموویانەو ، لە ماوەی ئەم سەدو پەنجا سەلەھی دواییەدا بەقەد خەبیام (؟
۱۰۲۱-؟ ۱۱۲۳) نەبوونەتە جیگەیی بایەخی پاچقەوانان و باسکاران لە سەرئانسەری
جیھاندا، تەنانەت کار گەییە رادەبەک خەریکبوو کەلە نووسەر و شاعیرانی ناوازی
ئەوروپای وەک : دانتی (۱۲۶۵-۱۳۲۱)، سیرفانتیس (۱۵۴۷-۱۶۱۶)، شەکسپیر (۱۵۶۴-
۱۶۱۶)، گویتە (۱۷۴۹-۱۸۳۲) و پێشبینی بەنیویانگ (بزیشک و شاعیر) نوستەر
ئادامۆس (۱۵۰۳-۱۵۶۶) بخاتە بەر سیبەری خۆی!

بەئێ... پاش کەشفکردنەوێ خەبیام وەکو شاعیر لە سەرەتاکانی سەدەیی
نۆزدەھەمداو، پاشان بەتایبەتی لەنیوێ دووھەمی ئەو سەدەییە ، بە فەزلی پاچقەکەیی
ئیدوارد فیتزجیرالد (۱۸۰۹-۱۸۸۳)، چوارینەکانی خەبیام بۆ دەیان زمانی زیندووی
جیھان ، کە ژمارەیان خۆی لە پەنجا زمانی ئەوروپای دەدا، ھاتنە وەرگێران ، جگەلە
زمانین رۆژھەلاتی ، تا زمانی ئیسپیرانتۆش ! تەنانەت بە خەتی (بریل) ی تاییبەت بە
نابینایانیش پەخشکران ، سەرباری ئەوھش لە ھەر زمانیکدا چەند جارێک پاچقەکراوھ

، به رادهیهك كه تیراژی چاپی چوارینه کانی خهییام جگه له ئینجیل ئیدی تیراژی هه موو کتیبه به ناوبانگه کانی جیهانی به زاندوه! هه لبه ته کاره که ی فیتزجیرالد (پاچقه که ی نازادی چوارینه کانی خهییام) سه دنگدانه وهیه کی جه ماوه ری میلی بی وینه ی پهیدا کردو، چوه قوولای ویزدانی هه لگرانی که لتووری نه نگلۆ ساکسو نییه وه، بگره هه ندیکیان وه کو په ندو قسه ی نه سته ق که وتنه سه ر زاران . له م باره وه له پی شه کی چاپی (پنگوین) ی چوارینه کانی خهییامدا وا هاتوه: " . وه رگی پراسی چوارینه کانی خهییام له لایه ن فیتزجیرالد وه ، به ناوبانگترین وه رگی پراسی نه ده بیسه بۆ سه ر زمانی ئینگلیزی و، ته نانه ت به ناوبانگترین و جه ماوه ری ترین وه رگی پراسی وه کو پاچقه که ی (هۆمیرۆس) ی (شامان) یا پاچقه که ی (تۆفید) ی (فۆل دینگ) نه گه یشتۆته هاوتای .

هه لبه ته پاچقه که ی فیتزجیرالد ئاوتته ی تانویۆی زمانی ئینگلیزی بووه و، بۆته به شیکی له جیا بونه وه نه ها تووی نه وه ده سته واژه و ئیدیۆم و قسه نه سته قه ئینگلیزی به باوانه ی که په ندناسا به سه ر زاره ون و ده گو ترینه وه ، به رادهیهك چاپی سالی ۱۹۵۳ ی فره هنگی ئۆکسفۆرد له کۆی نه وه (۱۸۸ په ندو ئیدیۆمه) ی که له خۆی گرتوه (۵۹ چوارینه ی ته وای خهییامی) تیدا یه ، واته ریژه ی چوارینه کان ده بنه سییه کی په نده کانی ته م تۆماره . دیاره ته م ریژه یه له ریژه ی ته و گوته و په ندانه زیاترن که له کتیبی پیرۆزو شه کسپیر وه رگی راون " ! له هه مان پی شه کیدا هاتوه که شاعیری مه زن جۆن کیتس گو توویه تی ، که ته گهر به که شتی سه فه ربکات پیی خۆ شتره (وه رگی پراسی چوارینه کانی خهییام) له گه ل خۆیدا به ری ت تا وه رگی پراسی (هۆمیرۆس) سه که ی شامان! بگره ده لێن سه ربازانی ئینگلیز له سالانی هه ردوک جه هنگی جیهانیدا چوارینه کانی خهییامیان له گه ل خۆیانا ده برد .

ههروهه زۆر جار سه‌رۆکی ئه‌مريکا ئه‌براهام لينكۆلن (۱۸۰۹ - ۱۸۶۵) به‌ر له‌نووستن چوارينه‌کانی خه‌ییامی ده‌خوینده‌وه ، فلادیمیر پۆتیننی سه‌رۆکی روسییش له‌م خووه‌دا له‌ لينكۆلن ده‌چیت .

مارتن لۆتەر کینگ (۱۹۲۹ - ۱۹۶۸) پێشه‌وای زنگیه‌کانی ئه‌مريکاش له‌گوتاریکیا قسه‌ی خه‌ییامی (به‌ پاچه‌ی فیتزجیرالد) به‌ نمونه‌ هیناوه‌ته‌وه:

" خه‌ییام راستی گوتوه :

- ده‌ستی قه‌ده‌ری رویشتوو ده‌نووسی و

هه‌ر ده‌رواو نازقړی نیوه‌دپړی ره‌شکاته‌وه "

ئه‌مه‌ش پاشماوه‌ی چوارينه‌که‌یه :

" بگره‌ هه‌رچه‌ندیش خواپه‌رست و ژیر بیت

هه‌موو ئه‌شکت وشه‌یه‌ک ناکوژنیته‌وه "

ده‌قه‌ فارسییه‌که‌شی به‌م نیویه‌يته‌ ده‌ستپێده‌کا :

" از رفته‌ء قلم هیچ دگرگون نشود "

واته:

" له‌ نووسینی خامه‌دا هیچ ناگۆردی "

جا به‌م جوۆره‌ خه‌ییام له‌چاو گه‌وره‌ شاعیرانی رۆژه‌ه‌لاتدا شوۆره‌ت و ناویانگی جیهانگیری سه‌یری په‌یداکرد ، گه‌رچی ئه‌حمده‌ حامد سه‌رراف (۱۹۰۰ - ۱۹۸۵) پێی وایه‌ که‌ خه‌ییام " له‌ ئه‌بوو عه‌لا و موته‌نه‌بی و ئیبن روومی و ئه‌بوو نواس و حافظ و سعدی و خاقانی و نیزامی بلیمه‌تتر نه‌بووه ، به‌لام خه‌ییام له‌وانه‌ به‌خته‌وه‌رتتر بووه ، که‌ خه‌لکانیک په‌یدا بوون قه‌ده‌ری ئه‌ده‌به‌که‌یان زانیوه‌ و پێیاندا هه‌لگوتوه ، دنیاش تالچ و نسیبه "

ههق و ابوو مامۆستا سهپرراف ناوی فیردهوسی (؟ ۹۴۰-؟ ۱۰۲۰) و ناصر خوسرهو (۱۰۰۳-۱۰۸۸) و مهولانا جهلالهددین- یشی بهانیبایه ، دگه‌ل‌ئه‌وه‌شدا بۆچونه‌که‌ی دروست نیه ، چونکه بهخت و تال‌ح هۆی سه‌ره‌کی شۆره‌تی جیهانگیریی خه‌ییام نه‌بووه ، هه‌رچنده بهخت تا راده‌یه‌ک پی‌ویسته ، به‌لام هۆیه‌کی لاوه‌کییه ، چونکه خه‌ییام به‌تیکرای کاره‌کانی نه‌ک هه‌ر ناوداریکی تیرانیسی- ئیسلامیی- رۆژژه‌لاتیی مه‌زنه ، به‌لکو له‌ریزی گه‌وره‌ترین‌ئه‌وه‌ ئه‌دیبه‌ ناوبراوانه‌یه . جا ئه‌گه‌ر به‌کۆی هه‌موو به‌ره‌مه‌کانی هه‌لسه‌نگینریت و ، له‌ بوا‌ری شیعریشا گه‌رچی قه‌واره‌ی دیوانه‌که‌ی بچووکه ، ئه‌گه‌ر به‌های جزووری شیعییی له‌ زۆربه‌یان به‌رزتر نه‌بیت ، ئه‌وا هیچی که‌متر نیه‌ له‌م خودان دیوانه‌ بچووکانه‌ی ئه‌ده‌بیاتی جیهاندا: لاوتسی (سه‌ده‌ی پینجه‌م یا شه‌شمی پیش‌زیینی) له‌ شیعره‌ هزری چینیدا ، خۆرخ‌مانریکی (۱۴۴۰- ۱۴۷۹) له‌ شیعیی ئیسپانییدا و رامبۆ (۱۸۵۴- ۱۸۹۱) له‌ شیعیی فه‌ره‌نسییدا .

ئه‌مه‌یان له‌رووی پایه‌ی ئه‌ده‌بییه‌وه ، که‌چی سه‌باره‌ت به‌ پایه‌ی هزریی ، فاکته‌ریکی سه‌ره‌کیترو جه‌وه‌هریت‌ه‌یه ، که‌ له‌ هه‌موو ئاسته‌کاندا به‌ندیواره‌ به‌ ژینگه‌ی ئه‌وروپییه‌وه ، به‌ تاییه‌تی له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌مدا ، ئه‌ویش ئه‌و ژینگه‌یه‌ بوو که‌ نافه‌رۆکی چوارینه‌کانی خه‌ییامی په‌سه‌ندکردو له‌ هه‌مپۆی گرتن و هه‌لمژین ئه‌ما هه‌لمژین !

له‌و سه‌ده‌یه‌دا ئه‌وروپا هه‌لکشانیکی شۆرشگیرانه‌ی مۆدیرینیستی به‌خۆوه‌ ده‌بینی ، که‌ له‌دوای پاشه‌کشه‌ی سیاسی قه‌رالستانه‌کانیاو ، له‌ هه‌لکشانی که‌لکه‌له‌ی عیلمانییه‌ت و قانگله‌بوون و داکشانی ده‌سه‌لاتی ئایینییا به‌رجه‌سته‌ ده‌بوو... ئه‌وه‌ بوو باهۆزی شۆرشین : سیاسی ، هه‌ده‌بی ، هه‌نه‌ری ، زانستی ، ئابووری و هزری هه‌لیگرد ، گه‌شتین نمونه‌شمان بلابوونه‌وه‌ی تیزو هزره‌کانی : مارکس (۱۸۱۸- ۱۸۸۳)

، دارون (۱۸۰۹ - ۱۸۸۲)، فرۆئید (۱۸۵۶ - ۱۹۳۹) و پیشه‌نگانی فهلسفه‌فهی بوونگه‌راییی (وجودی) یه .

سا نهیئی فه‌زلی خه‌ییام ، سه‌باره‌ت به ره‌واجدانى زمانى فارسى له ئاستى جیهاندا ، ره‌نگه له فه‌زلی شه و شاعیره ئی‌رانییه نی‌وبراوانه زیاتر بی‌ت و ، له‌مه‌دایه که چوارینه‌کانی هم سووک و خوشده‌ستت بۆ وه‌رگی‌ران و هم پر به‌هان له‌رووی ناقه‌پۆکه‌وه . هه‌لبه‌ته شه و پاچخانه‌ی که ده‌قه فارسییه که‌یان له‌گه‌لدایه ، بوونه مایه‌ی شه‌وه‌ی سه‌رنجی رۆله‌کانی می‌لله‌تانى دى بۆ زمانى فارسى راکیتشن و ، بکه‌ونه منه‌ی شه‌ده‌بیاتی ئی‌رانی و خویندنه‌وه‌و لی‌کۆلینه‌وه‌ی ، به‌و ئی‌حتویاره‌ی که گه‌وره‌ترین ده‌روازه‌یه بۆ ژیا‌ری ئی‌رانی ، جا شه‌مه‌ش بووه هۆی ناشنایه‌تى و هاوسۆزى و دۆستایه‌تى له‌گه‌ل ئی‌رانییه‌کاندا، له ده‌ره‌نجامدا ده‌کاته به‌رزکردنه‌وه‌ی ناوی نیشتمان‌که‌ی خه‌ییام ، واته ناوی ئی‌ران . شه‌گه‌ر وا نیه شه‌دی بۆچی (بۆ نمونه) زانستگه‌ی فلۆرنسا له ئی‌تالی‌او، له بوخاریستی پی‌ته‌ختی رۆمانی‌او، له ئی‌سپانیادا په‌یکه‌ری بۆی کراوه؟ بۆچی سالانه خه‌لکانیکی بیانی زۆر (به‌تایبه‌تى رۆشن‌بیران) له نیشابور سه‌ردانی گلکۆی ده‌که‌ن... هتد؟!

به‌راستی و دل‌نیا‌یه‌وه خه‌ییام (سولتانی شاعیرانی چوارینه‌یه) که به‌دیوانه چکۆله‌که‌ی (که ۱۰۹۶ چوارینه‌یه له گه‌وره‌ترین کۆچوارینه‌ی پاچقه‌کراودا له‌لایه‌ن باسکارو پاچقه‌وانی هیندستانی سوامی گو‌فیندا تیره‌هه) رۆشن‌بیران و رۆشن‌بیری هه‌موو نه‌ته‌وه‌و گه‌له‌کانی جیهانی لی‌کدی نزی‌ک‌کردۆته‌وه ، له‌م رووه‌وه ته‌نانه‌ت کتیبه‌ پیرۆزه‌کانیشی به‌زاندووه! مه‌گه‌ر له‌م مه‌یدانه‌شدا چوار- پی‌نج شه‌دی‌یکی جیهانی دیکه هاوتای بن‌مینا: دانتی و شه‌کسپيرو سیرفانتس...

ھەر بۆيەش دەتوانىن بلىين غەياسەددىن ئەبولفەتخ عومەر كورې ئىبراھىمى خەييىمى نىشاپورى بەراستى و راستەقانى (زانای شاعىران وشاعىرى زانايان) ھە ، چونكە: زانا، فەيلەسووف ، گەردوونناس ، پزىشك ، نووسەرو شاعىر بوو .

ھەندىك بەھزى نازناوھ كەيەوھ، كە (خەييىم) ھە ، ئاماژەيان بۆ ئەوھ كەردووھ كە رەنگە (عومەر ئىبراھىم) بەرەسەن ونەژاد عەرەب بوويىت ، ديارە ئەمە بەلگەيەكى يەگجارسست و لاوازە ، چونكە ئەم نازناوھ ھىمايەك نىيە بۆ تىرە يان تايغەيەكى عەرەبى ، ياخود بۆ گوندىك يان شارۆچكەيەك يان شارىكى عەرەبى ، بەلكو ھىمايە بۆ ئەوھى كە لەوھيە باوكى عومەر يان باپىرەى خىبەت سازىكى بەنيويانگ بوويىت و، ئىدى ئەم نازناوھ بەسەر عومەردا برايىت . لەوھشە ھەر بەخزى ھەزى لىكردىت وھكو شانازىيەك بەئەسل و فەسلى زەھمەتكىشى خۆيەوھ ھەلىبئازديت . ھەرودھا تاقە ئاماژەيەك بۆ كوردبوونى نەژادى خەييىم رايگرم ، كە شاعىرو وەرگىر مەلا خەليل مشەختى (۱۸۹۷-۲۰۰۷) لە پىشەكى پاچقەى چوارىنەكانى خەييىمدا بۆ سەر زاراقەى ئەدەبى (كرمانجى سەروو) ئىيى: " خەييىم كوردىكى نىشاپورى يە لە كوردەكانى خۆراسان" ، بۆيە كەوتە پشكنين و چوونە بنجوبنەوانى ئەم ئاماژەيە وھك ئەگەرىك ، چونكە كورد لەپىش سەردەمى مېدياوه لەخۆراسان و دەورووبەريدا ھەبوونەو ، لە ھەردوك سەردەمىن ئەمەوى و عەبباسىدا، تەنانەت لە سەردەمى نويشدا، لە مەيدانە روژنەبىرى و سياسىي و جفاكيبەكاندا زۆر كەلەمىرد و نىبودارى كورد رەچەلەك لەو دەقەرەدا ھەلگەوتوونە مينا: شاعىر بەسسام كوردى خارجى (م): (۸۷۸ ز) ، شاعىر ئەبوو لەسەن عەلى لۆكرى (م): لەكۆتايىيەكانى سەدەى دەيەم) ،

ئەبو موسلم خۇراسانى (بەزادان قنداد هرمز) (م: ۷۵۵)، بەرمەكییەكان (سەردەمی
 عەباسی)، ئەبو محەمد عەبدوڵلا زۆزانی (م: ۱۰۳۹ ز) و پادشایانی كورت (لە
 سەدەى ۱۳ و ۱۴ ز)... خو ئەگەر ئاماژەیکە بۆ عومەرى خەییام بە نیو (عومەر
 ئەبەهرى) كراوه دروستییت، ئەوا دەشیئت بگوترى خەییام بەرەسەن كورده، چونكە
 ئەبەهرییهكان كوردن، ئەمەو جگە لەوەی كە خەییام سوننى مەزەهەبە و نیوی
 (عومەر) ه، بەلام نە باسكارى گەورە عەبدوڵحەمید سەججادی لە ئینسیكلۆپیدیاكەى
 (شاعیرانى كوردی فارسی زمان/ بە فارسی)، نە دکتۆر صددیق بۆرەكەبى لە
 (فەرەنگى ناودارانى كورد/ بە فارسی) و، نە بابا مەردۆخى رۆحانى لە (میترووی
 ناودارانى كورددا/ كە سى بەرگە بە فارسی) ناوی عومەرى خەییامیان بە كورد
 تۆمار نە كوردوه، كەواتە تا ئیستا هیچ بەلگە و قەوالە و سەنەدێك نیە بۆ دروستی
 ئاماژە تاقانەكەى شاد رەوان مەلا مشەختى. هەر بۆ ئاگاداریش ئەلیم زۆرەى
 ئێرانییهكان فارس نین، چونكە فارسەكان هەر لە دیر زەمانەوه تا ئیستا لەرووی
 ژمارەوه نزیكەى سییهكى ئێرانییهكان پینكیدیین.

وەك چۆن راوبۆچوونى جیاوازو هەقدژ سەبارەت بە رەچەلەكى نەتەوهى خەییام
 هەس، هەمان جیاوازی و هەقدژی دەربارەى سالانى لەدایكبوون و مردنى خەییام
 هەیه، بگرە زاگەكەشى، كە گوتراوه لە گوندی شمشاد لە بەلخ، یان گوندی بسنكى
 سەربە ئەسترتاباد لەدایكبووه، بەلام وێرای ئەوهش رای زۆرینه بەلای ئەوهدا
 دەكشیئت كە لەدایكبوون و مردنەكەى لەشارى نیشابور بووه، ئەو شارەى كە لە

سەردەمە بەراییه کانی ئیسلامیدا یه کێک له مه‌لبه‌نده که‌لتووڕیه گه‌وره‌کان بووه ، به راده‌یه‌ک ده‌لێن پتر له چوار هه‌زار شه‌دیبه و زاناو حه‌کیمی تێدا هه‌لکه‌وتوووه و چالاکی خۆیان تێدا نواندوووه، زه‌که‌رییا محممه‌د قه‌زوینی (۱۲۰۸- ۱۲۸۳) له کتێبی (مه‌نهره‌کانی ولّات و سالو‌خه‌کانی عیباد) دا ئیژئی: "...نیشابوور له باشترین و خۆشترین ولّاتی خودا بوو" و "جقاتی زانایان و کانگه‌ی هونه‌رفانان بوو" که‌چی هه‌ندیک له شاعیران زه‌می نیشابووریان کردوووه ، له‌وانه : شه‌بوو حه‌سه‌نی شه‌ترنابادی و مه‌عه‌نی شه‌بیانی .

عومه‌ر خه‌بیام له نیشابوور لای ئیمام موه‌فقه‌قی نیشابووری (!؟) و ئیمام حه‌ره‌مه‌ینی جوه‌ینی (م: ۱۰۸۵ ز) و شه‌بوو حه‌سه‌نی ئینباری (!؟) خۆیندویه‌تی و زۆری له‌زانسته‌کانی خو‌ی هه‌لێنجاوه‌و، شه‌لێن له‌لای شیخ ناصرده‌دین مه‌نصور- مامۆستای سه‌نایی- ش خۆیندووویه‌تی و، پاشان بو‌ ته‌واوکردنی خۆیندنی (جه‌بر) رووی کردۆته (سه‌مه‌رقه‌ند) و، هه‌ر له‌وێش له گه‌ردوونناسی و شه‌ستیره‌ناسی و بیرکاریدا ناوی ده‌رکردوووه‌و، شه‌ستیره‌ی به راده‌یه‌ک به‌رزبو‌تته‌وه ، که "خاقان شه‌مسو‌لملوک له بوخارا زۆری ریژده‌گرت و له‌سه‌ر ته‌خت له‌گه‌ڵ خۆیدا دا‌یده‌نا" به‌ پیی (نوزه‌ته‌و له‌رواح و روزه‌ته‌و له‌فراح) ی شه‌مه‌سه‌ددین شاره‌زووری (? ۱۱۶۵-؟) (۱۲۵۰). دوا‌ی شه‌وه جه‌لاله‌ددین مه‌لیکشاه (م: ۱۰۹۲ ز) له سالی (۱۰۷۴ ز) دا ناردووویه‌تی به‌شوینیا و، له‌گه‌ڵ چه‌ند زانایه‌کی تردا، له سالی (۱۰۷۹ ز) دا ته‌کلیفی کردوووه ، که چاکسازی سالپینوی ئیرانی بکات و، روانگه‌یه‌کی گه‌ردوونناسی له‌نه‌صفه‌هانداندا

دابمه‌رزیتیت . ههر به‌گوت‌هی شاره‌زوروی ، مه‌لیکشا " حه‌ساوی رازگرو هاوده‌مانی
خۆی بۆ ده‌کرد "

هه‌روه‌ها ناوی خه‌بیام له‌چهند سه‌رچاوه‌یه‌کی سه‌نگین و پڕ ئیحتوباری دیکه‌دا به‌پێزو
شکۆوه‌ها توه ، له‌وانه : (خه‌ریده‌تو لقه‌صر)، (مه‌ی‌رصادو لعیباد)، (تاریخ
جهانگشای)، (تاریخ گوزیده)، (نوزه‌تو لمه‌جالس) و (مونسو لئه‌حرار) و له‌چه‌ندین
شوینیکی تردا کۆمه‌لێک له‌که‌له‌ پیاوانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ گه‌واهی باوه‌پێیکراو ده‌ده‌ن
له‌سه‌ر پایه‌به‌رزیی و شکۆداریی خه‌بیام له‌ بوارین زانست و ئه‌ده‌بیاتی سه‌رده‌می
خۆیدا. بۆ نمونه : ئه‌بوو لقاسم زه‌مه‌خشه‌ری (۱۰۷۵ - ۱۱۴۴) ئاماژه‌ی بۆ
موناقه‌شه‌کانی له‌گه‌ڵیا کردووه‌و، زه‌هیره‌ددین به‌یه‌ه‌قی (? - ۱۱۰۵ - ؟ ۱۱۷۰ ز) له
په‌سه‌ندیدا گوتویه‌تی خه‌بیام شاره‌زاترین و باشترین قورئان خوینی زه‌مانی خۆی
بووه‌و، ده‌شگێڕنه‌وه‌ که‌ ئه‌بوو حامدی غه‌زالی (۱۰۵۸ - ۱۱۱۱) وانهی فه‌لسه‌فی
لیوه‌رگرتوه‌و، له‌ زانستی ئاخوتندا موناقه‌شه‌ و گینگه‌شه‌ی له‌گه‌ڵدا کردووه‌.

خه‌بیام به‌پێزو حورمه‌تیکی که‌م و ینه‌وه‌ ناوده‌برا: (ئیمام) ، (حوججه‌تو له‌حق
وله‌لیه‌قین)، (غه‌یاسه‌ددین)، (نه‌صیره‌ددین)، (شای حه‌کیمان)، (فه‌یله‌سووفی جیهان)،
(پیری شکۆمه‌ند)، (مه‌زنی ته‌حقیق‌کاران)، (ئه‌دیبی ئاوه‌زمه‌ندی سامدار)،
(گه‌ردوونناسی گه‌وره‌) و (ده‌ستور: پله‌یه‌کی هاوتای وه‌زیر) و زۆر له‌ شاعیران و
رۆشنه‌زانی سه‌رده‌می خۆی و پاشانیش به‌پێزو شکۆوه‌ ناویان بردووه‌ ، له‌وانه
شاعیری گه‌وره‌ خاقانی شیروانییه‌ (۱۱۲۰ - ۱۱۹۸ز) که‌ له‌ لۆزینه‌که‌ی بۆ

مامی(کافیددین عومەر عوسمان) ناوی هیناوهو، خەسلەت و سیفەتە چاکەکانی
ژماردوو، بەتایبەتی حیکمەت و دادپەرورەییەکی :

"...زان عقل بدو گفته که ای عمر عثمان

هم عمر خیامی و هم عمر خطاب"

"...بۆیە ئاوەز پیتی وتوو ئەی عومەر عوسمان

تۆ هەم عومەر خەییامی و هەم عومەر خەتتاب"

جا بە حوکمی پایه بەرزی و شکۆمەندی خەییام ، شاعیری سۆفی بەنیویانگ
سەنائی غەزەنەوی (م:؟ ۱۱۳۰ یا ۱۱۴۵) بە نامەییەکی پەنای بۆ بردوو و داوی
لیکەردوو لە کیشەییەکی دەربازی بکات ، کە بەهۆی شاگردیکی تووشی
هاتبوو، چونکە خۆلامیەک برێک پاری لە سەرپرافیک دزیبوو، بە زەبری لێدان
دانی بە دزییەکیا نابوو، بەلام بۆ خۆپەراندنەوه گوتیوی گوایه پرە پارەکی
داوەتە شاگردەکی سەنائی و، شاگردەکی سەنائیش بۆ خۆ دەربازکردن
وتوووی کە پارەکی داوەتە سەنائی مامۆستای ! بۆیە سەنائی وەزە و حالی
بەو ئۆینە گلاوه زۆر تێک چوو.

گەرچی دەرەنجامی ئەم حیکایەتە نازانرێت ، لێ پێدەچی کە خەییام
نەیتوانیی یارمەتی سەنائی بدات ، بۆیەش سەنائی پاشان بە چەند دێرە
شیرێک ناراستەوخۆ خەییامی داشۆریوە! لەوەش سەرتر هەلۆیستی عەتتاری
نیشابورییە ، کە هاوشاری خەییام بوو، زۆر باش ناگای لە چوارینەکانی
بوو، بگرە بە باندۆریان و لاساییکردنەوهیان دەیان چوارینە هەلبەستوو،

که هندیکیان زره‌دزین ، که چی له (ئیلاهی نامه) دا به پیاویکی ناتسه‌او
ناوی خه‌ییامی هیناوه!

" یکی بیننده‌ی معروف بودی
کی ارواحش همه مکشوف بودی
دمی گر بر سر گوری رسیدی
در آن گور آنچه میرفتی بدیدی
بزرگی امتحانی کرد خُردش
به خاک عمر خیام بُردش
بدو گفتا چه می بینی در این خاک
مرا آگه کن ای بیننده‌ی پاک
جوابش داد آن مرد گرامی
که این مردی است اندر ناتمامی .."

واته :

بینه‌ریکی بینایی تیژی ناسراو هه‌بوو
که گشت گیانه‌یل بۆی کفش ده‌بوو
گهر گاڤا به‌سه‌ر گۆرپیک بگه‌یش‌ت‌بایه
ده‌یدی هه‌رچی له‌و گۆره‌ روویدایه
گه‌وره‌یه ئیمتیحانیکه‌ی گچ‌که‌ی کرد
بردییه‌ سه‌ر گل‌کۆی عومه‌ری خه‌ییام
پیی وت: ئه‌ری چ ده‌بینی له‌م خا‌که

ئەي بېنەرى پاك ئاگادارم بکەوہ؟

ئەو پساوہ ھېژايە بەرسقى داوہ

کە ئەمەي تېدايە مرؤفەکی ناتەواوہ

ئەوہي شايەنى باسە دەربارەي ميژدمنداليتى خەييام ، ئەوہيە کە وەزىرى ناودارى سەلجوقيان نيزامولمولىك حەسەن تپووسى (۱۰۱۸ - ۱۰۹۲ ز) و حەسەنى صەباح (؟ ۱۰۳۷ - ۱۱۲۴ ز) پېشەواي فېرقەي ئىسماعىلىي باتېنى و حاكىم قەلاتى ئەلەمووت (ھېلانەي دالاش) لە منداليتى و خوئندىدا لاي ئىمام موەففەقى نىشابورى لە قوتابجانەي خوراسانى ئەوسا ، ھاوپرى و ھەقائى بوونە . كەچى ھەندىك لە باسكاران حىكايەتى ھەفخوئىندن و برادەرايەتبيان لەو سەردەمە و ئاكام و ئەنجامى دواترى چارەنووسى ھەريەكەيان بەحىكايەتېكى سست و نادروست لەرووي ميژوووييەوہ دەزانن ، بى ئەوہي ھىچ حىسابىك بۆ ئەو سەرچاوە ميژوووييە باوەرپېيكرائانەي پېشەوہ بکەن ، ھەموو بيانوويەكيان تەنيا ئەوہيە كە نيزامولمولىك لە وەچەيەكى پېش وەچەي خەييام و حەسەن صەباح بوو ، بگرە وەسيەتنامەكەي نيزامولمولىك كە ئەم زانباريانەي تېدا ھاتووەو، لە كتيبى (رەوزەتولصەفا) ي محەمەدى مەجموود بەلخى مير خواند (م: ۱۴۹۷ ز) تۆماركراوہ ، بەساختەو دەسكردى دەژميژن . لە كاتىكا ھەندى باسكارانى دى ئەم حىكايەتە بەدروست دەزانن ، بە مەرجىك ئەگەر عومەر خەييام و حەسەن صەباح نزيكەي سەد سالىك ژيابن ، كەچى ئەوہش مەحال نىيە ، چونكە زۆر ئەديب وزانا و ھزرقانى تەمەن دريژ لە سەردەمە كۆنەكاندا ژياون .

بەنۆرېنى بەندە راوېوچوونى ئەمانەي دوايى دروستە ، چونكە سەرچاوە بەلگەي زۆرى لەسەرە ، وپىراي بەروارى لەدايكبوونى خەييام و صەباح ، ھەندىك

له میژوونوسان ئاماژەیان بۆ ئەوە کردووە کە خەییام لەسەرەتای دەیهی دووهمی
 سەدهی پینجەمی کۆچیدا (چارەکی یەکمەمی سەدهی یازدەمی زایینی) لەدایکبووە،
 ھەرەھا یان ریبیکا (۱۸۸۶-۱۹۶۸) رۆژھەلاتناسی چیکی و باسکارانی دیکەش
 ئەوھیان تۆمارکردووە کە خەییام لە دەوروبەری سالانی (۱۰۲۱-۱۰۲۳ ز)
 لەدایکبووە، کە بەلامەوہ لە راستییەوہ نزیکترە، چونکە خەییام بەخۆی
 بەراشکاوی گوتویوەتی لە فوتایانی ئین سینا (۹۸۰-۱۰۳۷ ز) بووە، ناوەرۆکی
 ھەندیک لە نامە فەلسەفییەکانی ئەو دەسەلمیئەت و، ئەبو نەصر محمد کوری
 عەبدولپەھیم نەسەوی ئیمام و قازی دەقەرین فارس، کە شاگردی ئین سینا
 بووە، برادەریکی دڵسۆزی عومەر خەییام بووە نامەکاری لەنیوانیان ھەبووە،
 جگەلە ئاماژەیی زۆربەیی میژوونوسان بۆ ئەم زانیارییەو، نامە گۆرینەوہ و شیعر
 گۆرینەوہ لەنیوان خەییام و شیخ ئەبو سەعید ئەبوخلەیر (۹۶۷-۱۰۴۹ ز) و میژووی
 لەدایکبوون و مردنی گەلیک لە ھاوئەسلان و ھاوچەرخانی خەییام و پەیوەندی
 ھەندیکیان لەگەڵیدا، ئەگینا چۆن سەرۆکایەتی لیژنەیی ھەموارکردنی سالپیوی
 جەلالی و روانگەیی ئەسفەھان لەنیو کەلە زانیانی ئەو سەردەمەدا بە خەییام
 دەسپێردرا؟! ئایا دەبێ ھەموو ئەو گەواھ و بەلگانەیی کە لە زۆربەیی سەرچاوە
 ھەرە کۆن و رەسەنەکاندا ھاتووەو ئەم بۆچوونە دەسەلمیئەت بەدروڤخەینەوہ
 بەساختەو دەستکردیان لەقەڵەم بەدین، ھەر بۆ ئەووی ئەو ئەگەرە رەتبکریتەوہ
 کە خەییام نزیکەیی سەد سال ژیا بێت، لەکاتیئەکا ھەندیک لەمیژوونوسان
 ئاماژەیان بۆ ئەوە کردووە کە لەگینە خەییام (۱۲۰ سال) ژیا بێت؟! دیارە ئەمەش
 مەحال نیە، چونکە خەییام داناو زاناو پزیشک بووەو زانیویەتی چۆن ئاگاداری
 تەندروستی خۆی بێت و جەستەیی خۆی لە بەدکاری کوشندەدا بەفەرۆ نەدات.

به لئی خه بیام هه میسه له چوارینه کانیا جه ختی له سهه ره شه کردوه که قه دری ته مهن بزانیته ، چونکه چهندهش دریژیته هه کورت و سنورداره ، جگه له گه واهی هه موو هاوسال و هاوچه رخنه کانی ، به ناحهزه کانیشه وه ، له سهه ره وشه پاکي و رهفتاری جوانی . شه وتانی له م دوو چوارینه یه ی که دراونه ته پالی چمان نامازه بو ته مه نی خوی ده کا، که نیژی :

" نهی شه وهی ده رکه وتم به شینگی تو
صهت سالم رابوارد به نازونیه ته تو
قیجا صهت سال تاوانده که م تا بزنام
گوناهم سه نکه تابه یان به زه بی تو"

و:

" گریمان ناواتی دنیات وه دیبی ، قیجا چی؟
په رتووکی ته مه نیشته بخوینی ، قیجا چی؟
گیرام صهت سالیك به کامی دلته رابویری
بگره صهت سالی تریش بژیته ، قیجا چی؟"

بویشهش به بنده بو ده ستنیشانه کردنی سالی له دایکیوونی خه بیام ده ورره ری (۱۰۲۱ - ۱۰۲۳ ز) م پی راسته و پیم وایه قوتابی ئین سینا بووه و، په یوه ندیشی له گه ل پیری سو فی شه بوولخه ییر و شاعیر ناصر خوسره و (۱۰۰۳ - ۱۰۸۸ ز) هه بووه و، خه بیام به خوی ماموستای عه ینولقوزاتی هه مه دانی (۱۰۹۶ - ۱۱۳۰ ز)، عه بدور په حمان خازنی (م:؟ ۱۱۵۵)، عه روزی سه مه رقه ندی (م: ۱۱۷۴)، محمه د ئیلاقی فه یله سووف (؟!) و حه کیم عه لی محمه د حیجازی قایینی (؟!) بووه، ده نا

مه حاله گه نجيك له ته مه ني بيست ساليډا بيټ ، يان كه ميټك له سهرووي سي سال بيټ ، بتواني ټه نامه زانستي و فلهسه فييه نايابانه بنووسى و، سهروكايه تي كوملنيك زاناي گوره له پرؤسه ي هه مواركردني ساليپوي نيراني بكات؟! به لگه شم ټه مه يه كه ټه جوړه نووسين و چالاكييانه به يي روشن بيري و ټه زمونځكي سي - چل سالي نايه ته به ره هم ، چونكه ټه مه وه كو هونځينه وه ي شيعر نيه ، كه زياتر پشت به به هره و سوز ده به ستيټ و، ده شيټ هه ندي له بليمه ته كان له ته مه ني ميږدمندا ليډا شيعري زور جوان دانين ، چ جاي ته مه ني دواي گه نجيش ، به لام ته نانه ت شيعره كانى خه يياميش ناوه روكيكي فلهسه في قولي ټه وتويان له خوگرتووه كه زاده و هه لقوولاوي ټه زمونځي ده لڼه مه ندي ژيان و روشن بيرييه كي قول و فراواني ټه وتون ، كه له لاي گه نجيك په ييدانا بيټ . ټه مه و خه ييام به دلنيايي براده ري قازي ناودار نيمام ټه بوو نه صر محمده عه بدلر هيم نه سه وي بووه (كه قوتابي نين سينا بووه) و، زور به ريژه وه له گه ل خه ييامدا به چهند به يته شيعر دواوه و تكاي لي كردووه وه لامى چهند پرسيار يكي ناييني - فلهسه في بداوه ته ، جا خه ييام وه لامى به (رساله في الكون والتكليف) له سالي (٤٧٣ ك = ١٠٨٠ ز) دواوه ته وه، تيډا به راشكاوي وتوييه تي "نين سيناى ماموستام" هه لڼه ته نين سينا له سالي (١٠٣٧ ز) دا كوچي دوايي كرده وه، سا له گينه ميژووي له دا يكبووني قوتابييه كه ي (واته عومهر خه ييام) له ده وروبه ري سالني (١٠٢١ - ١٠٢٣ ز) دا بيټ . هه نديك ټه لڼين به همه نياري فهيله سووف (م: ١٠٦٥ ز) شاگردي نين سيناى ماموستاي خه ييام بووه ، بويه ده پرسم : جا بو خه ييام نه يگوت :

" به همه نياري ماموستام"؟

هەر بۆ زانینیش شیژم ، که خهییام ناسراوه بهئه مه کداری و ، له نووسین و کتیبه کانیبا به ئه مانه ته وه ناوی شه و زانا و فهیله سووفانه ی بردروه که سوودی لییان وه رگرتوه .

به م پیتودانگه و له شه نجامی لیکیۆلینه وه یه کی زۆر ، ده توانم به کورتی بلیم میژووی مردنی عومه ر خهییام له ده ور به ری (۱۷هک = ۱۱۲۳ ز) بووه .

ئینجا لیڤه دا پیتویسته ئیستیك له سه ر هه ق دژی شه و بۆچوانه بکریت که له مه ر میژووی ژیان ی زۆربه ی ئه دیبان و زانیان و هزرقانان هه یه ، که گه لیکیان ه ییچ میژوویه کی له دا ی کبوون و مردنیان له ه ییچ چا قکانی و ژیده ری ک تۆمار نه کراوه و ، گه لیکیان دوو - سی میژووی له دا ی کبوون و مردنیان هه یه مینا ک : مه هستی و بابا شه فزه ل ، بۆیه زۆربه ی شه و میژوویانه م به م جو ره تۆمار کردوون (؟...) واته ده ور به ری شه و ژمارانه یه و ، مه زه نده ئامیژه ، یان به (؟!) واته میژووی له دا ی کبوون و مردنی نادیارن و ، (ل:) میژووی له دا ی کبوونه و ، (م:) میژووی مردنه .

هه لبه ته در یغی ده که و پتیه شه ستزی شه و میژوونووسانه که به کۆل و مشوور خواردنیکی بی وینه وه داده بارینه سه ر تۆمار کردنی میژووی ژیان ی خه ل یفه و شاو سولتان و میرو فه رمانده سو پاییه کان ، ته نانه ت میژووی خه ته نه کردنی شیان فه رامۆش نه ده کرد! بگه ژماره ی که نیزه ک و خو لآمه خه سینراوه کان و ناژه له کانیان و که وچه که زی پینه کانیان و سه نگ و کی شی تاجه زی پینه نه خه شکراوه کانیان به گه وه ره یش تۆمار ده کرد !

سه رباری شه وه ش ه یی شی زۆر توندیان ده کرده سه ر ناحه زو نه یارانیان و تانه و ته شه ریان لیڤه دان ، که چی سه باره ت به شه دیب و زانا و فه یله سووف و هونه ره مند ان ، دوا که س بوون ، که ناو رپان لیڤه دان ه وه ، مه گه ر شه مه یان یان شه وه یان په یوه ندییه کی

به تینى له گهڼه ټم حوكمړانه يان ټهو وهزيره دا هه بابه! خو څه بيا به خوځى نمونه يه كه لهو حالته ، كه ناوى له گهڼه خاقان شه مسولم لوك و سولتان مه ليكشاي سه لجووقيدا هيتراوه ، كه بو هه موار كړدى سالتپوى تيرانى و دامه زړاندنى روانگه ي ټه صفة هان هيتراوو، له سهر پيشنيزاى وهزيره رووناك بیره كه ي خوځى نيزا مولوكى هاوړتې خوځندنى سهره تايى څه بيا به له نيشابووردا .

چونكه باوهرم وايه كه ميژوو ي زيانى ناوداران بايه څيكي يه گجار گه وړه ي هه س له دهر خستن و روونكړنه وده ي ټم گوزه يان ټهو پيچه نادياره ي ديمه نين ميژوو، بو يه ههر له م كتيبشه دا، وهك له هه موو دانراو وهر گيړانه كاندا بايه څي فرهم داو هتې . ټه گهر ټم جوړه بايه خدانه باو بوايه ، تيسا له زور هه ټهو په ټهو سهره گيژتې كه و ته نگوچه له مان دهر يازده بووين .

څه بيا به بو ماو يه كي دريژ به ناراميه كي بهرچاو ژيا له سايه ي قهرا لستانى سه لجووقيدا به تاييه تى له په ناى هاوړي څه مخوره دلسوژه كه ي نيزا مولوكى وهزيرى روښنه زرو دسترؤ و ده سه لاتدارى سه لجووقى . ټهو وهزيره ي كه به پيى قسه ي زاناي رووس سملجا: "شه يدای هزرؤ كه ي ده ټه تيكي هيزدار بوو. به هه موو شيويه ك كارى بو دامه زړاندنى ده كړد. پنده چيت باوهرى وابوبى كه روښن بيري وزانست زه مينه ي چه سپينى كو ټه كه و پايه كانى قهرا لستان خوځنده كهن ، بو يه ش به چاوليكيه رى ټه ندامانى مالباتى ديريى به تليمؤس هه وليده دا زانايان بينيته ژير سا و په ناى خوځى " بگره " به خوځيشى نووسه ر بوو، به ټه ده بيات نامؤ نه بوو، كتيبى كي داناوه به ناوى (سياسه تنامه = ژيان نامه ي پاشايان) كه هه مه لايه نى زور سوو دبه خشه ، وهك

سەر مەشق و رابەر بۆ راهیئانی سوڵتانه كەم ئەزمونەكان (.....) واش دیاره داواى له زاناکانى كردبوو، نەمازە لە خەییامى هاوڕێی ، كە لەم كارەدا بەشدارى بكەن" جا چونكە خەییامیش بە پیتی ئاماژەى جەمالەددین عەلى قەفتى (۱۱۷۲- ۱۲۴۸): "باوەرى بەسیاسەتى مەدەنى لەسەر یاسا و رێسای یونانى هەبوو" ببووه باشتەین هاوکارى بەرنامەى نێزامو لمولكى هاوڕێی تەمەنى .

بەو چۆرە خەییام لە كەش و هەوايەكى لەبار تا رادەپەكى بەرچا، چالاکییەكانى خۆى نواندو، هەول و كۆششە زانستییەكانى بوونە تەواو كەرى هەول و كۆششەكانى زانای گەورە ئەبوو رەیحانى بیروونى (م: ۱۰۴۸ ز) بگرە بەرھەمەكانى لە بواری بیركاریدا بوونە بناغەى پەرەسەندنى بیركاری لە ئەوروپای سەدەى نۆزدەھەمدا، لەوێهە پێشتریش .

هەندێك لە بەرھەمە بەرجەستەكانى بریتى بوون لە : دانانى سیستەمیكى نوێى ژمارەیی بەرینتر لە سیستەمە گریکییە باوەكە ، كە لە میژبوو كارى پى دەكرا، بێجگە لە داھێنانى رێچكەيەكى گەرنج بۆ دەرھێنانى رەگى ژمارەكان و، چارەسەرکردنى كێشەى سێجاكردنى جەبرى بۆ یەكەم جار. ھەرھەسا سالیپۆی (زیگی جەلالى ، كە بەناوى جەلالەددینی مەلیكشای سەلجوقى چىكرا) خەییام بەشدارییەكى فرەى تێدا كردبوو، زۆر لە سالیپۆی جولیانى وردتر بوو، بگرە لە پرووی وردییەو زۆر نزیك بوو لە سالیپۆی گریكۆرى، كە تا ئیستا كارى پى دەكریت .

خەییام لە دامەرزاندنى روانگەى ئەصفەهانیشدا، كە ناوى نابوو (مالى ستیزان) رۆلى بەرجەستەى هەبوو، بەلام لەدواى مردنى مەلیكشا ئیتى كارى پێنەكرا و، راوڕوتكەران تالان و وێرانیان كرد. ئىدى باروودۆخى گشتى بەرەبەرە كەوتە شىوان ، خەییامیش ماوەپەك پاش كوشتنى دالەدەروو خەمچۆرەكەى نێزامولولك و، دەرمان خواردكردنى

مه‌لیکشاو، زه‌بری سه‌ودا‌کردنی حوکمرانانی دوا‌ی ئەوان ، ناچاربوو ئەصفه‌هان (بیت‌ه‌ختی له‌جوقیبیه‌کان) به‌جیبه‌یلت و، بۆ نیشابووری زیدی خو‌ی بگه‌پرت‌ه‌وه‌و، به‌گۆشه‌گیری بژیت تا (؟ ۱۱۲۳ ز) که‌ کۆچی دوا‌یی کردو، له‌و‌ی به‌خاک سپێردرا.

ئیدی گۆره‌که‌ی چهند سه‌ده‌یه‌ک فه‌رامۆش کرا تا له‌سه‌ره‌تا‌کانی سالانی شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا، له‌سالی (۱۹۶۲ ز) دا به‌نه‌خشه‌و دیزاینیکی زۆر جوان له‌ لایه‌ن ئەندازیاری به‌توانا هۆشه‌نگ سه‌یحوون (ل: ۱۹۲۰) مه‌زارگه‌یه‌کی شایسته‌ی خه‌ییام دروستکرا، که‌ هه‌موو ره‌مه‌زه‌کانی بیرکاری و فه‌له‌ک و شیعری تیدا ناو‌یت‌ه‌ کرد .

په‌یحۆرو پاچفه‌وانی لیهاتوو ئەحمه‌د حامد سه‌رپراف به‌زه‌بری پشکین و گه‌ران و تا‌وتوی‌کردنی تیروته‌سه‌لی بارودۆخی میژوویی سه‌رده‌می خه‌ییام ، گه‌رچی به‌شیوه‌یه‌کی نابابه‌تیانه‌ پشتی به‌ستوو به‌ سه‌رچاوه‌ باوه‌ نه‌یاره‌کان دژ به‌ بزافی ئیسماعیلییه ، توانوویه‌تی دۆخی سه‌رده‌می خه‌ییام به‌م جو‌ره‌ ده‌سنیشان بکات :

"..له‌وه‌ی پێشه‌وه‌ بۆمان ده‌رکه‌وت که‌ خه‌لکی ره‌شوروت نادیار بوونه ، که‌چی سوڵتان و مه‌رده‌کان بایه‌خیان به‌زانست و زانایان داوه‌و، ره‌فتاری پیاوانی ئایین خراب بووه ، خه‌ییام وئیمامی غه‌زالی ئەم توێژه‌یه‌ به‌ شیوه‌یه‌کی واقعی و راسته‌قینه‌ وه‌سفکردوه"

سه‌رده‌می خه‌ییام له‌باری سیاسییه‌وه‌ له‌ کول و جۆشدا بووه ، پر بووه‌ له‌ رووداو و قه‌وما‌ی گه‌وره‌ : دا‌رووخانی ده‌وله‌تی بووه‌یه‌ی (۹۳۲ - ۱۰۵۵ ز)، دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی سه‌له‌جوقی (۱۰۳۷ - ۱۱۵۷ ز)، هه‌لگه‌رسانی جه‌نگی خاچه‌رستی (۱۰۹۶ - ۱۲۹۱ ز)، بوژانه‌وه‌ی بزافی ئیسماعیلییه‌ی نزاری (۱۰۹۰ -

۱۲۵۶ ز) مینا بزوتننه ودهیه کی ئییرانی شوپرشگیپرانه له پۆشاکییکی ئایینیدا دژی
 حکومرانی خیلافهتی عه‌بباسی (عه‌ره‌بی) و حوکمرانی سه‌لجوقیانی (تورکی
 بیگانگانه) له‌پیتناو خۆیبوونی ئییراندا ده‌خه‌بتی . جا چونکه بزوتننه‌وه‌ی
 ئیسماعیلییه وهك (خوره‌می) و(سه‌ره‌داران) چالاکی خۆی راده‌په‌راند دژی
 هه‌ردوك ده‌سه‌لاتین هاوپه‌یمانی سه‌لجوقی و عه‌بباسی ، به‌و ئیحتیوباره كه
 هه‌ردوك ده‌سه‌لاتی هاوپه‌یمانی سه‌لجوقیان و عه‌بباسیان (سوننی) بوون ،
 له‌لایه‌ن زورناژهنانی پرۆپاگه‌نده‌و بانگه‌شه‌ی عه‌بباسییان و سه‌لجوقییان و
 میژوونوووسانیانه‌وه ، گه‌لیك ناونا‌تۆزه‌یان لیئیرا وهك كافرو خوانه‌ناس و
 ئیباحیه‌تخواز و لایه‌نگری (قرمه‌تییان) و نۆكهری خیلافهتی فاتمیه‌كان (۹۰۹-
 ۱۱۷۱ ز) له‌میسردا، بگه‌ ئه‌فسانه‌و نه‌قل و حیکایه‌تی خورافیانه‌ی ئه‌وتۆیان
 سه‌باره‌ت به‌ ئیسماعیلییه‌كان هۆنیه‌بووه‌وه ، كه‌ته‌نانه‌ت له‌نیو
 ئه‌وروپاییه‌كانیشدا به‌(هه‌شاشان) و(پیاو‌كوژان) ناویان رویشتبوو، له‌كاتی‌كا
 زۆربه‌ی پیاوانی ئایینی خه‌لكانیکی مونا‌فیق و واعیزی ماستا‌و‌چی سو‌لتانان
 بوون و، له‌پشتیوانی‌کردنی سته‌مكاران و سه‌ركوت‌کردنی نازاد‌یخ‌وازانداو،
 فیه‌هبازان (به‌ناشكرا چاكه‌خواز و ژیراوژیر به‌دكار بوون) و له‌هه‌مان كاتدا
 شمشیری كافراندنیان دژی ئه‌دیبان و هزرقانانی نازاد راده‌وه‌شاند و، ته‌نانه‌ت له
 هیچ پیلانیك دژی هاو‌پۆ بلیمه‌ته‌دره‌وشاوه‌كانی خۆیانیش نه‌ده‌په‌رینگانه‌وه ،
 كار گه‌بیه‌شتبووه‌ راده‌یه‌ك كه‌خه‌لكانی وه‌كو ئیمام ئه‌بو حامیدی غه‌زالی ،
 سلیمان لی‌ده‌کردنه‌وه‌و خۆیان له‌گه‌چه‌ئیان ده‌پاراست ، ئه‌و غه‌زالییه‌ی كه
 دیارده‌ی زۆربوونی شه‌رع‌زانه‌ییلی ساخته‌ی به‌مه‌به‌ستی سوودی خۆپه‌رستانه‌ له

زانستی شهرعدا دهستنیشان کردو، زۆری پی سهیربوو که زانستی فیه بهسه زانستی پزیشکیدا پهسه ندر بیّت و، هویه کهی دهسنیشان کردبوو، که :

" پزیشکی ریگه خوشناکات بو گه بیشتن به سهیرهشتیاری نه وقاف و سهه وهسیه تی و دهستگرتن بهسهر مائی هه تیوان و وهرگرتنی پۆستی دادقانی و حکومه تی و پیشکه وتن بهسهر هاوتیان و زالبوون بهسهر نه یاراندا!"

ههروه ها له نیو سۆفیه کانیشدا خواپه رستانی رباباز و زۆر که سی بووده لهو، هیچ له بارا نه بوو، مشه خۆر هه بوون . ده گیردرینه وه که خه لکانی ناوداری زۆر گه ورهش ، له شه ری دهسیسه و پیلان و داوو تیکوفران بی وهی نه بوون مینا: ئین سینا، عه بدولا نه نصاری و شه رستانی ، کار گه یشتبووه نه وهی که (به ناو زانایهک) له زانایانی تاریکی و واعیزانی سولتانا قایل نه بیّت که فیره وه سی مه زن له گۆرستانی تووسدا بنیژیت ، بهو بیانووهی که (قرمپی) و لایه نگری فاتیمیه کانی میسرو، دژی خیلافه تی عه بباسیه کان بووه! شایه نی باسه که خه لیفه ی عه بباسیه کان له ئاخروئخری قۆناعی ئاوابوونی دهسه لاتیاندا مه رای (شيعه) دهیله مییه کان وسولتانه سه لجوقیه کانیا ن ده کرد، ته نیا له بهر نه وهی له سهر مینه ران و له خوتبه کانیا ندا ناویان دینان و ناویان له سهر دراوان دهنه خشاندن ، ئیدی نه مه یان به ئیعترافیک کی گه وره به خیلافه ته روا له تییه که ی خو ده زانی! که چی مملانی و کیشمه کیشان دگه ل فاتیمیه کانی میسر و ئیسماعیلیه کانی ئیراندا، له پینا و مانه وه دا بوو. بو زانینیش خه بیام له یه کیک له نامه فه لسه فییه کانیا (ئیسماعیلیه کان) به عه ودالانی حه قیه ته فه لسه فی ده ژمیریت ، گه رچی هه ندیک به گومانن که نه نامه یه له دانانی خه بیام بیّت، به لام زۆربه ی باسکاران به کاری خه بیامی له قه له م ده دن ، چونکه خه بیام له ژیر کاریگه ری بۆچوونه هزریه کانی (ئیخوانولصه فا) دا بوو، که ئیسماعیلی بوون و،

قوتابی (ئىبن سينا) ى فەيلە سووفىش بو، كە باوك وبراھە كى ئىسماعىلى بوونەو، بە خۆشى مەيلى بۆ ئىسماعىلىيە باتىيەھە كان ھە بوو، يان لە ژۆر كارىگەرى بۆچوون و ھزىراندان بوو. سەربارى ئەو ھەش برنارد لويس كە لە پەيجۆ بەرھەستە كانى دىرۆك و بېرۋا ھەرى ئىسماعىلىيە ، بەرھەمە كانى مەھەرپى و خەببام بە سرووشبارو باندرۋبارى ئەدەبىياتى ئىسماعىلى دەزانىت .

بۆ روونكرندنە ھەي دىمەنى رەوشى سەردەمى خەببام پەتر، دەسنىشانكرندنە كەي شای شاعىران مەھمەد تەقى بەھار(۱۸۸۶-۱۹۵۱) دەخەينە بەرچا، كە لە پېشە كى پاچقەي نامەي (نەفس) ى ئەرسىتۆتالىس لە لايەن بابا ئەفزەلى كاشانىيە ھە نووسىويەتەي : "...ئازادى ويژدان و ھزر كە لە سەدە كانى سىيەم و چوارەمى كۆچىدا لە ولاتى ئىسلامدا دابىن بو، پاشتر نەمازە لەدوای بەرپابوونى پادشايەتەي و زالپوونى نەژادانى تۆرانى بەسەر ولاتى ئىسلامىدا تىياچوو، فەيلە سووفان و ھزرقانانى ھەك ئىخوانولصەفا و غەيرى ئەوانىش تەنگىيان پېھەلچىئىنرا..." جا دەرەنجامى پىوارىي ئازادى ويژدان و ھزر بوو ھۆي مەشەختبوون و كوشتن و راودوونانى چەندىن فەيلە سووف و ھزرقانانى مینا: شىيخ شەھابەددىنى سۆھرە ھەردى و عەينولقوزاتى ھەمەدانى كە بەم پارچە شىعەرە گوزارشتى لەو رەوشە نالە بارە كر دووھ: "الھى راست گويم، فتنە از توست

ولى از ترس نتوانم چخیدن

لب و دندان تُرکان خطارا

بدین خوبی نبایست آفریدن

که از دست و لب و دندان ایشان
به دندان دست و لب باید گزیدن"

واته :

"خودایه راست بلیم ، له توّیه بشیوی
وه لسی ناتوانم بدویم له ترسان
لیوو دگانین تورکانی که چره وان
نه ده بوایه بهم چاکیه بنافرینی
که له دهست و لیوو دگانیان
دهبی دهست ولیومان بگه زین به دگان !"

جا (بههار) پیی وایه شه ره وشه ناله باره پاشتر بووه هوّی زاووی پی شه ده- دوازده
چوارینهی ره سه نی خه بیام، واته خه لکانیکی دی چوارینه یان هه لده بهست و
ده پانداپه پال شه، به مه له هر مه ترسییه که ده خه له سین و وه که به رزه کی بانان بزی
دهرده چون.

ههژی ناماژیه که خه بیام به خویشی له پارچه شیعیکی عه ره پیدا ناماژه بو
بوغرابی تورکان ده کا :

"... بویه شه ده ولته تی به دخوا دریژه یکیشاوه

(تورکزاده کان) توان هه لزیینه که شه که لانی ناسمانی خوداوه !"

ناری... روژگاری خه بیام روژگاریک بووه که " زوریینهی مهردم روویان له تولی حهق
وه گپراه ، باژیری په ندیاری بی باو بووه، گپولی شه ریعه تمه داران که ندهل بووه " به
گوتهی ناصر خوسرهو.

سەدەدی پێنجەمی کۆچی (١١ ز)، واتە ئەو سەدەیهی که خەبیام تێیدا ژیاوه ، گەرچی به سەدەیهی ئازاوهو بشیوی سیاسی و جفاکی ناوی وەرگرتبوو، بەلام له میژوووی هزریندا سەدەیهی کی درهوشاوه بوو، سەدەیهی که که " به تهحقیقاتی فراوان و رهخهنامهیی ئه‌بوولرهبانی بیروونی و هۆزانی دلکیش و پڕههستی ئه‌بوو عه‌لای مه‌عه‌رری ده‌ستیپێکردوهو، به‌فهلسه‌فه‌ی گوماننامه‌یی ماتماتیکی ناهدار عومه‌ر خه‌بیام کۆتایی هاتوه " به‌قه‌سه‌ی مارشال هاجسین ، واته‌ بارودۆخی که‌لتووری تا راده‌یه‌که‌ گه‌شاوه‌ بووه ، ئیدی ئەمه‌ سروشتی نه‌شوفماو په‌ره‌سه‌ندنی که‌لتوره‌ ، که‌ له‌ هه‌ر شوێنێک کیشمانکیشی هه‌قه‌دژه‌کان گه‌رم بێت که‌لتور گه‌شه‌ده‌کاو، ئه‌گه‌ر گه‌رمی کیشمانکیش دا برکیت ، گه‌شبوونی که‌لتووری داده‌مرکیته‌وه‌ و سست و خاوده‌بێته‌وه‌ . جا له‌ و رۆژگاره‌دا پتر له‌ سه‌دو هه‌شتا شاعیر، نووسه‌ر، زمانه‌وان ، میژوونووس ، جوگرافیازان ، نووسه‌رو دانه‌ر له‌بوارین سیاسه‌ت و کارگێری و پزیشکایه‌تی ، ژياننامه‌نووسی هه‌مه‌ جوړ، هه‌لکه‌وتبوون و ناویان ده‌رکردبوو .

جیی خۆیه‌تی لێره‌دا ئامازه‌ بۆ قوتابخانه‌ (نیزامیه‌کان) بکری که‌ نیزامولسولکی وه‌زیری رووناکییری سه‌لجوقی له‌ ئه‌صفه‌هان ، نیشابور، به‌لخ و به‌غدا دايمه‌زراندبوون و بودجه‌یه‌کی سالانه‌ی (٦٠٠,٠٠٠ هه‌زار دیناری بۆ ته‌رخانه‌کردبوون .

ئه‌مانه‌ش له‌ شاعیره‌ عه‌ره‌بی زمانه‌ به‌رجه‌سته‌کانی سه‌رده‌می خه‌بیامن : ئه‌بو موزه‌فه‌ری ئه‌بیوردی (م : ١١١٣ ز) ئیسماعیل ته‌غرائی (م : ١١١٩)، عه‌لی باخه‌رزی (م : ١٠٧٥) ئه‌بن شبللی به‌غدادی (م : ١٠٨٠)

له‌ نووسه‌ره‌ به‌ناوبانگه‌کانیش : ئه‌بولقاسم عه‌لی هه‌ریری (١٠٥٤ - ١١٢٢) . به‌رجه‌سته‌ترین شاعیرانی فارسی زمانیش ئه‌مانه‌ بوون : قه‌تران ته‌بریزی (؟ ١٠٠٩ - ١٠٧٢) ، موعززی نیشابووری (١٠٤٨ - ١١٢٧) ، سه‌ناتی غه‌زنه‌وی (م : ؟ ١١٤٥) ،

مه‌سعوود سه‌عه‌د سه‌لمان (۱۰۴۶ - ۱۱۲۱)، عوسمان موختاری (م :؟ ۱۱۱۸)، ئه‌بو مه‌عالی رازی (م : ۱۱۴۶)، ره‌شیدی سه‌مه‌رقه‌ندی (نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی ۱۱ و نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی ۱۲ ز) و لامیعی ده‌ستانی (!؟).

ئه‌مانه‌ش دیارترین هزرقان و فه‌یله‌سووف و زانایانی ها‌رچه‌رخ‌ی خه‌ییام بوون : ئیمام مووه‌فقه‌قی نیشابوری (!؟) ، عوسمان جه‌لالی هه‌جویری (م : ۱۰۷۲)، ئه‌بولغه‌زله‌ به‌یه‌قه‌ی (م : ۱۰۷۷)، ئه‌بولمه‌عالی ئیمام‌لحه‌ره‌مین (م : ۱۰۸۵)، محمه‌د محمه‌د حوسه‌ین به‌غدادی (۱۰۱۴ - ۱۰۸۷)، ئه‌بو‌حاته‌م ئیسفیزیاری (م :؟ ۱۱۲۱)، مه‌یموون نه‌جیب واستی (م : ؟ ۱۱۲۰)، محمه‌د مه‌عموور به‌یه‌قه‌ی (م : ۱۰۹۲)، ئیمام ئه‌بو حامد غه‌زالی (۱۰۵۸ - ۱۱۱۱)، ئه‌بولغه‌فصی نه‌سه‌فی (م : ۱۱۲۴)، ئیمام ئه‌بولغه‌سه‌ن عه‌بدو‌لغه‌فغار نیشابوری (۱۰۵۹ - ۱۱۳۴)، محمه‌د کوپری به‌هائه‌ددین خه‌ره‌قی (م : ۱۱۳۸ ز)، ئه‌بولقاسم هه‌یبه‌توللا ئیسترلابی (م : ۱۱۳۹)، یووسف کوپری ئه‌ییوب زاهید (م : ۱۱۴۰)، ئه‌بولقاسم زه‌مه‌خشه‌ری (۱۰۷۵ - ۱۱۴۴)، ئه‌بولغه‌فتح محمه‌د شه‌هرستانی (۱۰۸۶ - ۱۱۵۳) و عه‌بدو‌رره‌همان خازنی...

هه‌لبه‌ته عه‌ینولقوزاتی هه‌مه‌دانی (۱۰۹۶ - ۱۱۳۰) و عه‌رووزی سه‌مه‌رقه‌ندی (م : ۱۱۷۴) و عه‌بدو‌رره‌همانی خازنی (م : ؟ ۱۱۵۵) له‌ شاگرده به‌رزو دیاره‌کانی خه‌ییامن. له‌وه‌یشه عه‌رووزی دیرینترین که‌سێک بیت که به‌فارسی باسی خه‌ییامی کردییت . هه‌روه‌ها که‌سائیکی دیکه‌ش باسیانکر دووه له‌وانه : نه‌جه‌ددین ئه‌بو به‌کر رازی (م : ۱۲۴۷) که به‌م جو‌ره وه‌سفی خه‌ییامی کردووه : " ...به‌ری تیروانین ئیمانه و به‌ری ره‌فتار عیرفانه ، که‌چی بیچاره فه‌لسه‌فی و گو‌مرا و سرووشت‌ره‌وان که له‌م دوو پله‌وپایه حایرو ویلن ، یه‌کیک له‌ زاناکانیان که به‌ زانست و حکمه‌ت و ئاوه‌زمه‌ندی و زانین

ناقداره و شهوه عومهری خهییامه، به شهوپه‌پری دۆشداماوی له ونسوونی گومراپییدا
کویرایی خۆی بهم شیعره ده‌رپریوه:....."

نهك ههر شهوه‌نده ، بگره ههنديك له توندره‌وان مه‌حكومیمان ده‌کردو، ده‌یانبوغزانده
و گه‌له‌كۆمه‌یان لێده‌کردو، به زهنديق تۆمه‌تبار یان ده‌کرد، كار گه‌ییبه شهوه‌ی خه‌ییام
له ژییانی خۆی بترسیته و، زمان و قه‌له‌مه‌كه‌ی خۆی له‌غاو بكا، (قفتی) گوته‌نی : "
به‌مه‌به‌ستی خۆپاراستن، نهك دینداری چووه‌ حه‌جی" و ده‌لێن بو ماوه‌یه‌کی نادیار له
به‌غدا ئاكنجی ببوو.

شهوه‌ی مایه‌ی سه‌رنجه باسكاران و توێژه‌ران و زانایانی كوونی ئیرانی و عه‌ره‌ب ،
هه‌لوێستی سه‌یرو هه‌قدژیان سه‌باره‌ت به‌ خه‌ییام هه‌بووه ، هه‌میشه ستایشی
خه‌ییامی زانایان کردووه ، به‌لام خه‌ییامی شاعیریان نهك هه‌ر فه‌رامۆش‌کردووه ،
به‌لكو هێرشیان کردووته سه‌ری و شیعره‌كانیان به‌ماری ژه‌هدار زانیوه ! شه‌گه‌رچی
ههندي له سوڤیانی دوایی ستایشی شیعره‌كانیان کردووه و له كۆری خۆیاندا به‌كاریان
هیناوه . له حالێكا شه‌حمه‌د رامی شاعیر گوته‌نی:

"خه‌ییام به زه‌بری شیعره‌كاني تاكو ئیستا زیندووه!"

میناك هه‌ر پیاویکی مه‌زنی خودان كه‌سایه‌تییه‌کی كارێزمی ، گه‌لێك حيكایه‌تی
شه‌فسانه‌یی، له‌ده‌وری خه‌ییام ته‌نراوه ، چ له‌لایه‌ن دۆستانیه‌وه‌و، چ له‌لایه‌ن
ناحه‌زانیه‌وه ، هه‌لبه‌ته شه‌وانه‌ی خۆشیان ویستووه خه‌رمانه‌یه‌کی پیرۆزیی ره‌ه‌یانی
له‌ده‌وری چێك‌کردووه‌و، ناهه‌زه‌كاني به‌ر قه‌مچی نه‌فه‌رتیان داوه ، ئیدی به‌ ده‌گمه‌ن
یه‌كێك هه‌لكه‌وتووه به‌ ئینسافیکی حه‌قیقه‌تخوازی باهه‌تیانه‌ باسی كرديته‌ت...خۆ

ئەگەر بەوردى لەو قسانەى قازى يوسىف قىفتى (۱۱۷۲ - ۱۲۴۸) رابىئىن كە لە (مىژووى حەكىمان) دا دەربارەى خەبىيام كىردوونى ، بۆمان دەردەكەوى كە چ ھەقدژىيەكى لەمەر ھەلسەنگاندى خەبىيامدا كىردووه ، چ نەھەقىيەك لەلايەن مىژوونوسىكەوھ كراوه ، كە دەبوايە بابەتگەراو بى لاين بوايە :

" پىشەنگ و ئىمامى خۇراسان و داناي رۆژگارە . زانستى يۆنان دەزانىت و دەبىئىتەوھ . خەلكى بۆ يەكتاپەرەستى و دىندارى ھاندەدا ، بە پاكژكرنەوھى جوجوولتى لەش بۆ پاكژبوونەوھى دەروونى مرۆفانىانە . پابەندى سىياسەتى مەدەنىيە لەسەر ياساوپرساى يۆنانى بوو . سۆفىيانى ئەم دوايىيە ھەندى لە روالەتېن شىعرەكانى پەسەند كىردن و ، گواستىيانەوھ نىو تەرىقەتەكەى خۆيان و ، لە كۆرۈ خەلوئەتەكانى خۆياندا باسىان دەكرد ، كەچى لەناخدا مارىن گەزىندەى شەرىعەتە و ماىيەى كۆت و بەندى باوەرە! كاتىك خەلكانى زەمانى وى كەوتنە تانەو تەشەر لە دىنى و ، نەپىئىيەكانىيان ئاشكرا كىرد ، لە خويىنرشتى خۆى ترساو ، جەلەوى زمان و قەلەمەكەى گىرت و ، بەمەبەستى خۆپاراستن ، نەك دىندارى ، چووه حەجى . بەلام ھەندى نەپىئىى ناخى ناپاكژى دەپرې . كاتىكىش گەبىشتە بەغدا ، ھەندى لەپەپرەوانى لەزانستىي كۆندا ، وىستىيان بىبىنن ، لى پەشيمان ئاسا ، نەك وەك ھاودەمىك ، دەرگاي لەروو داخستن . كە لە حەجىش گەراپەوھ بۆ ولاتى خۆى ، دەچووه پەرسىتگە و ، ھىشتا ھەر نەپىئىيەكانى دەشاردەوھ ، ئەو نەپىئىيانە كە ھەر دەبوايە ئاشكرا بن .

لە زانستىي ئەستىرەناسى و پەندىارىيدا بى ھاوتا بوو ، لەم بوارانەدا بە نمونە ناوى دەھىنراپەوھ ، گەر پاك وبى گەرد بوايە !... "

نەھەقى سەبارەت بەخەبىيام گەبىيە رادەيەك زىدەبارى ھەندى لە بىگانان ، ھەندى لە تويزەرانى ھاونەژادى ئىرانى خۆيشى نكۆلى لە شاعىرىيەتى بكەن ، بەلى ھەندى

کەس بە گومانن لەوێی کە خەییامی زاناو فەیلەسووف خودانی ئەو چوارینانە بێت
کە دراوئەتە پالێ و، وەکو چۆن هەمان گومان لە کەلە شاعیران هۆمیرۆس (سەدە
نۆیەمی پێش زاینی) و شەکسپیر کراوە!

ئەمەش زادهی هەبوونی چەند شاعیرێکی دیکە بچووک و گومناو بەنازناوی
(خەییام ، یان خەییامی) یەو: عەبدوڵلا خەییامی مازەندەرانی (م: ۳۱۰ ک = ۹۲۲ ز)
، ئەبوو صالح خەییامی بوخاری (م: ۳۶۱ ک = ۹۷۱ ز)، خەلەف محەمد ئیسماعیل
خەییام (م: لەسەدە پینجەمی ک = ۱۱ ز)، مەژەهەبوودین محەمد عەلی خەییامی
(م: ۶۴۲ ک = ۱۲۴۴ ز) و عەلەددین عەلی محەمد ئەحمەد خەلەف خەییامی
خۆراسانی (م: پێش سەدە هەشتەمی کۆچی = ۱۴ ز)

هەلبەتە بەهۆی لێکچوونی نازناوەکانیانەو لەگینە هەندێ چوارینەیان درایتەپال
عومەر خەییام و، هەلبەتە پینچەوانەکەشی دروستە ، چونکە ژمارەیهکی زۆر لە
سەرچاوەی باوەریپێکراوی بەتێحتویار ناوی (عومەر ئبراهیم خەییام) یان لەگەڵ دەیان
چوارینە و چەندین پارچە شیعەر بەهەردوک زماڵین عەرەبی و فارسی بردوووە
تۆمارکردوو ، کەچی هاواناوانی خەییام ، شتیکی ئەوتۆیان نیە ، بگرە لە ئاستی
رۆشنیری فرەلایەنی عومەر خەییامدا نەبوونە ، تەنانهت شیعەرەکانیان ئاسایی بوو
چوارینەشیان کەم بوو، نە لە رووی فۆرم و، نە لە باری ناقرۆک و ماناوە لەئاستی
چوارینە رەسەنەکانی عومەر خەییامدا نین و، زێدەباری گەران و پشکنینی زۆرم هیچ
ئامازەیهکم بەرچاو نەکەوت ، کە چوارینەیهکی رەسەن یان نارەسەنی خەییام
درایتەپال یەکنیک لەوانە ، کەچی بە پینچەوانەشەو دەیان چوارینەیهی رەسەن
وناوەسەنی خەییام دراوئەتەپالێ شاعیرانی دیکە گەورە و ناوآدارو، پەپینچەوانەش .

هۆیه‌کەشی ئەو هیه که باشتەین شاعیر له هاونازناوه‌کانی خەییام ناگاتە ناستی شاعیرێکی پله چواری ئەده‌بیاتی ئێرانی .

هه‌موو سه‌رچاوه‌کان و پیرای به‌رهمه‌کانی خه‌ییام خۆی، ئەوه نیشانده‌ده‌ن که بلیمه‌تیکێ به‌هره‌مندی مه‌زن و خودان ئاوه‌زیکێ روون و رۆشن‌بیرییه‌کی ئینسکلۆپیدیایی سه‌یر بووه‌. زۆر حیکایه‌تی سه‌یرو خۆش له‌مه‌ر جیلوه‌ی بلیمه‌تی و پێشبینیه‌ پاراسایکۆلۆژییه‌کانی هه‌ن وه‌ک: " گۆره‌که‌م ده‌که‌وتته شوینیک که هه‌موو به‌هاریک ده‌بی به‌گولستان " و زۆر شتی تری له‌م بابته‌ که له‌م ته‌نگه‌به‌رده‌دا نایه‌ته‌ گێرانه‌وه‌.

ده‌توانین له‌و په‌یقانه‌ که هاوچه‌رخانی خه‌ییام ده‌رباره‌یان گوتوه‌ ، خه‌سله‌ته‌کانی که‌سایه‌تی خۆی و تاییه‌مه‌نییه‌ ئەده‌بی و هه‌زرییه‌کانی هه‌لینجین ، که پێچه‌وانه‌ی بۆچوونی هه‌ندیک له‌ شرۆفه‌کارانی چوارینه‌کانی ده‌سه‌لمیته‌ت ، که گوايه‌ هه‌م‌گه‌رایه‌کی سو‌فی بووه‌ . نه‌خه‌ر فه‌یله‌سووفیکێ بوونگه‌رای ئاییندار (جوودی ئیماندار) بووه‌و، چه‌ند سه‌ده‌یه‌ک پێش فه‌یله‌سووفه‌و جوودییه‌کانی ئەه‌روپا که‌وتوه‌ میناک : کیرگه‌گاردی دانیمارکی (۱۸۱۳ - ۱۸۵۵)، میگیل ئوناموونۆی ئیسپانی (۱۸۶۴ - ۱۹۳۶) و گابرییل مارسیل فه‌ره‌نسی (۱۸۸۹ - ۱۹۷۳) و ناستی گه‌ییوه‌ته‌ سنووریک ، که ئه‌رنیست رینان (۱۸۲۳ - ۱۸۹۲) هه‌زرقان و میژوونووسی به‌نیوانگی فه‌ره‌نسی بێرسی :

" ئەرۆ سەير نىيە لەسەدەى يازدەمىنى زايىنىدا، لەئىراندا شاعىرىكى هاوتاي
گویتەو ھنرىش ھايىنە پەيدا بىي؟!"

رەنگە وەلامى تەواو و قەناعەتەبخشى ئەم پەرسىيارە لەلامى مامۆستا (ئەدىب تەقى)
بىت، كە لە پىشە كى پاچقە كەى (نەجەفى) دا ئەلئى: " ھەر ھەموو ئەو مانايانەى
كە شىعەرى خەبىيام بەدەورىا دەسوورپىتەو ھەم نىو دىپەرە ھەربىيەدا خەست دەبىتەو:
(دەرفەتى نىوان ھەردوو نىستى بقۆسنەو) " واتە خەبىيام تا رادەيە كى زەق ئەبىيگۆرى
مەزھەبە ، ھەلبەتە بەپىشتىوانى گەلئىك لە چوارىنە نارەسەنەكان!

پىدەچى ئەم رىبازەى خەبىيامە ئەوروپايىيەكانى ئەفسوون كەردبى ، بە تايىبەتى گەلئىك
لە شاعىرەكانىيان ، لەوانە (لۆركا) يە ، كە خۆسى مىگىل پىشەوخت كارىگەرى
چوارىنەكانى خەبىيامى بەسەرەو كەشف كەردووەو، وتوويەتى: " چونكە ھەلۆپىستى و
جوودىانەى خەبىيام ، بە ھەموو سادەبى و قوولئىيە كەيەو ، پىچەوانەى دابونەرىتى
مەسىحىيە ، كە خوازىارى دەستبەردارىوونى لەزەتە بەدەنئىيەكانە ، وەكو دزىوتىر
گوناه و ملدان بۆ دانپىنانان و، چاوەروانى ھاتنى ژيانئىكى تر لە پاش مردندا " كەچى
خەبىيام لە چوارىنەكانىدا بە گويرةى خويندەنەو ئەنجامىگەرى دكتور محەمەد غونەبى
ھىلال (۱۹۱۶ - ۱۹۶۸) واديارە " بانگەواز بۆ لەزەتخوازى دەكا، بەلام لەپشت كەلكەلە
ھەلئىساوەكانىيەو ، خەمى ھزرقان و كزەى داخداران و ناسكى ھۆشى دەستەوستان
لە ھەمبەر نەئىبىيەكانى ژيان ، تا رادەى قەلئىسبون و بىزارى لە رووبىنان و دەلەچەو
و ھەلپەرستان و فىشالبازانى ئابىنى " ھەرەھا "خەبىيام لە ھەندى چوارىنەدا مينا
خودان باوهرى تايىبەتى سەبارەت بە رۆح ، سەرسامى و دۆشداماوى لە ھەمبەر
نەئىبىيەكانى گەردوون و، بە گومان لەزىندووبونەو ژيانئىكى تر " دىتە بەرچاو.

تا بهم جوړه چوارينه کانی خه بیام به ده وری ته وری تیږه زین له کورتی ته من و
 ه تمیبه تی نه مان و دژشدا ماوی میتافیزیکیدا ده خولینه وه، له هندی
 له چوارینه کانیدا خه بیام " که لسه له دهسته وه سانی ناو زمه ندان له هه مبه
 نه ینیبه کان وه ک چون له فیشالبا زانی ثایینی هاوچه رخانه خوی بیزاره. نه مهش
 له دیمه نه کانی ره هندی کومه لایه تی چوارینه کانیه تی " نه مهش ماموستا هیلال
 گوته نی ، سا بویه هیچ سهیر نیه به پیی قسه ی قه هره مان سلیمان (نوینه ری
 که لته وری ئیرانی له تاجیکستان) دا له کوری رژی خه بیامدا له سالی ۱۳۰۰هـ " هزو
 بچوونه کانی خه بیام له ناخودئاگاو نهستی دهسته جه می رژی تاوا بیه کاندان نیشته و
 و رنگی داو ته وه "

جا هر لیره دا بوخته ترین و گه شترین پیناسه ی خه بیام له لایه ن شاعیری سووری
 به ندره عه بدلجه مید (ل: ۱۹۴۷) دینینه وه که له تاقه رسته یه کدا چریکرد ته وه:
 " شاعیریکه ژبانی له سر زمین بیدار کرد ته وه " و به ناو ده رژی چوارینه " حکمهت
 نامیزه کانی که بانگه وازی موماره سه ی ژبانی به خوشی و نازایه تی و جوانی و
 ناسوده بی هله دا، بویه ش ته نانه ت نه وانه ی که هیچ په یوه ندیبه کیان به خوینده وه وه
 نه بو، روویان کرده خویندنه وهی !"

لیره شدا دروستی گوته ی شاعیر ولیم به تلر بیتس (۱۸۶۵-۱۹۳۹) به دیارده که وی : "
 نه و کاته ده ست به موماره سه ی ژبان ده که یین ، که له قالبی تراژیدیدا وینای
 ده که یین "

ناری خه بیام زور باسی مهرگ ده کا، به لام نه ک له دیدگی نیه لیستیبه وه
 " ناماده قانی مهرگ له هوزانی خه بیامدا په سنی ژبانه " به گزارشتی خه بیامناسی
 توانا محمد رهزا قه نبره ی (ل : ۱۹۵۵) هر لیره شدا ناکامی ره شینی خه بیام

به‌راوردانه له‌گه‌ل ئاکامی ره‌شبینی مه‌عه‌پرێ هاوتاییدا ده‌رکده‌که‌ین و، دکتۆر غونه‌یی هیلال جه‌خت له‌سه‌ر ئه‌م یۆچوونه‌ ده‌کا: " ئه‌م جوۆره‌ تێپرامانه‌ له‌ سوورانه‌وه‌و تێپه‌ربوونی رۆژگارو نه‌ماندا خه‌ییام و مه‌عه‌پرێ له‌ تێپرامانی فه‌لسه‌فیدا لێکدی نزیکده‌کاته‌وه‌، هه‌رچه‌نده‌ هه‌ریه‌که‌یان که‌ییه‌ته‌ ئه‌نجامیکی پێچه‌وانه‌و دژی ئه‌نجامی ئه‌ویتر، که‌رچی هاوپیشه‌کی و پێشزه‌مینه‌ن له‌ سه‌ره‌تادا و، زیده‌باری قه‌لسی و بیژاری هه‌ردوکیان له‌بوون و خه‌لکی، دوور نیه‌ که‌ دیداریکی میژوویی له‌ نیوانیاندا رووبداییت "

لێه‌شدا جیی خۆیه‌تی هه‌لسه‌نگاندنی هزرقانی پێشکه‌وتووخوازی که‌وره‌ هادی له‌له‌هوی (۱۹۳۳ - ۱۹۹۸) سه‌بارت به‌ مه‌عه‌پرێ بێنمه‌وه‌، که‌ تارا‌ده‌یه‌کی به‌رچاو خه‌ییامیش ده‌گرێته‌وه‌:

" ده‌شی رۆشنه‌زری که‌ردوونی له‌ مه‌ردم دووره‌په‌ریژ ببی، به‌لام هه‌رگیز لێیان دانابری، و کونجگیریه‌که‌ی له‌ گۆشه‌ی شیوه‌که‌لێکی حیادی یا سیلیبی ده‌رده‌که‌وی، که‌ رۆشنه‌ز له‌ ده‌ره‌وی هێلی رووداوه‌ جفاکی و سیاسیه‌کان راده‌هه‌ستی، که‌چی له‌و کونجگیریه‌ی بایه‌خدانی به‌ مه‌ردم به‌رده‌وامه‌و، منه‌ی چاره‌سه‌ری بۆ وێمه‌کانیان ده‌کا، که‌ کۆششی جار جار هاوته‌ریبی بایه‌خدانیته‌ی به‌ هه‌ستی په‌تی... " ئاری " رۆشنه‌زری که‌ردوونی له‌ کونجگیریدا وێنه‌ی جفاکی خۆی هه‌لده‌گری، و پزگالی دۆزینه‌وه‌ی هزرۆکانیک ده‌بی، که‌ له‌ گۆرانیکاری و پێشخه‌ستنیدا، یان راستکردنه‌وه‌ی که‌چه‌وییه‌کانیدا به‌شداربێ "

خه‌ییام به‌جورته‌تیکێ ده‌گه‌نه‌وه‌ له‌بوون و که‌ردوون و له‌ مه‌ته‌ل و نه‌ینی ژیان و مردن تێپراماوه‌و، ده‌رک و تێگه‌یشتنی زووبه‌زوری خۆی له‌و خولیاو خه‌یال و گومان و هزرانه‌ی که‌ دواتر له‌سه‌رده‌می رۆشنه‌گری و مۆدێرنیته‌دا (له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌می

بو، ههروهه دلیکی ناسک و ههستیاری لیورپیز له جوامیریتیرین ههست و سۆزی مرۆقاییهتی بو، زاتیکی ههستیاری نهفس بهرز بووه و خۆی له ملکهچی و سهershۆپی و خۆپهستی و رووبینسی و ههسوودی و بوغزو تهماحکاری و چاوچنۆکی و ئالچاغی دوورگرتووه، که لهو سیغهته ههره نزم و دزیوانه که خهییام له زۆربهی نامه و چوارینهکانیا لهقاوی داوون .

لیرهشدا جیی خۆیهتی ئاماژه بوو لهو لیکنچونه گهورهیه له میزاج و هزرده بکریت که خهییام دگهڵ شهبوو عهلاهی مهعهپری (۹۷۳-۱۰۵۷ ز) کۆدهکاتهوه . شهو مهعهپرییهی که شیعری فهلسهفیی له شهدهبیاتی عهرههدا داهیناوه، بیگومان خهییام له کاریگهری شهو بهدهر نهبووه، پوختهی هزری گهلیک له چوارینهکانی له چامهکهی مهعهپریدا دهبینین که بهم نیو بهیته دهست پیدهکات:

" غیرٌ مجدٌ فی ملّتی و اعتقادی... "

واته :

" بی سووده له بیرو باوهردما "

ههلبهته شه جووته رهبنه تا مردن ، که هیچ باسکاریک نیه زهوجینی خهییامی به بهلگه سهلماندییت ، جگهله تاقه ئاماژهیهک که گوایه خهییام خهتنیکی (زاویهکی) ههبووه بهنیوی ئیمام محمهد بهغدادی (ختن = خهتن = زاوا: میردی کچ و میردی خوشک دهگریتهوه) بهلام لهگینه ئیمام بهغدادی میردی خوشکی خهییام بوویت . پیشم سهیره که دکتۆر بهدر تهوفیق (!؟) به متمانهیهکی تهواوهه باسی (یاسهمین) ناویک دهکا، که گوایه دلّبهرو ژنی خهییام بووه زوو مردووه ، جا نازانم شه زانیارییهی له چ سهراویهکهوه وهرگرتووه ، چونکه له دهیان سهراوهی گرنگدا بۆی گهپام کهچی نهمدزیهوه!

که واته ره به نایه تی کاری له که سایه تی و ئه دهبی مه عه پرپی و خه بیام کردووه ، به لام
 ئه وهی جیایان ده کاته وه زوهدو دنیانه ویستی و نه هلیستیه تی زالی مه عه پرپی بوو .
 لیژهدا جیتی خۆیه تی رای ئیبنو لجه وزی (م: ۱۲۰۱ ده باره ی (مه عه پرپی) بگپینه وه ،
 که تا راده بیک خه بیامیش ده گریته وه : " ئه بو عه لا له رواله تدا کافر دیاره ، که چی
 له ناخه وه موسلمانیکه باوه رداره ، به پپچه وانه ی مونا فیه کان "

به ئی... به لگه ی زۆر ده باره ی ئیمانداره ی خه بیام هه یه ، چ له سپاره و نامه فله سه فی
 و زانستییه کانی و ، چ له حیکایه ته گپرداره کان له لایه نی هاوچه رخه کانیه وه ،
 نه مازه شاره زایی له شرۆقه ی قورئاندا ، بگره ره وش و په یقینی پیش مردنی میناک
 ئه وه ی (به یه قی) له (پاشماوه ی حکمه ت پارێزان) دا ده یگپرتیه وه : " خواجه وه ک
 ده زانی که به نده به گویره ی توانام تۆم ناسیوه ، جا ئیم ببوره و مبه خشه ، چونکه
 زانیی تۆم به لاهه ناوکۆمه بۆت " هه روه ها مه ولانا خوسره ی ئه برقوه ی له کتیبی
 (فیردهوسی میژووه کان) دا باسی خه بیام زۆر به چاکه ده کار له کۆتاییدا ئیژی :

" ئه لئین ئه مه دوا شیعه ی خه بیامه که وتوویه تی :

سیر آدمم ای خدا از هستی خویش

از تنگ دلی و از تهی دستی خویش

از نیست چو هست کنی بیرون آر

زین نیستیم بمرمت هستی خویش

واته:

خودایه یه گجار بیزارم له هه ستیم

له دلته نگه ی و هه ژاری و که ساسیم

چکو هه ستی له نیستی ده نافرینی

له پیناو شکۆت دهرمکه له نیستیم

وادیاره رۆژاوا بیه کان لیکچوونیکى زۆریان له باره ی به هره و میزاج و خو و هزر و فره لایه نی داهینانه وه، له نیوان خه بیام و هه ندی له زانا و فه یله سووف و شه دیب و هونه رمه نده کانی خۆیاندا بینیه وه ک : له یۆناردۆ دا قنشی (۱۴۵۲ - ۱۵۱۹) گالیلۆ گالیلی (۱۵۶۴ - ۱۶۴۲)، فوولتیر (۱۶۹۴ - ۱۷۷۸)، بایرۆن (۱۷۸۸ - ۱۸۲۴) و شوپنهاوه (۱۷۸۸ - ۱۸۶۰) بۆیه هه یچ سه یر نه که له سالی ۱۸۹۲ دا (یانه ی عومه ری خه بیام) له ئینگلستان دامه زری و پاشان له ئه مریکادا له سالی ۱۹۰۰ دا دامه زری و بایه خیکی فراوان به چوارینه کانی بدری و، ناو و ناوبانگیشی په تاناسا له نه وروپا و ئه مریکادا بلا و بیته وه ! که چی خه بیام له ئیراندا وه کو شاعیر له باز نه یه کی ته نگدا ناسرابوو، بۆیه ش " دوو خه بیام هاتنه ئاراوه : یه کیکیان خه بیامی شاعیر له رۆژئاوا دا، ئه ویتریان وه کو زانای بیرکاری و گه ر دوون و فه یله سووف له رۆژه لاتدا . جا رۆژئاوا رۆژاوا بیه و رۆژه لات رۆژه لاته ! " به گوزارشتی (ف. سمیلجا) ی پروفیسۆری فیزیوا ماتماتیک .

هه لبه ته له گه ل ئه وه شدا زۆری پینه چوو هه ردوک رۆژئاوا و رۆژه لات له ژیر بالی ئه فسووناری چوارینه کانی خه بیامدا یه کیان گرته وه !

شۆرته ی دیرینی خه بیام ده گه ر پته وه بو ئه وه ی که زانایه کی خودان دانراوین زانستی و فه لسه فی گرنگ و کاریگه ر بووه ، ئه یین خه ل دوون (۱۳۳۲ - ۱۳۷۸) به "مه زنتین زانای

بیرکاری رۆژه‌ه‌لات " ی وه‌سفکردوو، بگره‌ خه‌بیام به‌و نامه‌یه‌یی که ده‌بارهی (جه‌برو موقابه‌له) ی نووسیوه‌ پێش دیکارت (۱۶۹۰- ۱۶۵۰) ی فه‌یله‌سووف که‌وتوو! به‌لام وه‌کو شاعیریکی به‌رجه‌سته و زیده‌ کاریگر له‌ پاش مردنی به‌ حه‌وت سه‌ده‌و نیو شه‌وجا که‌شف کراو ناسرا! که‌چی شه‌و خه‌بیامه‌ی که‌ به‌سه‌دان سال‌ دوا‌ی مردنی شه‌م شه‌وره‌ت و نیویانگه‌ که‌وره‌یه‌ی په‌یداکرد، له‌وه‌ ده‌چی که‌ خۆی به‌شاعیریکی پێشه‌فان نه‌زانیبی و، شه‌وه‌ی بۆی هاتبیت بۆ سه‌رگه‌رمی خودی خۆی و هه‌سانه‌وه‌ له‌ شه‌که‌تی کار و ره‌وانده‌وه‌ی هه‌می ژیان هۆنیویه‌ته‌وه‌، نه‌خاسه‌ زانایه‌کی کۆشا بووه‌ (چ له‌ بواری تیووری و چ له‌ بواری پراکتیکی مه‌یدانیدا) له‌وه‌شه‌ خۆی به‌ شه‌قه‌ست شیعری خۆیی په‌رده‌پۆش کردبی و نه‌یویستبی وه‌کو شاعیریکی خۆی ده‌رخا، تا خۆی له‌شه‌ری وشکه‌ زانا توندپه‌وه‌ فیشاله‌بازه‌ ئاینیه‌کان بپاریزی، بگره‌ ناچاره‌ش نه‌بی بخزیته‌ نیو زه‌لکاوی ستایشکردن و هه‌له‌وه‌په‌یه‌وه‌ وه‌کو زۆریه‌ی شاعیرانی باوه‌شی ده‌رباران و سولتانان و میران، جگه‌ له‌ زۆریه‌ی شاعیرانی سوۆفی و شه‌رشکیژین میناک شاعیرو داعیه‌ی که‌وره‌ی ئیسماعیلی ناصر خوسره‌وه‌ که‌ زاری خۆی به‌په‌سن و ستایش نه‌له‌وتاندوووه‌ گوته‌یه‌تی: " که‌ ویستت له‌نگیه‌کانی گه‌ردوون ریگه‌به‌یه‌ت، ده‌بی سیسته‌می دنیا‌یی هه‌لبگیژته‌وه‌ "

جا وێرای شه‌و گۆشه‌گیریه‌ شیعریه‌ نه‌قه‌سته‌ی خه‌بیام، ده‌بینین له‌ چوارینه‌کانیدا، که‌ ژماره‌یان ناگاته‌ دووسه‌د چوارینه‌، وه‌کو یه‌کیک له‌ مه‌زنترین شه‌رشکیژان دژی غه‌واره‌یی و هاقیبوونی بوونگه‌رای و رامیاری و جفاکی ئینسان وه‌ستاوه‌و بگره‌ هه‌میشه‌ دژی چه‌وسانه‌وه‌ی گه‌ردوونی بووه‌، بۆیه‌ش جاویدی و نه‌مریی بۆخۆی به‌ده‌ست هه‌یناوه‌.

تاشكرايه كه تهنيا چوارينه كانى خهبيام پاچقهوانانى دنيايان رانه كيشاوه ، بهلكو بهرهمه زانستى و فلهسه فييه كانيشى مايهى سهرنج بوونه ، بو يه كه م جار توّماس هايد (۱۶۳۰-۱۷۰۳) ماموستانى ههردوك زمانى عيبرى و عهره بى له زانكوژى ئوكسفوردا، له كتيبى (ميژووى ثايينه ديريئه كانى فارسى وپه هلهوى و ميدي) دا به زمانى لاتينى ، كه له سالى (۱۷۰۰) دا په خشبوتوه ، باسى خهبيامى زاناي كردووه به يه كيك له بهرجه سته ترين ئه و زانايانهى ژماردووه كه زيگى ئيرانيان له سهرده مى جه لاله ددين مه ليكشاي سه لجووقيدا چاكسازى و هه موار كردووه ، روانگه ي فله كه ئه صفه هانى دامه زراندووه .

يه كه مين ئه وروپاييه كان كه نمونسيان له چوارينه كانى خهبيام وهرگيپراوه ئه مانه ن : توّماس هايد له سالى ۱۷۰۰ دا يه ك چوارينه ي بو زمانى لاتينى وهرگيپراوه ، فون هامه ر بؤرگشتال (۱۷۷۴- ۱۸۵۶) له سالى ۱۸۱۸ دا (۲۵ چوارينه) ي بو سه ر زمانى ئه لمانى وهرگيپراوه ، سيّر گور ئوزلى (۲ چوارينه) ي له سالى ۱۸۴۴ دا بو ئينگليزى وهرگيپراوه ، رۆژه لاتناسى فهره نسي گارسن دوتاسى (۱۰ چوارينه) ي بو سه ر زمانى فهره نسي وهرگيپراوه ... ئيدي دواى ئه و پرزه پزانه يه ريژنه بارانى وهرگيپران داى كرد ، نه مازه پاش بلا و بوونه وى وهرگيپرانى فيتزجيرالد (۲۵ چوارينه) بو ئينگليزى له سالى ۱۸۵۹ دا .

بو زانينيش كوّنترين چاپى چوارينه كانى خهبيام له ئيراندا بو سالى (۱۲۷۴ ك = ۱۸۵۷ ز) ده گه رپتته وه ، (۴۵۳ چوارينه) ي له خوگرتوه ، به لام گه وهره ترين ژماره ي ئه و چوارينانه ي كه به ناوى خهبيامه وه له چاپى لکنهودايه له هندستاندا (۷۷۲ چوارينه) يه ، دواى ئه وه چاپى وينفليده كه (۵۰۰ چوارينه) يه له گه ل پاچقه ئينگليزيه كه يدايه ،

پاشان چاپی نیکۆلاس (۱۸۱۴ - ۱۸۷۵) که (۴۶۴ چوارینه) یه له گه‌ل پاچقه‌ی په‌خشانیدا بۆ زمانی فه‌ره‌نسی... ئیدی سه‌دان چاپی چوارینه‌کانی خه‌بیام به‌زمانی فارسی و زمانانی دی به‌دوادا هات...

هه‌ر هه‌موو ئه‌وه‌ی باسماں کرد له‌جیی خۆیه‌تی و فه‌ره‌وی تیدا نیه ، چونکه خه‌بیام کاریگه‌رییه‌کی گه‌وره‌ی له‌سه‌ر که‌لتووری جیهانیی هه‌س ، له‌ بزاشی نوێخوازیی شیعری له‌ئه‌وروپادا. سه‌یریش ئه‌وه‌یه که پاش ئه‌وه‌ی ئه‌وروپاییه‌کان بلیمه‌تی شیعری و فه‌لسه‌فی خه‌بیامیان که‌شفکرد، ئه‌و که‌شفه‌ روژژه‌لاتیشی گرته‌وه!

بۆ نمونه کاریگه‌ریی خه‌بیام به‌سه‌ر ئه‌مانه‌وه‌ دیاره : شاعیر و شانۆکار و هزرشانی به‌لچیکی مۆریس مه‌ته‌رلینگ (۱۸۶۲ - ۱۹۴۹)، شاعیری ئه‌میریکی رۆبرت فرۆست (۱۸۷۴ - ۱۹۶۳)، شاعیری کورد که‌مالی (۱۸۸۶ - ۱۹۷۴)، شاعیری ئه‌نگلۆئه‌میریکی ت.س. ئیلیه‌ت (۱۸۸۸ - ۱۹۶۵)، شاعیری پۆرتوگالی فیرناندۆ پیسوا (۱۸۸۸ - ۱۹۳۵)، شاعیری ئیسپانی فدريكو گارسيا لورکا (۱۸۹۸ - ۱۹۳۶) و ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ شاعیرانی عیراقتی و عه‌ربی میناک : جه‌میل صدقی زه‌هاوی (۱۸۶۳ - ۱۹۳۶)، ئیلییا ئه‌بوو ماڤی (۱۸۸۹ - ۱۹۵۷)، مسته‌فا ته‌ل (عه‌رار) (۱۸۹۹ - ۱۹۴۹)، مح‌مه‌د مه‌هدی جه‌واهری (۱۸۹۹ - ۱۹۹۷)، ئه‌لیاس ئه‌بوو شه‌به‌که (۱۹۰۳ - ۱۹۴۷)، شاعیری هیندی هاریقانش باجان (۱۹۰۷ - ۲۰۰۳)، شاعیری کورد عه‌ونی (۱۹۱۴ - ۱۹۹۲)، مه‌هدی شه‌ماسی (۱۹۲۰ - ۱۹۷۹)، عب‌دولوه‌هاب به‌یاتی (۱۹۲۶ - ۱۹۹۹) و حوسین مه‌ردان (۱۹۲۷ - ۱۹۷۲)...

ئه‌مه‌و جگه‌ له‌ شاعیرانی دیرین و نوێی ئیرانی و ئه‌فغانی و تاجیکی... له‌وانه‌ش : سه‌نائی غه‌زنه‌وی (م : ؟ ۱۱۴۵)، خاقانی شیروانی (۱۱۲۰ - ۱۱۹۸)، شیخ مه‌جده‌ددین به‌غدادی (م : ؟ ۱۲۱۱ یا ۱۲۱۷)، عه‌تتاری نیشابووری (؟ ۱۱۴۲ - ۱۲۲۹)، سیراجه‌ددین

قومری (م : ؟ ۱۲۲۷ یا ۱۲۴۲ ز)، تهسیره ددین تهومانی (م : ۱۲۵۸)، نه جیب جرفازقانی (م : ۱۲۶۶ ز) بابا تهفزهلا کاشانی (؟ ۱۱۸۶ - ؟ ۱۲۶۷)، تیمام هورهوی (م : ۱۲۶۸)، مهولانا جهلاله ددین روومی (۱۲۰۷ - ۱۲۷۳)، مهجده ددین همگر (م : ۱۲۷۹)، نیزامه ددین تهصفه هانی (م : پیش ۱۲۸۱)، فخره ددین عیراقی (م : ۱۲۸۱ ز)، سهعدی شیرازی (؟ ۱۲۱۳ - ۱۲۹۲)، پوربه های جامی (م : ؟ له نیوان ۱۲۷۰ و ۱۳۳۱)، خاجووی کرمانی (م : ۱۳۵۲ ز)، عوییدی زاکانی (۱۳۰۰ - ۱۳۷۱)، جهماله ددین سهلمان ساوجی (۱۳۰۰ - ۱۳۷۶)، حافزی شیرازی (؟ ۱۳۱۷ - ؟ ۱۳۹۷)، نین بهمین (۱۳۶۷ - ؟ ۱۴۵۰)، عه بدولرهمان جامی (۱۴۱۴ - ۱۴۹۲ ز)، ناصفی (۱۴۷۸ - ۱۵۱۷ ز)، هیلالی جوغتائی (م : ؟ ۱۵۲۹)، تههلی شیرازی (۱۴۵۴ - ۱۵۳۶)، ته میر عهلی شیر نهوانی (۱۴۴۰ - ۱۵۰۰)، سهحابی تهسترابادی (م : ؟ ۱۶۰۱)، شیخ بههانه ددین عاملی (م : ۱۶۲۲)، صائب تهبریزی (؟ ۱۶۰۷ - ؟ ۱۶۷۵)، محمده حوسین عه نقا (م : ۱۸۹۰) و میرزا محمده سهها (م : ۱۹۱۹).

ههلبه ته شاعیره هاومیژه کانش له کاریگری چوارینه کانی خه بیام به دهرنین ، میناک : حوسین قودس نه خعی (۱۸۹۴ - ۱۹۷۷) ناسراو به (خه بیامی سهدهی بیسته م ، که به راستی شایستهی تهو نازناوهیه)، فه پرروخی یهزدی (۱۸۸۹ - ۱۹۳۸ ز)، نیما یوشیج (۱۸۹۷ - ۱۹۵۹)، مههدی سوهیلی (۱۹۲۴ - ۱۹۸۷)، فرهیدوون موشیری (۱۹۲۵ - ۲۰۰۰)، مههدی تهخهوان سالس (۱۹۲۸ - ۱۹۹۰)، لایق شیرعهلی (۱۹۴۱ - ۲۰۰۰) ، عهلی جهعفری (ل : ۱۹۴۴) و ئیره ج زه به ردهست (ل : ۱۹۷۴)...

لیره شدا شه وهی سه رنج راکیشه کاریگه ریی جه ماوه ریی شیعی خه ییامه که له رۆژئاوادا زیاتر دیاره تا له رۆژهه لات ، به و سیفه تهی "رۆحی رۆژهه لات و ماددییه تهی رۆژئاوای" له خۆگرتوه . هه لبه ته رۆژئاوایه کان وینه ی خه ییامی شوپشگپری دژی راسپارده ئایینییه کان ، ته نانه ت زه ندیقیشیان له له لا خۆشه و یستره تا وینه ی خه ییامی ئامۆزگار و ئیماندارو فه یله سووفی ئیسلامی که رۆژهه لاتیییه کان هزی لیده که ن . یه کیک له و که له رۆشنییرانه ی شه وروپا که ستایشی فه لسه فه ی خه ییامی هزرقانی نازادی کردوه ، هزرقانی فه ره نسسی ئه رنیست رینانه (۱۸۲۳- ۱۸۹۲)، به وه ش چونگه هه له که ی خۆی سه به اهرت به فه لسه فه ی ئیسلامی هه له شه اندۆته وه که وتوویه تی : "فه لسه فه ی ئیسلامی هه مان فه لسه فه ی یۆنانیییه به رپۆنوسی عه ره بی نووسراوه!"

زۆر ئه دیب و هونه رمه ندو هزرقان و زانای رۆژئاوایی هه ن که دل به ندی خه ییامه چ وه ک شاعیرو چ وه ک زاناو فه یله سووف ، له وانه : هونه رناسی فه ره نسسی تیوقیل گوتی (۱۸۱۱- ۱۸۷۲) که پیی وایه خه ییام له هزرقانسای شه وروپا گه وهره تره به پیی به راورد کردن. هه ره ها ئاندری ژید (۱۸۶۹- ۱۹۵۱) به تاسه وه وتوویه تی : " ئیمه هه رگیز چاومان ناکه ویتته باخه کانی نیشابور" ئه مه ش عیزرا پاوند (۱۸۸۵- ۱۹۷۲) شاعیرو پاچقه وانای گه وهریه ، که ره وانایی شیعی خه ییام به و ئاوه شو به اندوه که ده کریتته نیو گولدان ، بگره ناوی یه کیک له کۆره کانی ناوه (عومه ر) که به خۆم له ناقینی هه شتایه کانی سه ده ی رابردوو له به غدا دیتم و، به هه ردوک زمانین فارسی و ئینگلیزی بیکقه دواین و، کۆ شیعی ریکی چکۆله ی (له دانان و پاچقه ی خۆی) نیشاندام.

ئىنجا بە گەواھى مارتىن ئىسپادا(ل : ۱۹۵۷) شاعىرى ئەمەرىكى (پۇرتۇرىكى رەسەن) كۆتايى ئەم بەشە دىنم ، كە دەلى : " يەكەم كىتەپ كە كرىم و سرووشەخش و كارىگەربو بەلاموۋە پاچقى (چوارىنەكانى خەبىيام) بو لەلايەن فىتەزجىرالدا ، كە زۆر شەيدايىيوم نەك لەبەر فەلسەفەكەى و بەس ، بگرە لەبەر مۇسقىقاي زمانەكەشى "

هەلبەتە لىكۆلىنەوۋە سەرچاۋەى فرە دەربارەى خەبىيام و ئەدەب و زانست و فەلسەفەى خەبىيام ، بەدەيان زمان ھەيە و ھىندە زۆرە ، كە بە پىسى قسەى پىپىر پاسكالى خەبىياملۇجى فرەنسى : " رەنگە نىمچە مەحال بىت كە بىبلۇگرافىايەكى تەواۋ ئامادەبكرىت بۇ ھەموۋ ئەو ۋەرگىرپان و نووسىنانەى كە بە خەبىياموۋە پەيوەستەن ئەم سەدەيەى دوۋايىدا " ھەر بۇ نمونە تا سالى ۱۹۶۰ پتر لە (سى ھەزار كىتەپ و لىكۆلىنەوۋە و باسۆكە و گوتار) دەربارەى خەبىيام و چوارىنە و بەرھەمە زانستى و ھزرىيەكانى بلاۋكراۋتەوۋە... بىگومان ئەم ژمارەيە لەماۋەى ئەو پەنجا سالى دوایىيەدا گەبىيوۋتە سى چەنانە ، بگرە پترىش . ھەرۋەھا پاچقى ئىنگلىزى چوارىنەكانى خەبىيام لە ئەمريكادا تا سالى ۱۹۵۶ (۳۰۰ چار) لەچاپدراۋە...

لەمەوۋە دەتوانىن وىناى ئەو بەكەين كە شىعرو زانستى خەبىيام تا چ رادەيەك بوۋتە مایەى راكىشانى سەرنج و بايەخدانى گەلان و نەتەۋەكانى جىھان بۇ ئىران و ھەردوۋ كەلتورى كۆن و نویشى .

جىي خۆيەتى لىرەدا ئامازە بۇ چەند رۆمان و كىتەبىك دەربارەى سەرگوزەشتەى خەبىيام بەكەين ، لەوانە :

- × عومەر خەییام ، دانانی : ن . ه . دۆل ، ۱۸۹۸ پۆستن .
- × چیرۆکی (گەرانهوی هایمن) نووسین : ئۆهنری (۱۸۶۲ - ۱۹۱۰) که بهتوندی هییرش دهکاته سەر خەییام ! چونکه لهو سهردهمه خهییامدۆستی لهلای خهلكی ببوو (مۆدهیهکی هستیریائامیز) و ئۆهنری بهوه زۆر پهست و قهلس ببوو .
- × رۆمانی (گورگی دهریایی) ی جاک لهندهن (۱۸۷۶ - ۱۹۱۶) که خەییام تییدا دهبیته تهوهری باس و گفتوگۆی دووان له کهرهکتهرهکانی رۆمانه که .
- × رۆژتیک له گهڵ عومەر خەییامدا ، دانانی : ئا . بیرون ، ۱۹۱۴
- × یوجین ئۆنیئل (۱۸۸۸ - ۱۹۵۳) له شانۆنامهی (شاھ چۆلگه !) دا زۆر باندۆرباری خەییامه بهو رادهیه ، که ناوهپرۆکی چوارینهکانی خەییام نامیتتهی وتووێژی کهرهکتهرهکانه .
- × رۆمانی (ژیانی عومەری خەییام) دانانی : دیرۆکفان و رۆمان نووسی ئەمەریکی هارۆلد لامب (۱۸۹۲ - ۱۹۶۲) له سالی (۱۹۳۶) دا
- × (سەرگوزەشتەیی خەییام) دانانی : ئا . ج . بۆتهر .
- × (قهلای دالاش) نووسینی مانوئیل کۆمۆرن (که عومەر تهبوو نهصر بهدهستکارییهوهو بهو سەرناقه وەرگێراوهته عەرەبی)
- × ژیان و ئەفین و حیکمەتی خەییام ، دانانی : م . کۆمروڤ ، ۱۹۵۷ نیویۆرک .
- × شانۆنامهی (دادگاییهک له نیشابور) دانانی : عەبدولوههەباب بەیاتی
- × رۆمانی (سەمەر قەند) دانانی : ئەمین مەعلووف ، له ۱۹۸۸ ، که له ۲۰۱۱ دا له کویت کراوهته نمایشنامه و پیشانداوه .
- × رۆمانی خەییام ، دانانی : تیگەر سوھنی گیسسی ، ۲۰۰۱
- × رۆمانی خەییام ، دانانی : س . تۆمبسون ، ۲۰۰۱
- × رۆمانی تۆمارنامیزی (ژیانی خەییام) ی نووسەری ئییرانی مستهفا هزاوهی ، ۱۹۸۹

- × رۆمانی(خه‌بیام و ئەو درۆ شادبیه‌خشه) ی نووسه‌ری ئێرانی هۆشه‌نگ موعین زاده ، که رۆحی خه‌بیام رۆژێکی سه‌ره‌کی تیا ده‌بینیت .
- ئینجا ده‌بێ بگوترێ که له‌ماوه‌ی ده‌یه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیست و یه‌کدا چه‌ن‌دین کتیبی گرنگ ده‌ریاره‌ی خه‌بیام بلاویونه‌ته‌وه ، له‌وانه :
- × (عومه‌ری خه‌بیام شاعیره‌و زانای بیرکاری) به‌زمانی ئیسپانی ، نووسینی باسکار ریکاردۆ مورینو کاستیلۆ ، له‌سالی ۲۰۰۲ دا
- × کتیبی‌کی هه‌ژیر ته‌موریان ، بێژه‌ری به‌نیویانگی رادیۆ (ل: ۱۹۴۰- کوردستانی ئێران و له‌لاوتیه‌وه‌ ناکنجی به‌ریتانیاه)
- × می و مینا سیری در زندگی و آثار حکیم عمر خیام نیشابوری/ بکوشش: علی ده‌باشی/ چاپ اول (۲۰۰۴) هنر سرای گویا- تهران
- × (بیرکاری عومه‌ر خه‌بیام) د. روشدی راشد و د. بیجان وه‌هاب زاده/ پاچقه‌ی: د. نیتۆلا فارس بۆ عه‌ره‌بی له‌ فه‌ره‌نسییه‌وه‌، ۲۰۰۵ به‌یرووت
- × خیام نامه ، روزگار، فلسفه و شعر خیام/ محمد رضا قنبری/ ۲۰۰۵ تهران
- × رباعیات حکیم خیام (طربخانه‌ یار احمد رشیدی....) با مقدمه و حواشی: عبدالباقی گولپینارلی/ باهتام: رحیم رضازاده‌ ملک (۲۰۰۷) تهران
- × عومه‌ر خه‌بیام زانای فه‌له‌کی و بیرکاری و نه‌ورۆژنامه‌که‌ی/ و: ره‌مه‌زان ره‌مه‌زان متوه‌للی/ ۲۰۰۸ قاهره‌.
- × دیوانی عومه‌ر خه‌بیام (به‌ عه‌ره‌بی)/ لی‌کۆلینه‌وه‌و ساغکردنه‌وه‌ و پاچقه‌ی جه‌لال زه‌نگابادی/ ۲۰۱۰ به‌یرووت
- × هستی و مستی/ حکیم عمر خیام نیشابوری/ به‌روایت: حکیم دکتر دینانی/ گفتگو از: کریم فیضی/ چاپ دوم (۲۰۱۰) تهران

× خه‌یام نامه ، روزگار ، فلسفه و شعر خیام / محمد رضا قنبری / چاپ چهارم ۲۰۱۰
انتشارات زوآر- تهران

× (عومهر خه‌یام) لیکۆلینه‌وه ، دانانی : هه‌نادی زه‌رقا، ۲۰۱۱

× عومهر خه‌یام له لیتۆژینه‌وه‌کانی باسکارانی عه‌ره‌بدا، دانانی: به‌هروز قوربان زاده ،
۲۰۱۱ به‌یرووت ، به‌عه‌ره‌بی .

× چنن گف‌ت خیام/ علی جعفری/ ۲۰۱۱ نشر نشانه — تهران

× حیکایه‌تیک ده‌باره‌ی خه‌یام/ نووسه‌ری ته‌بخازی گیسۆرگی گۆلبا/ پاچقه‌ی: زیاد
مه‌لا/ ۲۰۱۲ دیمه‌شق

× رباعی های خیام و نظریه کیمیّت زمان/ د. علی تسلیمی/ ۲۰۱۲ کتاب آمه —
تهران

× عمر الحیّام ، أعمال عربیّة وأخبار تراثیّة/ جمع وتصحیح ودراسة : الدكتور یوسف بکار/
ط ۱/ ۲۰۱۲ دار صادر- بیروت

× کتیبی(میسواک) ی وه‌رگیپرو نووسه‌ری فه‌ره‌نسی جان ئیف لاکرووا، که
سه‌رگوزه‌شته‌ی عومهری خه‌یام ده‌گیپرته‌وه، سه‌رباری که‌می ته‌و زانیاریانه‌ی که‌دادی
هیچ نووسه‌ریک نادات کتیبییکی گه‌وره به‌شیویه‌کی بابه‌تی و ته‌وای پی له‌سه‌ر
خه‌یام بنووسیت، سه‌ره‌رای ته‌و گینگه‌شه‌و مشتومره‌ گه‌رمه‌ی له‌ کۆنه‌وه تا نه‌و
ده‌باره‌ی ژیان وشیعرو فه‌لسه‌فه‌ی خه‌یام هه‌بووه‌و، وپرای زۆری ته‌و چوارینه‌ نیوه‌رۆک
هه‌قدژانه‌ی دراونه‌ته پال خه‌یام. سه‌رباری هه‌موو ته‌وانه‌ش لاکرووا له‌ کتیبه‌که‌یدا
به‌شیوازیکی زیاتر حیکایه‌توانی تا زانستی، شتیکی زۆر نزیک له‌واقیع و مه‌نتیقه‌وه
ده‌باره‌ی ژیانی خه‌یام پیشکه‌ش کردوه.

ههروهه گه لیک له هونه رهنه ندانی شیوه کاری (ئیرانی و بیانی) وینسه و شیعری خه بیامیان ناوئته کردووه، گه لیک دیمه نی ناو چوارینه کانیا به نیگار کیتی بهرجه سته کردووه، زۆربه ی چاپه کانی چوارینه کانی خه بیامیان پی رازاندۆته وه، دیارترین فلیقنانی ئەم مهیدانه بریتین له : که ماله ددین به هزاد (؟ ۱۴۶۰-؟ ۱۵۳۵)، ته لیهۆ فیده ر(؟)، ئیدمۆند دولاک (؟)، گیلبرت جهیمس (؟)، بولدریچ (؟)، سه رکیس خاچادۆریان (هونه رهنه ند و ئارکیتۆلۆجیستیکی نه رهنه نیسه) (؟)، ته کبه ری ته جویدی (؟)، قوربان نه جه لی تازه ربا یجانی (؟)، محمه دی ته جویدی (۱۹۲۴-۱۹۹۴)، جه بار به گ (؟)، حوسین به هزاد (۱۸۹۴-۱۹۶۸)، مه حمود فه رشچیان (ل : ۱۹۳۰)، غولام ره زان ئیسماعیل زاده (؟)، ره سسام نه رژه نگی (؟) و شاهروخ گولستان (؟) که به وینه فوتۆگرافیه مۆدیرنه کانی هه ردوک دوا پاچقه ئینگلیزییه که ی که ریم ئیمامی (۱۹۳۰-۲۰۰۵) و پاچقه فوناد رۆحانی (؟) رازاندۆته وه له بری مینیاتۆره ئاساییه باوه کاندان.

هه ژێ ئامازه شه که باندۆری چوارینه کانی خه بیام له زۆر به ره مه مین هونه رهنه ندانی ئیرانی هاومیژ روونه ، وه که چهن دین به ره مه می په یکه سازی ناقدار په رویز ته ناقلی (ل : ۱۹۳۷) ، نه مازه په یکه ری (هیچ)

لیزه شدا پیویسته ئامازه بکریت بۆ تهو په یکه رسازانه ، که په یکه ریان بۆ خه بیام کردووه، میناک : ته بولحه سه ن صدیقی (۱۸۹۷- ۱۹۹۵) و حوسین فه خیمی (ل : ۱۹۴۵).

موحسن فه رزانه (؟) په یجۆری ناقدار ئامازه بۆ فه زلی چوارینه کانی خه بیام ده کا له ژیانده وه وه زیندوو کردنه وه ی هونه ری ره سم و نیگار، نه مازه هونه ری مینیاتۆر، که له

سەدەكانى (۱۷،۱۶ و ۱۸)دا گەشەي كىردى، پاشان لە ئاخىروئۆخى سەدەي ھەژدەدا دايەكزى و خەرىكبوو ئاوا بىيىت ، بەلام وەل قەژىنى چوارىنەكانى خەييامدا سەرلەنوى بوزايەو ، بەتايىبەتى لەگەل چاپەكانى دوايىنى سەدەي نۆزدەيەمدا .

ديارە ئەم حالەتە ھونەرى خۆشئوسىشى گرتۆتەو ، نەك ھەر لە ئىراندا ، بگرە لە ھىندىستان و ولاتانى دىكەشدا... جا ھەر لىرەشدا جىي خۆيەتى نامازە بكرى بۆ ئەو پيشانگا سىرامىكىيە دووقولبەي ھونەرمەندىن ھۆلاندى ماريانا ئانادىۆند و يۆلا بوشەيىر ، كە لە تەممووزى سالى ۲۰۰۸ دا كرايەو ، پارچە ھونەرىيەكانى بەتايىبەتى (گۆزەكان) بەچوارىنەكانى خەييام (پاچقى فىتزر جىرالڧ) رازاوبونەو، پيشوازي و ستايىشكى گەرەي لىكرا .

ھەلبەتە دەبى ناوى ھەندى لەو خۆشئوسە فلىقانانە بىين ، كە چوارىنەكانى خەيياميان چ لە كۆن و چ لە ئىستادا نووسىوئەتەو ، يان وىنەي تابلۇيانىكيان كيشاوەو، ھەردوك ھونەرى نىگار كيشى و شىعريان ئاويتەي يەكدى كر دوو ، لەوانە :

سولتان عەلى مەشھەدى (۱۴۲۷ - ۱۵۲۰)، مىر عىماد قەزوينى (۱۵۵۳ - ۱۶۱۵)،

ھوسەين خوسرەوى (!؟) ، فاتىح عىززەت پوور (!؟) ، عەبباسى مەنزوورى (ل) :

(۱۹۲۱)، غولام ھوسەين ئەمىرخانى (ل : ۱۹۳۹)، ھاشم زەمانيان (ل : ۱۹۵۵)، خوسرەو رۆشن مازەندەرانى (!؟)، نەسروللا ئەفجەي (!؟) و رەسوولى مورادى (!؟)...

دەبى ئەو مۇزىكسازانەش فەرامۆشەنە كەين كە سرووشى بەرھەمەكانيان لە چوارىنەكانى خەييامەو ھەرگرتووە ، ھەر ھەگەلەك لەو مەقامبىژو ستراىبىژە پياوو

ئافره تانەى كە بە فارسى و بە زمانانى تر ، نەخاسە بە زمانىن رۆژەھەلانى ، چوارىنەكانىيان بە دەنگ و ئاوازی خۆش چىپو ، ھونەر مەندان نازم غەزالى و ئوم كەلسووم دوو نمونەى گەشى ئەم مەيدانەن لە ولاتى عەرەبدا . ھەر وەھا ئەو بىژەرانی كە چوارىنەكانى خەيياميان بە شىوہىەكى ھونەرى لە رادیۆ تەلەفزیۆن و كاسىت و سىدىياندا خويندۆتەو و تۆمار كەردووە ...

ئەو ھى لەم بىفەدا سەرنجى راكىشام (خىيام خوانى = خەييام ستراىقانى) يە ، كە لە باشوورى ئىران (دەقەرى بووشەھر) دا گەلێك لە چوارىنەكانى خەييام وەل مۆسىقاى شادبەخشا لە بۆنە خۆشنامىزەكانا دەستىن و ، ھونەر مەندانى بەرجەستەى ئەم مەيدانە : بەخشۆ (جىهان بەخش كوردى زادە) و سەلمان سەلمانى و غولامپەزای وەززانى - ين . ئەم (خىيام خوانى) يە ھاو(شروە خوانى و فايز خوانى) يە ، كە دووبەيتەكانى ھۆزائقانان فايز دەشتى (١٨٣٤ - ١٩١١) و بابا تاهىرى ھەمەدانى و مەفتوون بور دەخوونى و باكى - ش وەل مۆسىقا و ئاوازی غەمگىن دەستىن ، لە دەقەرەيلى : دەشتستان ، تەنگستان ، بووشەھر و خووزستاندا .

لێرەشدا ئامازە بۆ رۆژەيلى چوارىنەكانى خەييام) دەكەين ، كە كاریكى شانۆيى - مۆزىكىيە ، لە دەرھىنانى : د . جەببار ھەسەن ، كە لە ٢٠٠٤ دا لە بەيرووت پيشاندراو ، كە شايستەى ئامازەيە . ھەر وەھا فيستىقائلى (جەلۆەكانى گەردوون) كە لە ٢٠١٢ دا لە شارى فاسى مەراكشدا ، بە يادى خەييام وەك ھىمىيەكى سۆفياىنەى گەورە بەرپۆەچوو .

ههروهه خهییام غهزوی جیهانی سینهمای کردووه ، لیژدها جیی خۆیهتی ناماژه بۆ ئهوه فیلمه بکری که ئهلبیژت لويس له ساڵی ۱۹۴۱ دا له هۆلیوود بهناوی (عومهري خهییام) دهريهتیاوه ، گهرچی نهیتوانیبوو وینهیهکی راستهقیینهی روونی کهسایهتی مهزنی خهییام پيشانیدا . ههروههها فیلمی (کهلهپووری ئهفسانهیی عومهري خهییام) که هونهرمهاندانی ههشت ولات تیدا بهشداربوون و، هونهرمهندی ئیسپانی برۆنۆ لاسترا رۆلی فهیلهسووف و زانای نیشابووری تیدا بینی و، له شارانی سهمهرقهندو بوخارا وینهی گهراوه به گوێدهی قسهی میشکا ستیقانزۆجی بهرپۆبههري بهرههههینانی فیلمهکه (که له ماوهی سی ساڵی ژيانی هونهري خۆیدا پتر له سهده فیلمی بهرپۆبهردووه) نامادهبوونی چهند کۆمپانیايهکی هۆلیوودی و دهیان هونهرمهندی ههشت ولات : (ئهمريکا، ئهلمانیا، ئیژان، ئیتالیا، صریا و هیند...و. صهت و بیست ئۆزهکی - ش) که ئهمه خۆی لهخۆیدا بیرخستنهوهیهکه بۆ ههموو جیهان ، که خهییام ویشهفان و هزرشان و زانای ناوازه دهگهن بووه، میناکی مرۆفیککی نازادو جوامیر لهسهدهکانی ناخیندا لهروژههلاتدا ژیاوه، که هاوتای لهیۆنارد داخینشی بووه له ئهوروپا !

ههروههها فیلمیکی تۆمارنامیژیش ههیه بهناونیشانی (عومهري خهییام بلیمهتی پرسیارقان) که تۆری تهلهفزیۆنی فارسی (بی بی سی) له (۲۰۰۹/۱۲/۱۳) دا بلاویکردهوه، ئهم فیلمه دهبارهی پلهو پایهی رۆشنیری خهییامه ، که مینا زانایهک و فهیلهسووفیک جهختی لهسهه کراوه تا وهکو شاعیریک و، ژمارهیهکی بژارده له باسکارانی ئیرانی و بهریتانی و ئهمریکایی و کهسایهتیانی رۆشنیری و هونهری چالاک ، که دوا ئهجامگیری لیكۆلینهوهو باسهکانی خۆیان سهباردهت به خهییام و

بهره‌مه زانستی و فلسه‌فیی وئه‌ده‌بییه‌کانی تیدا پیشک‌ش کردوونه ، له‌وانه :
 محمد ئیسلامی نودوشه‌ن (ل : ۱۹۲۵) په‌میچوری به‌رزو دیاری ئیرانی که باسی پایه‌ی
 خه‌ییامی له‌که‌لتووری ئیرانیدا کردووه ، داریوش شایگان (ل : ۱۹۳۵) فه‌یله‌سسوفی
 به‌ناقوده‌نگ باسی بایه‌خی بۆ‌چرونه‌ فه‌لسه‌فیه‌کانی خه‌ییامی کردووه ، رۆماننوسی
 گوره‌ی ئیرانی مه‌حمود ده‌ولت تابادی (ل : ۱۹۴۰) باندۆری خه‌ییامی له‌ئه‌دیبانی
 دوای خۆیه‌وه‌ نیشانداوه ، هونه‌رمندی سترانیژی به‌ناویانگ محمد ره‌زا شه‌جریان
 (ل : ۱۹۴۰) رای خۆی له‌مه‌ر خه‌ییام و ئیله‌هام وه‌رگرتنی مؤزیک‌سازانی ئیرانی
 له‌شیره‌کانی ده‌رپری و، خویندنه‌وه‌ی چوارینه‌کانی خه‌ییام له‌لایه‌ن شاعیری گوره
 ئه‌همه‌دی شاملوو (۱۹۲۵ - ۲۰۰۰) دگه‌ل مؤسیقای هونه‌رمه‌ند فه‌ره‌یدوون شه‌هبازیان
 (ل : ۱۹۴۲)، له‌سالی ۱۹۷۶ دا، به‌گرنگترین کاری هونه‌ری ئه‌م مه‌یدانه‌ ژماردووه .
 پاشان هونه‌رمه‌ند ئایدن تاغداشلوو (ل : ۱۹۴۰) کاریگه‌ری چوارینه‌کانی خه‌ییامی
 له‌سه‌ر هونه‌ری شیوه‌کاری ئیرانی تاوتوی کردووه، نه‌مازه له‌سه‌ر مینیاتۆر.

هه‌ژی باسه‌ که ئه‌م فیلمه‌ له‌ پێشدا به‌زمانی ئینگلیزی نمایشکراوه ، هه‌روه‌ها له
 چند وارگه‌یه‌کی ئینتەرنیتیش به‌ هه‌ردوک زمانی ئینگلیزی و فارسی په‌خشبوته‌وه .
 به‌گوته‌ی صادق صه‌با(سه‌رۆکی به‌شی فارسی له‌ بی بی سی) فیلمه‌که‌ هه‌فته‌یه‌که‌ به‌ر
 له‌هه‌لبژاندنه‌کانی سه‌رۆکایه‌تی کۆماری ئیرانی له‌ به‌هاری ۲۰۰۹ دا ئه‌نجام دراوه، که
 هه‌نگی هیچ دره‌و‌نگیه‌که‌ له‌نیوان (بی بی سی) و ده‌سه‌لاتی ئیرانیدا نه‌بووه، بۆیه‌ ری
 به‌ وینه‌گرتن و جیبه‌جیکردنی فیلمه‌که‌ی دراوه .

هەر لێرهشدا دهبی ئاماژه بکری بۆ درامای تهلهفزیۆنی (عومهر خهییام) له دانانی :
ههسهسان جوباعی و دههینانی : شهوقی ماجری ، که (۲۳ گهوه ، ههر گهویکی ۴۴
خولهکه) و له تهلهفزیۆنی سووریا له ۲۰۰۲ دا نمایشکراوه.

خۆش نهوهیه دهبینین ههندی کهس ئهم چوارینه یا ئهو چوارینه لهسهه جهستهی
خۆ به تاتوو(خال) دهنهخشینن، ههلبهته بهگویرهی فهلسهفهی خۆیان له ژياندا، بۆ
نموونه ئافرهتیکي شوخ و شهنگ ئهم چوارینهیهی بهزمانی فارسی لهسهه بازووی خۆی
نهخشاندوه (وینهکههیم لهسهه وارگهیهکی ئینتهرنیتیدا بینی):

" از دی کی گذشت هیچ ازو یادمکن..."

واته :

" دوینی که گوزهشت قهت مههینهوهیاد..."

جا بهو جۆره خهییام کانیاویکی هههمیشه بهجۆش و ههلقوولاوهو، باشترین بهلگهش
ئهو فیستیقاله گههریه بو(به درێژایی سی رۆژ) که بهیارمهتیی ریکخراوی
یونسکوو بهشداریی بهرزترین لایهنگهلی پهیههندیدارو، گهوره خهییامناسانی ههر
چوار نکالی جیهانهوه، له نۆسهدهمین سالیادی مردنیا هاتهگیران : ئینگلتهرا،
ئیسپانیا، ئهلمانیا، ئهمریکا، فهرنسا، ئوزبهکستان، تاجیکستان، تورکیا وهیندستان...

هەر بعم بۆنەییەوه ئاماژە بۆ ئەو ئاھەنگ و بۆنە سالانەییە دەکەین کە لە رۆژی ۲۸ ی ئوردی بەهەشتدا (مانگی دووھمی سالپۆی کۆچی ھەتاوی ئێرانییە، لە دوا سیپھەکی نیساندا دەست پێدەکاوە لە سەرھەتای دوا سیپھەکی مایسدا تەواودەبێت) ئەو بۆنەییە کە بۆ سالیادی ھەببام دەگیردریت ، لە بەرھاری ۱۸ مایسدا، لە ئێران و لە دەیان ولاتانی دیکە دنیادا.. لە سالی ۲۰۰۴ دا، لە پتر لە پەنجای پینج ولاتدا ئاھەنگ و فیستیڤال بۆ ھەببام گیردرا.

شۆرھتی ھەببام لە ھەردووک ئاستی فەرمیی و میلییی لە ئێران و لە ھەندەراندا یەگجەر باوو بلاوہ... لە ئێراندا شارۆچکەییەکی پێشەسازی نزیککی نیشابور بەناوی ھەببامەوہ ناوئراوہ. ھەرھەا ویستەگەییەکی شەمەندەفەریشی بەناوہو ئیونراوہ. لە سالی ۱۹۸۰ دا ھەسارۆکیک دۆزراوہ تەوہو بەناوی ھەببامەوہ ئیونراوہ (omarkayyam3095)، ھەرھەا زۆر بازارو دوکانی بازرگانیی و کۆمپانیای ھەمەجۆر و خواردنگە و ھوتیل و بارو نۆشینگە و سینەما و تیاترۆ و شەقام و باخچەو قوتابخانە و کەلوپەل بەناو ھەببامەوہ ئیونراوہ ، جگە لە بوتلە شەرابی سوور لە فەرەنسائو میسردا... کە بەناوی ھەببامەوہ ئیونراوہ ، ھەلبەتە عومەر ھەببام لە چالاکیی و چەلەنگیی زۆر بەیان بەریبە ! وێرایی ھەموو ئەوانەیی سەرھوہ ، بە گوزارشتی ئەدیب و باسکاری مەزنی ئێرانی

صادق ھیدایەت :

" به ده گمەن لە سەرانسەری دنیا دا کتیبێک هەبێت وەک (چوارینەکانی خەبیام) پەسەندو ستایش کرابێت ، رەفز کرابێت ، تووردرا بێت ، شیۆندرا بێت ، بوختانی بێدا کرابێت ، سەرکۆنەو مەحکوم کرابێت ، لۆکە ئاسا هەلاجی کرابێت و، شوهرەتی جیهانی وەرگرت بێت ، کەچی بە نادیا ری و ئالۆزی و غامزی ما بێتەو !"

کەواتە ئەمە یە خەبیامی نەمر، کە نزیکە ی هەزار سالی کە لە بەینی بەرداشی پیروژاندن و کوفرا نندا یە ، ئەهلی شەریعەت دەییو غزینن و خەلکی خۆشیانگەرە کە ، نەمازە دەستەبژیری ئەدییان و هونەر مەندان و فەیلە سووفان و زانیان ، بەلام خۆشەویستی لە نێو خەلکیدا لە بەر ئەو نیه کە ئەهلی شەریعەت دەییو غزینن ، چونکە زۆر بەی پیاوانی رۆحانیی ژیرا و ژیر خەبیامیان لە زۆر بەی شاعیرانی تر خۆش دەوی ! هۆیە کەشی لەو هزرە پارادۆکسییە (هەقدژانە) خەبیامییە پەنەنە یە ، کە لە میشتک و زەینی رۆحانیانیی ئیرانیی و غەیرە ئیرانیدا دەخولیتەو !

زەهیرە ددینی بەی هەقی (۱۱۰۵ - ۱۱۶۹) و میژوونوسانی دیکەش خەبیامیان لە بواری دانان و نووسین و وانە گوتنەو ودا بە رژد وەسف کردووە ، بەلام ئەم گازن دە یە دروست نیه ، چونکە چۆنیەتی هەمە جۆری مەیدانی نووسینەکانی فەرامۆش دەکەن ، کەچی عیبرەت لە ژمارە و قەبارە ی دانرا وندا نیه ، بەلکو عیبرەت لە جیددی بەت و تازەیی و ئیزافە کاریی دا هیناندا یە ، کە لەو یە چرە گوتاریکی سفت لە پرووی سوود و با یە خەو هەواتای کتیبێک بێت یا زیاتریش . هەلبەتە فەتخە نو ییەکانی نامە زانستی یەکانی خەبیام نمونە یە کی گەش و دیارن ، کە خەبیام بە هۆیانەو پێشەنگایەتی گەورە ی لە

بوارین بیرکاری و فیزیوا گهردوونناسیدا بهدهست هیناو به سهدان سال پیش سهردهم و روژگاری خوی کهوتوه ، میناکه وهی زانا لیبازیفسکی (۱۷۹۳-۱۸۵۶) له رهنگرشتن و چهسانندی نهنازی ناتیقلیدیدا بهدی هیناوهو، نهنیشتاین (۱۸۷۹-۱۹۵۵) له (تیوری ریژیی) بهناوبانگه کهیا بو خوی قوستیهوه .

خهییام زور پیشتر له نامه کهیدا دهبراهی نهنازی پیقلیدس ، که له سالی (۱۰۷۷ ز) دا داینابوو، گهیشتبوه ههمان دهره نجام ! ته مهو جگه لهو کهشفه زانستییه که پاش چهنیدن سهده به (سیگوشهی پاسکال) (۱۶۲۳-۱۶۶۲) و (جووته رستهی نیوتن) (۱۶۴۲-۱۷۲۷) ناسرا، خهییام له وهشدا رابه ربوو، ویرای تهو دهسپیشخه رییهی ، خهییام به گومان بووه که گوی زهوی راوه ستابیت و تهو دهی هه ساره کانی تر بیت و، بو قوتابییه کانی تاقیکردنه وهیه کی له م بواره دا کردبوو، که مؤمیکی هینابوو به (هتاوی) شوبه اندبوو، زهوی و هه ساره کانی دیکه شی به شتین دیکه شی شوبه اندبوون ، که به دهوره یا ده سوورانه وه . به مهش هه زوو بوچوونیکی پیچه وانه ی بوچوونی هه موو زانایانی روژگاری خوی خستبووه روو!

ته مهو جگه له حه للی هاوکیشه ی پله سی و هه موارکردنی سالیپوی ئیرانی . جا به بونه ی ناوهینانی ته م سالیپوه جیی خویه تی نیوی ته و زانایانه بیین که له چاکسازی و هه موارکردنی سالیپوی نیوبراودا هاوکاری خهییامیان کردوهو، خهییام به وه پری شایسته یی له نیویاندا به دیار کهوتوه ، له وانه :

(۱) خهواجه عه بدورپه همان خازنی مهروهزی (م : ؟ ۱۱۵۵) شاگردی خهییام : زانای بیرکاری ، فیزیوا، فهلهک و میکانیک بووه . ته م به رهه مانه ی ههس : (الزیج السنجرى)، (الزیج الخازنى) و کتیبی (میزان الحکمه).

(خهواجه = خاچه به مانای : ماموستا، پیر، سهیدا دیت/ ج.ز)

(۲) خهواجه ئه‌بو حاته‌می ئه‌بو موزه‌فقه‌ری ئیسفیزیاری (م : ۱۱۲۱ ز) خودانی ئه‌م به‌ره‌مانه‌یه (الأثار العلویة أو کائنات الفضاء)، (میزان ارخمیدس)، (مختصر اقلیدس)، (منتخب کتاب الحیل) و (میزان الحکمه)

(۳) حکیم ئه‌بو عه‌بباس لۆکری (کورد) : شاگردی به‌همه‌نیاری فه‌یله‌سوف بوو. چهند نامه‌یه‌کی هه‌س وه‌ل کتیبه‌ پر به‌هاکه‌یدا (بیان الحق بضمان الصدق).

(۴) حکیم مه‌یمون نه‌جیبی واسیتی : زانای بواریین پزیشکی و بیرکاری و فه‌له‌ک.

(۵) محمده‌ نه‌حمده‌ مه‌عمووری به‌یهه‌قی : زانای مه‌یدانی بیرکارییه‌و، نامه‌یه‌کی ده‌ریاره‌ی (مخروطات = قووچکه‌کان) هه‌یه .

(۶) ئه‌بو فه‌تخی کوشکی به‌یهه‌قی : گه‌ردوونناس .

ده‌لئین خه‌ییام هاویه‌شیانه وه‌ل ئه‌بو عه‌بباسی لۆکری و ئه‌بو فه‌تخی خازنیدا (الزیج السنجری) له‌بواری نه‌ستیره‌ناسیدا داناوه .

وی‌پرای هه‌موو دانان و چالاکییه‌کانی خه‌ییام ، خه‌لکانیک هه‌ن ، ته‌نانه‌ت له‌ ئیرانیش پله‌وپایه‌ی زانستی خه‌ییام نزمده‌که‌نه‌وه ! بۆ نمونه باسکار شه‌مه‌د بیرشک (۱۹۰۶- ۲۰۰۲) ده‌لئێ که‌ خه‌ییام ته‌نیا به‌ ریک‌خستنه‌وه‌ی ئه‌و سالپێوه‌ی که‌ له‌ ئیرانی دیریندا به‌کارده‌هینرا، بوو به‌ خاوه‌نی سالپێوی ئیرانیی ، واته‌ هیچی نه‌کردوه‌ جگه‌ له‌ سووکه‌ هه‌موارکردنی و ریک‌خستنه‌وه‌یه‌کی ئه‌و سالپێوه‌ باوه !

به‌هه‌ر حال... ره‌نگه‌ دانراوه‌کانی خه‌ییام له‌وه‌ی پیمان گه‌یشتوونه‌ زۆرت‌ر بووبن ، به‌لام چه‌پۆکی رۆژگار و ده‌هرانی زه‌مان زۆری لی و نک‌ردبن و فه‌وتانین ،

بەتايبەتى لەكاتى ھيىرشى مەغۆل و شەپوشۆرۆ لەسايەى دەسەلەتە يەك لەدووى يەكە زالمەكاندا...

ليرەشدا پيويستە ئاماژە بۆ ئەو بەكرى كە چۆن (فرووغى) باسكارى شارەزاي گەورە ، ستايشى ريبازى خەبيامى لە بوارى نووسيندا كرددووە ، كە برىتى بووہ لە كەمىي بەرھەم و بايەخدان بەچۆنيتىي بەرھەم و ، تەنيا لەكاتى پيويستدا بەرھەمى نووسيووہ ، خۆى لەدوو بارە كرددووە بواردووە . ئەمەش لىستى ئەو بەرھەمانەيە كە بە ھى خەبيام لە قەلەم دەدرين و ، زۆر بەيان بەزمانى عەرەبين و نزيكەى نيمەيان بزرو فەوتاون :

(۱) باسى چوار رەگەزەكە/ بەشيكە لە نامەى (راقەى ئارئيشەكان لە كتيبي مۆسيقادا)

(۲) نامەيەك (سپيار) بۆ راقەى ئارئيشەبين سەلمينراوہ كانى كتيبي ئيقليدس : دەربارەى ھيلە تەربىيەكان و تيوورى ريژەكانە .

(۳) نامەيەك بۆ دابەشاندى چوارىەكى بازنە .

(۴) نامەيەك بۆ بەلگەكان لەسەر كيشەكانى جەبرو موقابەلە : دەربارەى ھارسەنگىيەكانى پلەى سىيەمە .

(۵) نامەى تەرازووى حوكم : بۆ دۆزينەوہى چەردەى زيرو زيو لە تەنيكى ئاويتەكراودا لىيان .

(۶) پيويستى ھەقدژى لە جىھان و جەبر و مانەوہ .

(۷) نامەى رووناكى ئاوەزىي لە بابەتى زانستى گشتگيريدا .

(۸) نامەيەك بۆ بەرسقى سى پرسيار .

(۹) نامەيەك دەربارەى ھەستى (بوون) .

(۱۰) نامەيەك سەبارەت بە گەردوون و پەرستن : دەربارەى ھيكەتى پەرودەدگارە لە ئافراندى كەون و ھيكەتى پەرستن .

- (۱۱) نامه‌ی پیداوئیستییه‌کانی شوئنه‌یل : له بواری زانستی کهش و ناوو هه‌وا .
- (۱۲) نامه‌یه‌ک دهرباره‌ی راستیی ریگه ئه‌ندازییه‌کان بۆ دهرخستنی ریشه و سیّ جا .
- (۱۳) نامه‌ی کئیشه‌کانی ماتماتیک .
- (۱۴) نامه‌ی کورته‌یه‌ک له فیزیکییه‌کان .
- (۱۵) نامه‌یه‌ک بۆ روونکردنه‌وه‌ی زیجی مه‌لیکشاهی .
- (۱۶) نامه‌ی (سیاسه‌تنامه) ی نيزامه‌له‌ک: به هابیه‌شی یان یارمه‌تی/ به فارسی .
- (۱۷) شاکاره‌یلی حیکمه‌ت .
- (۱۸) نامه‌ی میعراجیه .
- (۱۹) نامه‌یه‌ک بۆ توژینه‌وه‌ی مانای هه‌ستی .
- (۲۰) نامه‌یه‌ک سه‌باره‌ت به روودانی خێرو شه‌ر
- (۲۱) نامه‌یه‌ک بۆ که‌شفی راستیی نه‌ورۆز/ به فارسی
- (۲۲) نامه‌یه‌ک سه‌باره‌ت به زانستی کوللیاتی هه‌ستی/ به فارسی
- (۲۳) پاچقه‌ی خوتبه‌ی غه‌رپا (یه‌کتابه‌رستی) ئیبن سینا بۆ فارسی .
- (۲۴) وه‌سیه‌تنامه
- (۲۵) تعبیرالمنام (رافه‌ی خه‌ون)/ ساغکردنه‌وه‌ی: د . عه‌بدولمونه‌یم حه‌فتی
- (۲۶) شیعه‌ه‌ه‌ره‌بیه‌کانیی، که (۹ پارچه) م تا ئیستا دۆزیوه‌ته‌وه .
- (۲۷) چوارینه‌ فارسییه‌کانیی، که له ده‌وروبه‌ری (۱۸۰) چوارینه‌ی ره‌سه‌ن و خه‌ییامی ئاساییه) له‌گه‌ڵ چامه‌یه‌ک و دوو پارچه‌دا .

هه‌ندی‌ک له باسکاران لیسته‌که ده‌گه‌یه‌ننه (۳۰ ناونیشان)! که‌چی پتر له‌و به‌ره‌هه‌مانه‌ی که مامۆستا ره‌حیم ره‌زا زاده مه‌لیک ته‌حقیقی کردوون ، به‌ده‌ست

نه كه وتووہ... هه لښته هه نديكيان فه وتاون ، يا هيتمان بزرن و، له هه ندي سهرچاوه دا دوونا ونيشاني كه ميټك جياواز له م نامه يا له و نامه يه بهرچاو كه وتوون ، كه ټمه واده گه يه نيت دوو جار حيساب كراون، به لام تا ټيستاكه هه ر ټو بهر هه مانه ده سته كه وتوون كه له (دانشنامهء خيامي) به ساغكر دنه و ه ي رحيم رها زاده مه ليك بلا و بوونه ته وه، به لام هه موو شيعره فارسي و عه ره بيه كاني تيدا نيه .

له كوټايي ټم توژينه وه يه دا پيوسته ټم هيكايه ته ي خواره وه بگيږينه وه (كه چه ندين جار ټم حالته ده گډل دانه ري ټم كتيبه دا روويداوه):

" ده گيږنه وه ده لښن كوټكه زانايه كه هه موو روژيټك بهر له روژ هه لات ده چوه لاي خه ييام و وانه يه كي هيكه ته له لاي ده خوښند، كه چي له نيو خه لكا به خراپي باسي ده كرد... جا عومهر كه ټمه ي پي ده گاته وه ، تيببك ده هوټل كوت و زورنا ژهن خرده كاته وه له ماله كه ي خوږدا ده يانشار ټته وه، كاتي كابر اي فه قيه وه كو جار ان دي بو وانه خوښندن ، ټم مريان پي ده كات ده هوټل ليدهن و زورنا بژهنن ، ټيدي خه لكي له هه موو لايه كه وه ديڼ و خرده بنه وه، عومهر ټه لي :"

- ټه ي خه لكي نيشابور، ټمه زاناکه تانه كه هه موو روژيټك له م كاته دا ديټ و، زانستم لي وهرده گريټ ، كه چي له لاي ټيوه به و جوړه م باس ده كات كه هه مووتان ده يزانن ، جا ټه گهر ټه وه م كه ټه و ده يليټ ، بوچي زانسته كه م لي وهرده گريټ ، ټه گهر وه هاش نيم ، بوچي به خراپه باسي ماموستا كه ي خزي ده كات؟! "

دەربارەى چوارىنە

بەشىۋەيەكى گىشتى ، پەيدا بون و سەرھەلدان و بەردەوامى شىئىرى ئىرانى (بە فارسى) لە پروى فۆرم و ناھەپۆكەو، بەم قۇناغانەدا تىپەپوھ: (شىئىرى لىركى) لە سەردەمى روودەكىدا ، (داستان) لە سەردەمى فېردەوسىدا ، (چوارىنە) لە سەردەمى خەييامدا ، (مەسنەوى لە سەردەمى مەولانا جەلالەددىن و، (غەزەل) لە سەردەمى حافىزى شىرازىدا.. ھەلبەتە لە گەل ھەندى تىكەل ۋوبونى بەرچاۋو نابەرچاۋ لەو سەردەمانەدا. زانراۋىشە كە سەدەى شەشەمى كۆچى بە سەردەمى برەوى چوارىنە دەژمىردىت ، بەرادەيەك كە عەتتارى نىشابوورى كىتەپكى سەربەخۇى بۇ نىكەى دوو ھەزار چوارىنەى خۇى بەسەرناقى (موختارنامە) تەرخانكردوھ.

جا زاراۋەى (چوارىنە) ى كوردى بەرانبەرى (رۇباعى) فارسى و (رۇباعى) ى عەرەبى و (چهار قاش) ى ھندى و (quatrain) ئىنگلىزىيە .

ھەلبەتە پىشەكى پىۋىستە (ھونەرو ماھىيەتى چوارىنە) دىارى بگەين ، ئەوجا بىيىنە سەر باسى چوارىنەكانى خەييام ، ئەۋىش بە شىلەگىرى تۇژىنەوھ و لىكۆلپىنەوھكانى پەيچۆرانى پسپۆر ، كە دكتور سىروس شىسا (ل : ۱۹۴۹) سەرقەتارىانە لە ئىرانداۋ، دكتورە ئىسعاد عەبدوولھادى قىندىل و دكتور محەمەد نورەددىن عەبدولمونعم ، لە عەرەبدا، كە چوارىنە بەھونەرىكى رەسەن و گىنگى ھونەرى شىئىرى فارسى دەزانن ، چونكە زادەى دەستكارى كىشە عەرەبىيەكانە

له لایهن ئیرانییه کانه وه ، که کیشسه که یان له به حری (هه زه ج) سه وه ده رهیناوه و (۲۴) تهرح = چۆر) یان لّی هه لّینجاوه، که به سه ره هه ردوک (دره ختی ئه خرهب و ئه خرهم) دا دابه شبوونه .

چوارینه له رووی فۆرمه وه له دوو بهیت پینکدیت ، بۆیه به فارسی (دووبهیت) یش پئی گوتراوه، چونکه له چوار نیوه بهیت پینکدیت ، (چوارینه) ی پئی گوتراوه و ناوی دیکه شی ههن : (تهرانه)، (چهار بهیتی = چواربهیتی) و (چهارگانی = چوارالا) و دوو بهیته کانی چوارینه بریتیه له چوار نیوه بهیتی (پاژ) که (هاوکیش و هاوسه روان) به لّام هه ندی جار نیوه بهیتی سییه م سه رواکه ی وه ل سه رواکانی سئ نیوه بهیته که ی تر ناگوئجیت و، به و چوارینه یه ده گوتری (چوارینه ی خه سیو = خه سیاگ) نه ک (چوارینه ی ته وای) .

هه ندیک پینان وایه چوارینه زه همه ترین قالبی شیعرییه ، چونکه شاعیر ده بی جیی هزرۆکه یه کی دیاریکراو و مانایه کی تازه له و قالبه تهنگ و بچوکه دا بکاته وه له هه مان کاتدا پابه ندی کیشسه تایبه تییه که ی بیّت ، به گوزارشتی د . عه بده لمونعیم :

" چمان ده ریایه ک بریژیه نیو بوتلّیکه وه !"

کیشی باوی ئەم قالبه ش رسته ی "لا حول ولا قوه الا بالله" یه . ئەمەش له زوحافاتی (ترازانه کانی) به حری هه زه جی هه شته کییه : (مفعول مفاعیلین فع) که بریتین له : (هه تم ، زه له ل ، جب و به تر) خو ئه گهر پاژه کان (نیوه بهیته کان) ی چوارینه یه که له سه ره کیشی تر بن ، ئەوا پئی ده گوتریت (دووبهیتی) مینا شیعره کانی بابا تاهیری لوری هه مه دانی .

به چوونگه ی بهنده درووست تر ئه وه یه بلّین (دووبهیت) به خوئی (تهرانه) یه ، بگره وینه ی ته وای ئه و شیعرا نه یه که له (۱۱ ، ۱۲ برگی سیلابی) پینکها تونه و، پیش

سەردەمی ئىسلام لەئێراندا بە گۆرانی و سرود گوتراون و، لە ئاقیستادا رەگازژۆن و، پاشرا بە (فەهلەوییات) ناویان دەرکردوووە بوونەتە باو، نەمازە لە (کوردستان، لورستان، نازەربایجان و خۆراسان) دا و بەشی کوردستان لە فەهلەوییاتدا لەم بەیتە رووندەبیتەوه :

" لحن اورامان و بیت پهلوی

زخمی رود و سماع خسروی"

واتە :

ئاهەنگی هەورامان و بەیتی پەهلەوی

پێژەنی عوود و سەمای خوسرەوی

ئەمانەش شاعیرە بەرجەستەکانی فەهلەوین : کەمالەددین پندار رازی کورد (م : ۱۰۱۰ز)، بابا تاهیر هەمەدانی کورد (م : ؟ ۱۰۷۵ز)، پوور فرەیدوون کورد (ئاقینی سەدە ۶ ک = ۱۲ ز) و فایز دەشتی (۱۸۳۴ - ۱۹۱۱ ز)

بەم پێوەدانگە چوارینەو دووبەیتی لە رووی فۆرم و سەرواوە وەک یەکن، بەلام لەرووی کێشەوه جیاوازن .

زۆربە ی باسکاران جەخت لەسەر ئەو دەکەن کە هۆزانقان روودەکی سەمەرەندی (م : ۹۴۰ ز) یە کەمەین کەس بوو کە کێشی چوارینە ی دۆزیووتەوه، ئەوەش کاتیک لە باخچەیه کدا لە شاری غەزەنە پیاسە ی دەکردو، تووشی کۆمەلێک منداڵ هاتبوو کە گەمەیان بە گویژ دەکردو، گویی لە یەکیکیان بوو، کە بەدەم غلکردنەوه ی گویژێک بو ناو چالێک هاواری دەکرد : " غلتان غلتان هەمی رود تابن کو = غل غل بەرەوه تا بن چالە کە " جا روودەکی ئەم ئاوازوو ریتە ی زۆر بە دلدا چوووە کاری لەسەر

کردووه، تا كېشەكەى و تەرزەكانى بەتەواوەتى كۆنترۆلكردووه و، پاشان ناوى ناوه
(تەرانه) .

وہل ئەمەشدا پېشەنگانى تر پېشى روودەكى چوارىنبەيان ھۆنىوہتەوہ وەك : صايغ
بەلخى (!؟) ، شەقىق بەلخى (م : ۷۹۰ ز) و بايەزىدى بسطامى (م : ۸۷۴ ز)، ھەرودەھا
شاعىرانىكى دىكەى وەچەى روودەكى وەك : شەھىد بەلخى (م : ۹۳۶ ز)، ئەبو شكور
بەلخى (م : ۹۴۴ ز) و، شاعىرانىكى وەچەكانى پاشتر وەك : دەقىقى (م : ۹۷۵ ز) و
تاھىر چەغانى (م : ۹۸۷ ز) و كەسايى مەرودەزى (م : ۱۰۰۰ ز)

لېرەشدا دەبى ئاماژە بۆ رايەكى تر بکەين ، كە (بوزانى) رۆژھەلاتناسى ئىتالى
يەكېكە لە نوپنەرانى و پېتى وايە ئەسلى چوارىنبە دەگەرپتەوہ بۆ ئاسىاي ناپين
(توركستان و چين) كە زىدى (تانكا) و(ھايكۆ) يە و، لېكچوونىكى ئەوتۆ لە نىوان
شيوہ كورتهكانى ئەم جۆرە ھۆزانانە ھەس ، بەلام ئەم چوونگەيە لاوازو سستە ،
چونكە كېشەكانى (تانكا) و(ھايكۆ) پرگەين و، چوارىنبە كېشى ەرووزىيە . بگرە
لەوہيە (تانكا) و(ھايكۆ) لەژىر كاريگەربى ئاقىستا و فەھلەوياتدا بوونە ،
پشتەوانەشم لەم چوونگەدا راي باسكارى تاجىكى پرۆفيسۆر(رەجەب ئەمانۆف) ـە
، كە پېتى وايە چوارىنبە يەكېكە لە ژانرە بنەرەتى و دېرىنبەكانى ھۆنراوہى مەردمىي و
لە رووى ناوہرۆكەوہ زۆر دەولەمەندەو لە رووى فۆرمەوہ تەواوترين ژانرى لىركىيە ،
كە لە سەدەى دەيەمىنى زايىنبىيەوہ ھاتۆتە تۆمارو نووسين و، لە ئەدەبىياتى
تاجىكىدا پلەوپايەى بالاي وەرگرتووەو، بگرە پانتايى جوگرافىشى زۆر بەرىن و
فراوانەو، ھەر لە دېر زەمانەوہ : ئاسىاي ناپين ، ئىران ، ئەفغانستان و پاكستان
گرتۆتەوہ و دەگرپتەوہ .

ئىنجا بەگىشى سۆفىيەكان بايەخيان بە ھۆننەوہى چوارىنە داوہ بەھۆى دابىنبونى بلاوبونەوہى بەئاسانى ، نەمازە ستران ئاسايىيە و قالبەكەى بۆ ناوہرپۆكى سۆفياىانەو عىرفانى گونجاوہ ، ھەلبەتە سەنئى و عەتتار و مەولانا جەلالەددىن بەرجەستەترىن مىناكن (نمونەن) لەم بوارەدا . ھەرۋەھاش بەلای فەيلەسووف وزاناکانەوہ بۆ گوزارشت و دەربىرىنى ھزرۆكەكانيان ، بەلام بى تەماحى كۆگوتارى وەك : ئىبن سىنا، خەبىيام و بابا ئەفزەل كاشانى و نەصىرەددىن تپوسى .

شاعىرانى دانەرى شىعەرى ھەمەجۆر مىنا : غەزەل ، ستائىش ، پەندىيارى ، فەلسەفە ، سۆفياىى ، كۆمىدى ، رەخنەى كۆمەلايەتى و ئىرادى سىياسىيان لە قالبى چوارىنەدا ھۆنىۋەتەوہ ، بەلام خەبىيامى پەندىيار قالبى چوارىنەى ھەلبەتاردوۋە ، چونكە بچووكترىن قالبە لە قالبە شىعەرىيەكان و لەبارتىرىيانە بۆ بابايەكى زانائى سەرقال و نوقمى كاروبارى زانستىي و نەپەرژاۋ بۆ خۆتەرخانكردن بۆ كاروبارى ئەدەب ، تا بىكات بە دالەدو پەناگەيەك بۆ گوزارشتكردن لەو ھەست و سۆزۋ گوداز ھزرۋ بىرانەى لە دل و دەروونىا دەپەنگانەوہو بەمىشك و خەيالیدا دەبوورين و ، چوارىنەكانى پتر فەلسەفەتامىز بوون . ئەمەش ئەوہ دەبەلگىنى ، كە خەبىيام مىناك مەعەپرى تۋانى شىعەرو فەلسەفە پىكەوہ بسازىنىت ، كەچى لە دىر زەمانەوہ ئەفلاتۋون (۴۲۷-۳۴۷ پىشى زايىنى) وتۋىيەتى : " لەنىۋان شىعەرو فەلسەفەدا مەملانىيەكى دىرىن ھەيە "

ھەلبەتە خەبىيام خۆى بۆ ھونەرى شىعەر تەرخان نەكردبوو ، بۆيەش كەم بىتۇ بوو ، بەلام زمان حالى ، چمان گوزارشتى نىما يوشىجە ، كە ئىپۆى : " ئەز ئەم چوارىنانەم نەھۆنىۋەتەوہ ، بۆ ئەوہى بلەزنووسى بكەم ، بەلكو بۆ ئەوہى تا بە ئاسانى وەسفى

حال و روشی خۆم لهم ژيانه تهلهدا دهبريم . نهگه چوارينان نه بان ، رهنگه توشی تالوکه بيايم..."

زۆر له شاعیرانی کۆن له بوازی ئەم هونەرەدا گۆی هونەریان بردوووەتەوه ، لهوانه : روودەکی سه مه رقه ندى ، بابا تاهیری هه مه دانی ، ئەبوسه عید ئەبوولخهیر ، عه بدوللا ئەنصاری (۱۰۰۵ - ۱۰۸۸) ، عومەر خه بیام ، مه هستی گه نجه وی ، عه تپاری نیشابووری ، جه لاله ددین مه وله وی ، بابا ئەفزه ل کاشانی ، سه مان ساوجی و سه حاجی ئەسترنا بادی... به لام له سه رده می نویدا ته نیا چوار- پینچ شاعیر لهم بوارهدا هه لکه وتوون ، رهنگه حوسین نه خه عی (۱۸۹۴ - ۱۹۷۷) تاقه شاعیر بیت که شایسته ی ئەوه بیت به چوارینه کانی له ئاستی مه زترین شاعیرانی دیرینی ئیرانی نزیکبیتته وه ، هه لبه ته ده بی تاماژه بو شاعیرنی هاومیژی دیکه ش بکریت میناک :

فه رپروخی یه زدی (۱۸۸۹ - ۱۹۳۸) ، نیما یوشیج (۱۸۹۷ - ۱۹۵۹) ، (مه هدی سوهیلی (۱۹۲۴ - ۱۹۸۷) ، فه دیدوون موشری (۱۹۲۵ - ۲۰۰۰) ، سیاوش که سرائی (۱۹۲۷ - ۱۹۹۷) ، مه نصور نه وجی (ل : ۱۹۳۸) ، لایق شیرعه لی (۱۹۴۱ - ۲۰۰۰) ، قه یسه ره ئەمین پوور (۱۹۵۹ - ۲۰۰۷) ، شاپوور پساهند ، ئیره ج زه به رده ست (ل : ۱۹۷۴) و پووران فه رخواذ .

چوارینه‌کانی خه‌ییام

له‌زمانی عه‌ره‌بیدا

پی‌م وایه (به‌ش به‌و سووکه زانیاریه‌ی خۆم) قازی و شاعیر نی‌زامه‌ددین ئە‌صفه‌هانی (م : پیش ۱۲۸۱ ز) که له‌ژێر کاری‌گه‌ری خه‌ییامدا شیعی‌ری به‌ هه‌ردوک زمانین عه‌ره‌بی و فارسی داناوه ، یه‌که‌م که‌سه که چوارینه‌یه‌کی مشتومر‌ئه‌نگیزی فه‌لسه‌فیی خه‌ییامی بۆ زمانی عه‌ره‌بی وه‌رگێ‌رایت ، بگه‌ به‌ چوار چوارینه به‌ره‌رچی داوه‌ته‌وه ، که‌چی پی‌ده‌چیت تینوویه‌تی نه‌شکابیت ! ئە‌مه‌ش چوارینه‌که‌ی خه‌ییامه وه‌رگێ‌رانه کوردییه‌که‌ی :

" دارنده چو ترکیب چنن خوب آراست
باز از چه سبب فگندش اندر کم و کاست
گر خوب نیامد این بنا عیب کی راست؟
ور خوب آمد خرابی از بهر چراست؟"
چکو کردگار پیکهاته‌ی ئافریده‌یین خه‌ملاندووه
سا ئه‌را که‌موکوورپییانئیکی تی‌خستووه؟
ئه‌گه‌ر ئە‌م وێ‌انه کریتن ، فه‌ی‌تیی کی‌یه؟
ئه‌گه‌ر جوانیشن، هازنینیان له‌به‌ر چی‌یه؟
ئه‌صفه‌هانیش به‌م جو‌ره وه‌رگێ‌راوه بۆ عه‌ره‌بی :

" الصَّانِعُ إِذْ أَحْسَنَ فِي التَّرْكِيبِ
لَمْ يُخْرِجْ نَظْمَهُ عَنِ التَّرْتِيبِ

إِنْ سَاءَ ، فَمَنْ أَحَقُّ بِالتَّشْرِيبِ
أَوْ أَحْسَنَ ، مَا الْحِكْمَةُ فِي التَّخْرِيبِ؟"

ثمه‌ش يه‌کيکله له چوارينه ره‌خنه‌ناميزه‌کاني :

" ما لِلخِيَامِ لِحْجٍ فِي التَّأْنِيبِ
لِلخِيْمَةِ قَوْضُوا لَدَى التَّنْظِيبِ
لَا بَدَّ لَدَى الخِيَامِ أَنْ يَقْلَعَهَا
مَهْمَا حَفَرَ الجِيُوشَ لِلتَّشْرِيبِ"
واته :

" بۆ خه‌بييام ورکي بۆته سه‌رزه‌نشتخوازي
ده‌وار له کاتي کۆچکردنا ده‌پيچرئيه‌وه
ده‌بي ده‌واردار ميخه‌کان هه‌لکه‌ني گه‌رچي
چمان هه‌وزچه‌ي بۆ ئاوداني دره‌خت کردوه "

وادياره شيخ به‌هاته‌ددين محمد عاملي (١٥٤٦-١٦٢٢ ز) خوداني کتبيبي
(که‌شکۆل) ي به‌ناويانگ ، کاريگه‌ري خه‌بييامي به‌سه‌روه بووه‌وه، دووه‌م که‌سه
له‌و مه‌يدانه‌دا و، ئه‌م چوارينه‌يه‌ي وه‌رگيپاوه:

گاويست در آسمان و نامش پروين
يك گاو دگر نهفته در زير زمين
چشم خردت گشای چون اهل يقين
زير وزبر دو گاو مشتى خر بين"

" و ثورین حاطا بهذا الوری
 فثورُ الثریا و ثورُ الثری
 ومنْ تحت هذا و منْ فوق ذا
 حمیرٌ مسرحةٌ فی قری "
 واته :

" گایهک له ناسمانه به ناوی پهروین
 گایهکی دی په نهانه له ژیری زه مین
 چاوی ناوهزت وازکه له رووی یه قین
 له ژیرو بانی دووگا کهرگه لی ببن "

له سهرده می نویدا دهسپیکي وهرگيړانی چوارينه کانی خه بیام بۆ زمانی عه ره بی بۆ
 رتيگه ی (سهره تاي) سهرده ی بیستم ده گه رپته وه ، لی له زمانی ټینگلیزییه وه و،
 یه کهم پاچقه وان ته حمده حافر عه وه (١٨٧٧ - ١٩٥٠) بووه که (٩ چوارينه) ی به
 په خشان وهرگيړاوه و، له وتاری (شاعیرانی فارسی : عومهر خه بیام) دا له (المجله
 المصریه) له سالی (١٩٠١) په خشبوته وه. که چی له و میژووه و پیهل... دهیان پاچقه ی
 چوارينه کانی خه بیام و، سهدان گوتارو لیکنولینه وه ی نووسراو وهرگيړدراو دهر باره ی
 خه بیام و نامه زانستی و فلهسه فی و چوارينه کانی بلاو بوته وه، بگره نزیکه ی (٨٠
 پاچقه) ی هونراوه یی و په خشان یی ته و او ناته و او ی چوارينه کانی خه بیام په خشبوته وه
 و، ته مانه ی خواره وه ناوی ته و پاچقه وانان ، که له زمانی فارسییه وه چوارينه کانی
 خه بیامیان وهرگيړاوه چ به هه لبه ست (هونراوه = قریض = نظم) و چ به په خشان و،
 به گویره ی سالی بلاو بوونه وه ی پاچقه کانیان:

- × مستهفا وهبی تهل (عەرار) (م : ۱۹۴۹) : په خشان (۱۶۹ چوارینه) ۱۹۲۲ - ۱۹۲۵
- × محمد دوهاشمی ئه لبه غدادی : هه لبه ست (!؟) چوارینه) ۱۹۲۳ ز
(۲۰ چوارینه م بینوه / ج.ز)
- × ئه جمده رامی (م : ۱۹۷۸) : هه لبه ست (۱۶۸ چوارینه) ۱۹۲۴
- × جه میل صدقی زه هوی (م : ۱۹۳۶) : په خشان و هه لبه ست (۱۳۰) ۱۹۲۸
- × محمد فوراتی (۱۸۸۰ - ۱۹۷۸) : هه لبه ست (!؟)
- × ئه جمده صافی نه جه فی (م : ۱۹۷۷) : هه لبه ست (۳۵۲) ۱۹۳۱
- × ئه جمده حامد صه رراف (۱۹۰۰ - ۱۹۸۵) : په خشان
- (۱۵۲) چاپی یه که م ۱۹۳۱ و (۲۰۰) چاپی سییه م ۱۹۶۰
- × ئیبراهیم ئه لعوره بییز (۱۹۰۸ - ۲۰۰۲) : هه لبه ست
- (۱۵۲) چاپی یه که م ۱۹۶۵ و چاپی پینجه م (۱۸۸) ۱۹۹۷
- × تائب هه دیده ری (ل : ۱۹۲۸) : هه لبه ست (۱۵۹) ۱۹۵۰
- × عه بدولحه ق فازل (م : ۱۹۹۲) : هه لبه ست (۳۷۷)
- چاپی یه که م ۱۹۵۱ و (۳۸۱) چاپی دوهم ۱۹۶۸
- × مه هدی جاسم شه ماسی (م : ۱۹۷۹) : هه لبه ست (۱۷۸) ۱۹۶۴
- × حیکمه ت فه ره ج به دری : (!؟) (۱۱۰) ۱۹۶۴
- × ئه بولنه صر مویه ششیر ته رازی (۱۸۸۶ - ۱۹۷۷) : په خشان (۴۰) ۱۹۶۷
- × محمد بن تاویت (۱۹۱۸ - ۱۹۷۴) : (!؟) (۱۵۰) ۱۹۸۵
- × محمد نورده دین عه بدولمونه عیم : په خشان (۱۷۸) ۲۰۰۵
- × صالح جه عفه ری (م : ۱۹۷۹) : هه لبه ست (۴۳۵) ۲۰۰۷
- × محمد صالح قورق (ل : ۱۹۳۶) : هه لبه ست (۲۰۰) ۲۰۰۸

× جەلال زەنگابادی (ل : ۱۹۵۱): پەخشاھۆنراو (نشم = ھۆنراو + پەخشان)
 ۲۴ چوارینەى رەسەن + ۲ چامە فارسی + ۷ پارچەى عەرەبى) ۲۰۱۰
 (پاچەى كانى ئەوانەم نەبىنپوھ ، كە بە فۆنتى رەش ناوھەكانيان پىتچن كراون)

بەناوبانگەتەين پاچەى ھەلبەستقانىي چوارینەكانى خەببام دووانس ھى (ئەحمەد رامى) و (ئەحمەد صافى نەجەفى) ين ، بەلام بەپىي زانىاريم و بەراوردكردنى زۆربەى پاچە باشەكان وەل دەقى فارسى چوارینەكانى خەببامدا ، دەتوانم بلىم باشتەين سى پاچەى ھەلبەستقانىي (ھۆنراوھىي) ھى ئەم ھۆزانقنەن : صافى نەجەفى (۱۸۹۷- ۱۹۷۷) و عەبدولھەق فازل (۱۹۱۱- ۱۹۹۲) و صالح جەغفەرى (۱۹۰۸- ۱۹۷۹)، كەچى پاچەكەى رامى (۱۸۹۲- ۱۹۷۸) وەك ھەلبەستى لىركى يەگجار بالايە ، بەلام لەرپووى ناوھەرۆكەوھ لە وردىي و ئەمانەتدارىيەوھ زۆر دوورە ، كەچى پاچەكەى نەجەفى ھاوتاي باشتەين پاچەى رۆژھەلاتى ورۆژئاوايىيە ، بەو رادەيەى كە كەلە زاناي ئىرانى صەدرو ئەفازل لە بارەيەوھ (بە فرەپەويىيەكى زەقەوھ!) نەجەفى دواندووھ : " خەرىكە بىمە سەر ئەو باوھەرى كە خەببام چوارینەكانى خۆى بەھەردوك زمانين عەرەبى و فارسى داناوھ، نوسخە عەرەبىيەكە ونبووھ و تۆ دۆزىوتەتەوھ و ناوى خۆت پىوھ ناوھ ! " بگرە (بەھار) ى شاي ھۆزانقنانيش دەربارەى گوتويەتى :

" ھەندى وەرگىپران وپراى دەقاندەى يەگجار دەگەل ئەسلدا، لەرپووى رەوانبىيىزى و شىوازەوھ بالائترە... " و، دوو چوارینەى بۆ نمونە ھىئاوھتەوھ.

پىم وايە پاچەكەى جەغفەرى ، تا رادەيەكى بەرچاو ھاوتاي ئەوھى نەجەفى و عەبدولھەق فازل ، بگرە لە چەندىن شوپندا، لەوردىي و ئەمانەتدارىيدا دەيانەبەزىنى ، سەربارى ئەوھش كە زۆرتەين ژمارەى تا ئىستا (۱۳۵) لەو چوارىنانەى كە دراوئەتە پال خەببام وەرگىپراوھ و، رىژەيەكى بەرچاوى چوارىنە رەسەنەكانى خەببام تىدايە ، كەچى

رامی (۱۶۸ چوارینه) ی وەرگێراوه و ریژیهکی زۆر که میان رهسهنه ، تهناهت نهجهفیش له کۆی پاچقهی (۳۵۲ چوارینه) ریژهی چوارینه رهسهنهکانی خهییام تیدا که مه !

ههروهها پاچقهکی عهبدولحهق فازل که (۳۸۱ چوارینه) یه هیچی کهم نییه لهو سی پاچقهیه لهرووی شیعریهتهوه ، بگره زۆر ئهمانهتداره و ژمارهی چوارینهی رهسهن تیدا لهوهی نهجهفی زیاتره ، بهلام له ههمان کاتدا ریژهی (چوارینه نارهسهن و ئهبیکیوری و کوفرنامیژهکان) ی بهرزه !

ئینجا جیی خۆیهتی ئاماژهیهک بۆ پاچقه ههلبهستقانییهکی شاعیر موحهمهده صالح قورق بکهین ، که بریتییه له (۲۰۰ چوارینه) و ریژهی چوارینه رهسهنهکانی خهییام تیدا که مه ، سهرباری شهوش پاچقهیهکی زۆر دهلب و فشۆله و سیخناخه (ههشوکراده) یه ، بهرادهیهک که ههر چوارینهیهکی فارسی بۆته ههشتینهیهکی دریژکراوه و ژمارهی وشهکانی بۆته دوو چهنانه ! ناچهپۆکه خهییامیهکی کالبۆتهوه ، بگره ونبووه ! کهچی دهباویه شاعیرو پاچقهوانیکی توانا وه قورق ، که دهیان سائه سهرقالی لیکۆلینهوهی چوارینهکانی خهییامه بهزمانین : عهرهبی ، فارسی ، ئۆردو و ئینگلیزی ، دهباویه زۆربهی کهموکووری و کالوکچی پاچقه ههلبهستقانیی و پهخشانییهکانی پیشتر بهزینیت . لهگهله مهشدا خهییامناسی عهرهبی ناودار یووسف بهککار پیشهکییهکی بۆ پاچقهکی ئهلقورقی نووسیوه ، بهزیددرویییهوه کهوتۆته ستایشی و ههولیداوه بهسهر شهو پاچقه ههلبهستقانیی و پهخشانییهکانی پیشتردا پهسهنی بدات ، بگره بیانوویی بۆ هیناوهتهوه گوایه قورق له قالی (المربعه = چوارخشتهکی) دا داپریژاوه ، ههرچهنده دهلبی و شاشیهکییه کهشی دهرخستوهوه دهلیت :

"پاچقه که Covert په یوه نديجوازو مه عنه وی و ده لښه ، ده قانده قی نیه . نه مه ش له مه رجه کانی قالبی (مربعه) یه که پاچقه وان تا راده یه که به سهریا زاله ، له زوره یاندا کرۆک و جومگه نه سللی و ته وهره ناوهندی و هزرۆکه سهره کیه کانی پاراستون و، لیبی هه لیبی جان و، شیعریانه یه و دوور له هه ر ده ستکردی و سهنه تبازی و دوور که وتنه و ده یه که له ته وهره و، به نیو کرۆک و جه و هه ریاندا له شه قه ی بالی داوه"

مه خابن که فرینه هه لښه ستفانییه که ی مام قورق له سهر حیسابی بزربوونی ناقه پرۆک و قالبی چوارینه کانی خه ییامه ! به رای بنده (بوستانی) به حه وتینه کانی (سباعیات) که رچی له زمانی دووه مه وه (ئینگلیزی) چوارینه کانی خه ییامی وه رگیپراوه ، زور له قورق سهرکه وتووتره !

به گشتی پتر له نیوه ی ته و چوارینه ی خه ییام که پاچقه ی هه لښه ستفانیی باشیش کراون ، له چه ندین هه لښه ی مانا و نیوه پرۆکی ده ق به دهر نین ، چونکه پاچقه وان هه کان زور به باشی له ده قه کان حاللی نه بوونه ، ته وهنده ش په ران و تیئاخنین و لادانیان تیا کردوون ، که له بناغه فارسیییه کانیان دوور که وتوونه ته وه ، ته نانه ت ههندی جار جیا بوونه ته وه ! چمان کومه له چوارینه یه کن به باندوری چوارینه کانی خه ییام هونرابنه ته وه ! بویه ش مایه ی گومرایی و چه واشه کردن و به کاری ته وه نایه ن بکرین به مه حه ک و پیوهر بۆ لیکۆلینه وه وه هه لسه نگانندی هزر و فه لسه فه ی خه ییام ، هه روه ها به که لکی ته وه ش نایه ن بکرینه رتیگه ی پاچقه بۆ زمانیکه تر ، بگره ته گهر به بی تا ماژو ناگاداری وه رگیپرډینه وه سهر فارسی ، هیه چ ئیرانییه که له سه دا بیست و پینجیان نانا سیتته وه ، که له چوارینه کانی خه ییامن !

به راستی زوره ی پاچقه هه لښه ستفانییه کان له قهره ویله که ی برۆکرۆست ده چن ، مادامه کی پاچقه وان هه موو خه میکی ته وه بیت که " قسه یه کی کیش و سه رواداری

مانابه خش " له زمانى دووه مدا نه نجام بدات و، وردى گواستنه وهى واتاى دهقه
نه سلیکەى به لاهه لاهه کى بیّت ! ته نانهت زۆر جاریش پاچقه وان ناچار بیّت له بهر
خاترى چاوى رهشى کیش و سهروادا وشهى ناشیرین وهک : (قرقف)، (صرخد)،
(خندریس)، (عقار)، (تریاق)، (جریال) له جیاتى : (خمر، راح، شمول، صهباء، حمیا و
مدام...) به کار بییّت ، هه لبه ته پاچقه وانانى کى هه لبه ستفانیى سهرکه وتوویش وهک
نه جەفی و عەبدولخەق فازل و هه یان کردوه !

به داخوه (و پرای هه ولّی زۆرم) پاچقه کەى هۆزانان (جاسم مه هدى شه ماسى) م به
چنگ نه کهوت که (۱۷۸ چوارینه) یه و چەند دانە یه کم خویندۆ ته وه، بیّم وایه له وهیه
پاچقه یه کى هه لبه ستفانیى باش بیّت ، که چی پاچقه کەى جه میل صدقى زه هاوی به
په خشان و به هه لبه ست لاوازه !

له م ناینده دا پیدا چوونه وهیه کى دوور درێژم ده ربارەى شه و وه رگی پارانە ده بیّ ، لى
لیزه ده بیّ مه به سته که م پتر روونبکه مه وه .

ناشکرایه که شیعری هه لبه ست (هۆنراوه) سى ره گه زى سه ره کى هه س که (بونیاد و
مانا و موسیقای پیکه وه جۆشیا خواردوه) هه لبه ته گواستنه وهى شه م سى ره گه زه
پیکه وه بۆ زمانى دووه م یه گجار شه سته مه چ له پاچقه ی هه لبه ستفانیى و چ له
وه رگی پارانى ناهه لبه ستفانیی شدا، بۆیه شه رکى (سه ره تاو بنه تاى) پاچقه وان شه وهیه که
پابه ندى گواستنه وهى نافه رۆک (واتا) بیّت به وردى و شه م کدارى ، شه گینا
پاچقه یه کى په سه ند (وردو زۆر نزیك له ده ده که وه ، شه گه ر نه لێن ده قاده ق) نایه ته
دى ، چونکه زمانه کان له خه سلته بونیادیى و که لتووریه کانینا د جیاوازن . شه مه ش
شه وه ده گه یه نیّت که پاچقه وان (شه گه ر له یه کیک له زمانى یه که م و دووه مدا، یان له
هه ردوکیاندا) شاعیریش بیّت ، نابى به تو بزی و خورتى کیش و سه روا به سه ر

پاچقه كهيدا بسه پيټيت ، به لكو جلهوى نازادى بو شلبكا ، چونكه له گينه پاچقهى ههلبهستقانىي يان سهروادار له هه ندئ حالتهى ريزيه پردا خو به خو بيته دى ، زو ريش باشتريت لهو پاچقه زوره ملييانه ي كه خه سلته ته كانى زمانى وشكوبرينگى (ارجوزه = ههلبهستى فيركارىي) و دهستكرديي و سه نعه تبازيي به سه ريا زاليټت ، كه شترين به لگه شمان بو پاچقه ههلبهستقانىيكان كاره كانى نهم ماموستايانه يه : حوسين موجيب ميسرى (١٩١٦- ٢٠٠٤)، عه لى مه نصور و چه ندين پاچقه وانى ديكه ي چوارينه كانى خه ييامه .. به لئ له وه رگيړانى ههلبهستقانييدا دهقه شيعرييه كه (له زمانى يه كه مدا) ده كه ويته ژير بارى قورسى فورم و بونىادى (كيش و سه روا) له زمانى دووه مدا، ههنگى و اتاكه ي زه ده دار ده بيت و ، وينا يه كى دروستى روون و ئاشكرائى نافه روكى دهقه ئه سلبه كه به دهسته وه نادات ، ئه گه به شيويه كى جوانى له باريش له زمانى دووه مدا بيته هونينه وه . له وه يه له هه ندئ حالتهى ريزيه رى ده گمه ندا ، وه رگيړانى ههلبهستقانىي (ته رجه مه ي مه نپروم) له نيوان زمانه ليكدى نزيكه كانه وه (ئه وانى له يه كه خيزانه زمانن) و دراوسينكان له رووى كه لتووريه وه سه ركه وتن به دهست بيټيت ، مينا زمانين : فارسى و كوردى / ئيسپانى و پورتوگالى / په نجابى و ئوردو / ئوزبه كى و توركمانستانى .

جيبى خويه تى ليه ددا بو چند وه رگيړانىكى ناهونراوه يي له فارسىيه وه بو عه ره بى - كه به ناهه ق ناوى وه رگيړانى په خشانقانييان لينراوه - ناماژه بكه ين ، له وانه (ئه وه نده ي به نده ئاگام ليټيه) وه رگيړانه كانى : ئه حمه د حامد سه رپراف (٢٠٠ چوارينه) يه و دكتور محمده نوره ددين عه بدو لمونعيم (١٧٨ چوارينه) يه و دكتور محمده غونيمى هيلال (٢٣ چوارينه) يه و ، به راي به نده باشتريين وه رگيړان له ئينگليزييه وه وه رگيړانه كه ي دكتور به در ته و فقه و ، وامده زانى وه رگيړانه په خشانقانييه كه ي شاعير

عەرار باشە ، وەلى زۆر لاوازه ! كەچى پاچقە كەى وەدىع بوستانى (۱۸۸۸ - ۱۹۵۴) كە
(هەلبەست) ە و لە ئىنگلىزىيە وە ، پاچقە كەى دكتور بەدر تەوفىق كە
پەخشانقانىيە و لە ئىنگلىزىيە وەيە لەوانەى عەرار و زەهاوى و عەبدولمونيەم باشتىن !
هەژى ئامازەيە كە نزيكەى پازدە كىتەبى لىكۆلئىنە وەى باش دەربارەى خەييام و
چوارىنە كانى بە زمانى عەرەبى هەس ، ئەمانەش سەرنافىن گىرنگە كانىانە :

× عومەر خەييامى كە كىم ، ماتماتىكزان و گەردووناسى نىشابورى / ئەحمەد حامد
صەرفا .

× شۆرشى خەييام / عەبدەلحەق فازل .

× لادانى دەمامك لەرووى چوارىنە كانى خەييام / ئەبوو نەصر موبەششىر تەرازى .

× پاچقە عەرەبىيە كانى چوارىنە كانى خەييام / د . يوسىف بەككار .

× خەييام و چوارىنە كان لە كارە كانى پەيچۆزانى عەرەبدا / د . يوسىف بەككار .

× وەھمە كان لە نووسىنە كانى عەرەبدا دەربارەى خەييام / د . يوسىف بەككار .

× عومەرى خەييام ، سەردەم و ژىنگە و بەرھەمى / د . ئەحمەد كەمالەددىن حىلمى .

× ئىمام و حەكىم ، حوججە تولىھەق و زانا عومەر خەييام و چوارىنە كان / د .

عەبدولمونيەم حەفى .

× رايە فەلسەفەيە كانى ئەبولعەلا مەعەرى و عومەرى خەييام ، لىكۆلئىنە وەيە كى

بەراورد كارى / د . تەغرىد زەعىمىيان

× دىوانى عومەر خەييام ، لىكۆلئىنە وەو پاچقە يە كى پەخشاهۆنراو / جەلال زەنگابادى .

(بەداخو و ئەوانەى بە فۆنتى رەش پىتچىنكران بە دەستەم نەكە و تونە)

پىم وايە كىتەبە كەى باسكارى گرانقدر دكتور عەبدولمونيەم حەفى فراوانترىن و

قوولترىن باسى بابە تىانە و بە ئىنسافە دەربارەى خەييام چ وەك زاناو چ وەك

فەیلەسووف و چ وەك شاعیر و، ھەروەھا كۆتیبەكەى دكتۆرە تەغرید زەعیمیان (رایە
فەلسەفییەكانى مەعەرپى و خەییام...)

لێرەشدا دەبى ناماژە بۆ فەزلى ئىنتەرنىت ، نەمازە مالىپەرى پایەدار
(www.al_mostafa.com) بکەم و، پىویستە ئەوەش بلیم که له مالىپەرى
(www.alkashf.com) فەتوايەكى سەیروسەمەرەى تىكوفراندى خەییام
خویندەو، که له لایەن شیخ محەمەد صالح مویجد (۱۹۲۰ - ۲۰۱۰) دەرکراو و سەربارى
کوفراندى خەییام ، ئىبن سىنايشى (بەشیوەیەكى ناراستەوحو) کوفراندو، بۆ ئەم
مەبەستەش پشتى تەنیا بەچەند چوارینەيەكى نارەسن و ئاوەكى و بە پاچقەيەكى
ناورد بەستوو، که بۆ مەقامىكى وا ھەستیار دەست نادات و پشتى پى نەبەستىت
و، سەبارەت بە بەرھەمە زانستى و فەلسەفییەكانى دیکەى خەییام غافلە ، یاخود
خۆى لەگىلى داوہ ! نارى شیخ مویجد ئەوئەندە بە دلنایییەو دەدوى چمان بەخۆى ئەو
چوارینانەى لە دەمى خەییامو بەستوو !

ھەلۆیستى خەییام زۆر روونە سەبارەت بە ئایین لە نامە فەلسەفى و شیعەرە عەرەبى
و چوارینە راستەقینەكانى و تەننەت لە چەندین دەستەواژە و رستەو برگەى نامە
زانستییەكانىشى ، که خەییام ھىرشى نەکردۆتە سەر یەزدان و گەوھەرى ئایین ، وەلى
ھىرشى کردۆتە سەر رىبابازان و فىقھبازان و کەچرەوان لە گەوھەرى بنەماكانى ئایین .
سەربارى ئەوەش ھىچ دىرۆکفانىك یا نووسەرىك لەوانەى باسى خەییامیان کردوو
ئاماژەيەکیان بۆ بادەنۆشى خەییام ، بگرە بۆ بادەنۆشى زۆرىنەى مامۆستا و ھورپى
و شاگردەكانى نەکردوو .

لەم بارەشەو دکتۆرە تەغرید زەعیمیان دەرەنجامى لىكۆلینەوہیەكى قول ئیژى :

" خهییام زه ندیق نه بووه ، به لکو دینداریکی مکووم بووه ، ته نانهت (قفتی) که هه لویستی نارهبواپانهی سه بارهت به خهییام پیشانداوه ، نه یگوتووه خهییام زه ندیقه یا مه جووسییه ، وه لی ره خنه ی ته وه ی لیگرتووه که باه خی داوه ته زانستی یۆنانی و فلهسه فه که ی له بواری ئیلاهییاتدا "

به هه رحال... له هه موو حاله تییکا ده بی حیسانی ته وه بکهین که شیعر، (ئیلیهت) گوته نی ئه رکیکی تاییه تی هه یه و " ئه رکه که ی فیکری نیه ، به لکو سۆزداریه " واته " شیعر ته لته رناتیقی فلهسه فه ، یا لاهوت ، یان ئایین نیه " تا به فه توایان لی بیینه ده ست و به گۆیا بچین . مه به ستم ته وه یه که شیعر له بنجوبنه واندا مه یدانیک نیه بو ته وه ی فه توا ده رباره ی بدری... خو ته گهر شیخ موجد که مترین ئاگاداریی له مه ر کتیبه که ی دکتۆر حه فنی هه بوایه ، ئه م فه توایه ی (که له سه ر بناغه ی نه زانییه کی زه ق رۆنراوه) به ره لا نه ده کرد ! ئینشاللا هه وادارن و هاوشیوه کانی شیخ موجد که که لکه له ی خه ییامیان له سه ره ، ئه م کتیبه و کتیبه که ی دیکه م (کۆبه ره مه زانستی و ته ده بی و فلهسه فییه کانی خه ییام) که به دوایدا دیت ده خویننه وه و، هه نگی راده ی بی ئینسانی و بی ویزدانی ته و جوژه فه توایانه ی ده ره ق خه ییام بو به دیار ده رکه وئ و، ته و فه توایه هه لده وه شیته وه، ده نا ئه م فه توایه و فه توایانی له م جوژه گه وره ترین زیان به کرۆکی پرهنسیپه کانی ئیسلام ده گه یه نن و، رووه راسته قینه گه شه که ی ده شیۆینن ، ته مه و جگه له و نه هه قییه ی که ده ره ق به زانا و فه یله سووف و ته دیبیککی ئیسلامی مه زنی وه کو خه ییام ده کرئ ، که له کۆنه وه تا ئیستا بوختانی بوکراوه بو ده کریت ! ته م دووبه یته عه ره بییه ش زمان حالیه تی :

" قِيلَ إِنَّ الْإِلَهَ ذُو الْوَلَدِ
قِيلَ إِنَّ الرَّسُولَ قَدْ كَهْنَا
مَا نَجِي اللَّهَ وَالرَّسُولَ مَعاً
مِنْ لِسَانِ الْوَرَى فَكَيْفَ أَنَا؟! "

وتیان خوا کورپی ههیه ،
وتیان پیغه مبهدر جادوو با زی کردووه
جا خواو پیغه مبهدر پیتهکوه
له زمانی خدک رزگاریان نه بووه
تهدی منی بهنده چۆن رزگار مبی لهم و لهوه؟!

مشتومپریکی بی پرانهوه

له و زپه تووژینهوهی له پهراویزهیلی پاچقهی چوارینهکان له (دیوانی خهییام به کوردی) دا کردوومه ، که به کۆی رای زۆربهی خهییامناسانی گهورهو شارهزا چوارینهی رهسهن و زپه رهسهن ، دهتوانین به دلئییاییهوه پهی بهو ئەو راستییه تاله بهرین ، که چ بوختانه یلیکی گهوره به خهییامدا کراوه ، نه مازه گه لیک لهو چوارینه رهسهنانه شی - که له کۆنترین ژێدهرو چاڤکانیانی باوهرپی کراوی نزیکی سهردهمی خۆشیهوه - به شیوهی جیاواز گێردراونه تهوهو، دهسکاری کراون ، بگره دراونه ته پال ئەم شاعیره یان ئەو شاعیره ، ته نانهت هه ندیکیان دراونه ته پال دوو شاعیر ، بگره سی و چواریش ! جا ده بی حالی چوارینه کانی تر چۆن بیت ، که له سه چاوهو شوینانی دواتردا دۆزراونه تهوهو، به چاک و خراپهوه له جهنگه لیککی چری پتر له هه زار چوارینهی ئاوهکی (دزراو قه لپ و تیخزاو) تیکه لبووه !

جا له سۆنگهی هه موو ئەم چوارینه نه وه له بهردهم مه ته لیککی ئالۆزدا، که خهییامه گرفتاری داماوایی ده بین ، به لام باسکاران و تووژهران و ره خنه گران کۆلیان نه داوه و دهسته وه ژنۆ دانه نیشتون و، له گهران و تووژینه وه و لیکدانه وه و په یجۆری خۆیاندا هه میشه بهرده و امبوونه .

دکتۆر محمهد جه عفر یاحه ققی (ل : ۱۹۴۷) ده لی : " ته مومژو ئالۆزی له ژیان و شیعی گه لیک له شاعیران و هزرقانان نیشتوه ، به لام چونکه خهییام پتر میناک

زانای بیرکاری و بوارانی دیکه ناسراوه و، له‌وه‌شه به‌خۆی نه‌یویستبیت وه‌کو شاعیر بانساریت، ئەو ته‌مومژه‌ی که له‌ ژیان و شیعره‌کانیدا نیشتووه چرپ‌تره. خه‌بیام شیعری بۆخۆی ده‌گوت و له‌ ته‌مه‌نیا هاتووچۆی کۆپو کۆبوونه‌وه‌ی شاعیرانی نه‌ده‌کرد، بۆیه شیعره‌کانی دوای مردنی به‌ ده‌یان سالّ بلا‌بوونه‌ته‌وه "

هه‌لبه‌ته ئەم لیکدانه‌وه‌یه به‌ته‌نیا به‌س نیه، ده‌بێ ئە‌وه‌ش بلتین که نا‌وه‌رۆکی فه‌لسه‌فییانه‌ی چوارینه‌کانی خه‌بیام و توند‌په‌وی فه‌قیهان بواریان نه‌داوه تا خه‌بیام له‌ زه‌مانی خۆیدا وه‌کو شاعیر نا‌وه‌رێکات، بۆیه‌ش به‌س له‌ لای هاو‌رێ هه‌ره‌ نزیکه‌کانی به‌ شاعیر ناسراوه و چوارینه‌کانی له‌پاش مردنیدا به‌ره‌ به‌ره‌ بلا‌بوونه‌ته‌وه. ئالۆزییه‌کی تریش هه‌یه، که په‌یه‌سته به‌خودی چوارینه‌کانه‌وه و، باسکاری ناقدار به‌هائه‌ددین خوره‌مشاهی (ل: ۱۹۴۵) له‌م باره‌یه‌وه ده‌لێ: " ده‌قین هونه‌ری بالا دوو لایه‌ن و پتر له‌ مانایه‌کی حه‌رفییان هه‌س، ئە‌مه‌ش میناک ری‌سایه‌کی گه‌وره‌یه، جا له‌م مانایانه هه‌ندیکیان حه‌رفین و، به‌پرا‌قه‌و شرۆ‌فه‌ ده‌رده‌که‌ون، هه‌ندیکی تریان زۆر قوولن پتویستییان به‌ ته‌ئویله تا واتای راسته‌قینه‌یان ده‌رکه‌وی و، دیاره چوارینه‌کانی خه‌بیام له‌م ری‌سایه به‌ده‌ر نین "

سا بۆیه له‌ کۆنه‌وه تا نها مشتومرێکی زۆر دوورودرێژ له‌سه‌ر ژیان و به‌ره‌مه‌کانی خه‌بیام کراوه ده‌کرێ، به‌تایبه‌تی له‌سه‌ر نا‌وه‌رۆکی چوارینه‌کانی، هه‌قدژ بیتیه‌کی زۆر له‌ دیاریکردنی ژماره‌یان، بگه‌ له‌سه‌ر جۆری دا‌رشتنی ره‌سه‌نترین و ئە‌سلترینیان کراوه، وه‌کو له‌ په‌راویزو ده‌همه‌نی وه‌رگێرانه‌که‌ی به‌نده‌دا ده‌رده‌که‌وی، هه‌لبه‌ته به‌ پشته‌وانه‌ی ئە‌نجامگیریه‌کانی چه‌ندین پسپۆر و شاره‌زای ئێرانی، چونکه " خه‌لکی مه‌که‌که به‌ دۆل و شیوه‌کانی شاره‌زاترن " له‌وانه‌ش: میرزا محم‌هد خان قه‌زوینی (۱۸۷۳ - ۱۹۴۹)، محم‌هد عه‌لی فروو‌غی (? ۱۸۷۷ - ۱۹۴۳)، ئیسماعیل یه‌کانی

(۱۸۸۷ - ۱۹۷۴)، قاسم غه‌نی (۱۸۹۳ - ۱۹۵۲)، سه‌عید نه‌فیزی (۱۸۹۵ - ۱۹۷۵)، عه‌لی ده‌شتی (۱۸۹۵ - ۱۹۸۱)، ره‌شید یاسمی (۱۸۹۶ - ۱۹۵۱)، عه‌بباس ئیقبال ناشتیانی (۱۸۹۶ - ۱۹۵۵)، جه‌لاله‌ددین هومایی (۱۸۹۹ - ۱۹۸۰)، حوسین شه‌جهره (۱۹۰۰ - ۱۹۸۲)، به‌دیعوژه‌مان فروزانفهر (۱۹۰۱ - ۱۹۷۰)، ته‌قی ئه‌رانی (۱۹۰۲ - ۱۹۳۹)، صادقی هیدایهت (۱۹۰۳ - ۱۹۵۱)، موجته‌بای مینه‌وی (۱۹۰۳ - ۱۹۷۶)، غولامحوسین موصاحب (۱۹۱۰ - ۱۹۷۹)، فه‌زئو لئالاً ره‌زا (ل : ۱۹۱۵)، محمه‌د مه‌هدی فولادوه‌ند (۱۹۲۰ - ۲۰۰۸)، محمه‌د ته‌قی جه‌عفری (۱۹۲۵ - ۱۹۹۸)، محمه‌د ئیسلامی نودوشه‌ن (ل : ۱۹۲۵)، غولامحوسین ئیبراهیم دینانی (ل : ۱۹۳۴)، موحسن فه‌رزانه ، ره‌حیم ره‌زازه مه‌لیک (۱۹۶۰ - ۲۰۱۰)، محمه‌د ره‌زا قه‌نبه‌ری (ل : ۱۹۵۵)، ئه‌صغهر به‌رزی (ل : ۱۹۵۹)، سه‌بید عه‌لی میر ئه‌فه‌زئی (ل : ۱۹۶۹) و چه‌ندین باسکاری تر، که له په‌راوئیزین (دیوانی خه‌بیام به کوردی) و له دووتویی ئه‌م کتیبه‌دا ناویان هاتووه ، له به‌ره‌مه‌میتن خه‌بیام کۆلینه‌ته‌وه و، زۆربه‌یان گه‌ببونه‌ته قه‌ناعه‌تی ته‌واو و دلئیبایی بنجهر، که دیوانه راسته‌قینه‌که‌ی خه‌بیام له ده‌ووروبه‌ری (۱۸۰ چوارینه و پارچه شیعرێ فارسی و عه‌ره‌بی) یه و، ئه‌و په‌ری ده‌توانری ده‌ووروبه‌ری (۱۰۰ چوارینه) یه‌کی تر وه‌کو (ئه‌گه‌ر) نه‌ک (یه‌قین) بخریته سه‌ریان ، به‌سه‌رناقئ (چوارینانیکی زره‌خه‌بیامی = خه‌بیامی ئاسا)، که‌چی پتر له هه‌زار چوارینه‌ی ئاوه‌کی دراوه‌ته‌پال خه‌بیام و، ژماره‌ی چوارینه‌کانی گه‌ببوه‌ته نزیکه‌ی (۱۳۰۰ چوارینه !) سه‌عید نه‌فیزی گه‌وره په‌بجۆر (۱۲۲۴ چوارینه) ی له (۱۶۲ کتیب و که‌شکۆل) دا دۆزیوه‌ته‌وه ، که دراونه‌ته‌پال خه‌بیام ، بگه‌ر توئێژه‌ر محمه‌د جه‌عفر یا‌حه‌ققی له‌م دوادوا‌یبه رایگه‌یانده که ئه‌و چوارینه‌ی دراونه‌ته‌پال خه‌بیام (پتر له ده‌ه‌زاره‌) ! و، ئیژی : " به‌لام ناتوانین به شیوه‌یه‌کی بنجهرانه (ده‌یه‌کی) ئه‌و ژماره‌یه به‌هی خه‌بیام بزانی " بگه‌ر " که‌سه‌یک

نیه بویریت به موقه دده ساتی خوئی سویند بجات و، به دلنیا بییه وه بلی ئەم چوارینه یه
 یان ئەو چوارینه یه هی خه بیامه ! " ئاربری (۱۹۰۵ - ۱۹۶۹) هه مان رایسی ههس که
 به شیوه و گوزارشتییکی تر دوو پاتیده کاته وه ، که زۆر ئەسته مه به دلنیا بیی ته واوه وه
 هیچ چوارینه یه که بدریته پال خه بیام ، که چچی پیی وایه خه بیام (۷۵۰ چوارینه) ی
 به لای که مه وه به جهیشتتووه . رۆژه لاتناس نیکلسون (۱۸۶۸ - ۱۹۴۵) چوونگه یه کی
 بهم ناوه رۆکه وه ده برپیه : " ئەگه ر خه بیام زیندوو بییته وه ، دژشاده مینی و ناتوانی
 چوارینه ره سه نه کانی خوئی له ناو خه رمانی ئەو هه موو چوارینه ناوه کیانه دا
 جیا بکاته وه ! " که واته زۆر چوارینه ی هه لبه سترا وهن (چ ناوه کی چ دزه کردوو) و
 ژماره یان له هه زار زیاتره ، چ به پاکنیازی و، چ به به دنیازی له لایه ن که لیک شاعیران
 و خۆیه شاعیرزانان و شاعیرۆکانی هه مه جۆر مه شره ب بۆ مه به ستین جیاواز
 هۆنراونه ته وه و دراونه ته پال خه بیام " له وانه یه ئەهلی فه لسه فه ، یا نه زانان یا
 گومانداران ، یان زه ندیقان بووین و، له گینه هه ندیکیان ئەهلی رابواردن و باده نوۆشی
 بووین ، ویستیبیان به مه ی و هه وه سبازییدا هه لبه دن ، یا خود سو فیانی ک بووین
 چوارینه ی (باده نوۆشی) یان به دلدا چووی و لاساییان کرد بیته وه ، یان خه لکانیکی
 زا هید بووین و له سه ر ریبازی خه بیام چوارینه یان بۆ بیتراندنی دنیا داناییت . جا
 هه موو ئەمانه له گه ل چوارینه کانی خه بیامدا به جۆرێک تیکه لبوونه ، که نازانین
 کامه یان هی خه بیامه و کامه یان هی ئەو نیه ! ئیدی هه ر چوارینه یه کی ئاواره و بی
 خاوه ن هه بوویت ، یان خاوه نه که ی گومنا و بووی ، دراوه ته پال خه بیام . ئەمه ش
 تاوانی ئەو خو شنووس و نووسخه نووسانه یه ، که هه ر چوارینه یه کیان ده ست که وتوووه
 داویانه ته پال خه بیام و دهسکاریانیش کردوو ه... " به پیی دیاری کردنی باسکاری
 گرانه درعه بدو لمونعم حه فنی .

هه‌لبه‌ته زۆریه‌ی چوارینه هه‌لبه‌ستراوه‌کان بازاری و بی نمودن ، به‌تایه‌تی نه‌وانه‌ی که کوفرتامیژو باده‌نۆشی و ئیبا‌حییبه‌تخوازن .

ئه‌مه و جگه له‌وه‌ی که له‌لایهن کۆکه‌ره‌وه و نووسه‌ره‌وانیکه‌وه تۆمار‌کراون و دراونه‌ته‌پاڵ خه‌ییام ، که زۆریه‌یان فریان به دنیای شیعو تیگه‌بیشتنی شیعه‌ره‌وه نه‌بووه ، یان خه‌لکانیکی به‌دنیاز و دل‌ره‌ش بوونه... ئیدی کار گه‌بیووه‌ته ئه‌وه‌ی که جیا‌کردنه‌وه‌ی چوارینه ئه‌سلی و ره‌سه‌نه‌کان له ئاوه‌کی و نار‌سه‌نه‌کان نیمچه مه‌حال بیت . هه‌ر بۆ دووپات‌کردنه‌وه‌ی ئه‌و بۆ‌چوونه‌ی سه‌ری ، پیم وایه دیارده‌ی شیعردانان به‌ناوی خه‌ییامه‌وه وه‌کو په‌چه‌کرداریکی راسته‌وخۆ و ناراسته‌وخۆیه له سه‌رده‌می شایه‌کانی سه‌فه‌وییاندا ، که به فرمی شیعه‌گه‌راییان به‌سه‌ر هه‌موو ئی‌رانییه‌کاندا سه‌پاندو ، له کوشتنی تائیفی نه‌ده‌په‌رین‌گانه‌وه ، به پشتیوانی فه‌توای فه‌قیهانی شیعه ، که له چیا‌ی عاملی لوبنان و له به‌حرینه‌وه هاتبوون به‌خۆیان و زارۆچه‌کانیانه‌وه و ، ئه‌ستیره‌یان به‌رزبوه‌و بووبونه هاوتای ئیکلی‌پۆسی ئه‌رستوکراتی ئی‌رانی ده‌ست‌پۆ له هه‌ردوک ده‌سه‌لاتی نایینی و دنیایدا... جا له‌گه‌ڵ زیادبوون و به‌هێژبوونی ده‌سه‌لاتی فه‌قیهان و فیه‌ه‌بازان ، که جه‌ختیان له‌سه‌ر زانسته نه‌قلییه‌کان ده‌کردو به‌سه‌ر زانسته ئه‌قلییه‌کاندا په‌سه‌ندیان ده‌دا ، بۆیه‌ش تریژکردن و هه‌ندی جار سه‌رکوتکارییه‌کی توندی ئه‌دیبان و فه‌یله‌سووفان و سۆفیانی‌ش هاته ئاراوه بووه هۆی مشه‌ختبوونی سه‌دان ئاوه‌زمه‌ندی گه‌وره‌ی ئی‌رانی و کۆچ‌کردنیان به‌ره‌و هندستان و شوینانی تر . بۆیه یه‌کێک له پارادۆکسه‌کانی میژووی ئی‌رانی ئه‌وه‌یه ، که که‌لتور (به زمانی فارسی) و هونه‌ره ئی‌رانییه‌کان ، له (سه‌رده‌می ته‌یمووری) دا له هندستان گه‌شه‌یکرد ، که‌چی له ئی‌راندایه دیریژایی چهند سه‌ده‌یه‌ک دایه‌که‌ندی و وشک هه‌لات و که‌ساد بوو ، تا له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌مدا جاریکی تر بووژایه‌وه و ژیا‌یه‌وه!

عەبدولواحید گەیلانی (؟!) کە یەکیەک بوو لە شایەدحالەکانی ئەو سەردهەمە ، لە دەسفی ئەو وشکە فەقیهانە و فیهقەبازە ماستاوجییانەی دەسەلاتداران گوتووێتی :

" زۆربەیان دزو درۆزن و هەموو ئامانج و مەبەستتێکیان شوڤت و بەرژۆهەندی ماددییه" و ئاشکراشە کۆلێن تێرەنەر (ل : ۱۹۵۵) گوتەنی : "مشتومپە توندو قوولەکانیان لەسەر شتە روالەتییهکانی فیهقە بوو ، زیاتر بۆ پۆشینێ بایەخنەدانی خۆیان بە پەیامی راستەقینەیی ئیسلام بوو " جا هەر ئەمەش هۆی زیادبوونی ژمارەیی ئەو چوارینە تێخزاوانەییە (نەمازە کورنامیزو بادەنۆشیی و ئیباحییەتخووزییە تورەهاتەکان) ی ئەو سەردهەمە بوو، کە هەلبەستراون دژی ئەو رەوشە و بە بوختان و ناهەق دراوئەتەپال خەبیام !

هەلبەتە دەبێ هۆیەکی دیکەیی گرنگی زاووزویی چوارینەکانی خەبیام فەرامۆشنەکەین ، کە دەیان چوارینەیی شاعیرانی باندۆرباری خەبیام دراوئەتەپال خەبیام ، بەسۆنگەیی ناوەرۆکە خەبیامییەکانیانەو ، باسکاران توانویانە زۆری ئەو چوارینانە دەسنیشانکەن و بۆ خاوەنەکانیان بیانگەرپێنەو ، ئەگینا سیرووس شیمسا گوتەنی : " مەبەست چییە شیعری شاعیریکی ناسراوی وەک خەبیام بدریتەپال شاعیریکی گومناوی وەک نەجیب جرفازقانی ؟ کە لەرووی مەنتیقەو دەبێ بە پێچەوانە بیست ، واتە چونکە ئەم چوارینەیی نەجیبە ناوەرۆکی خەبیامییە ، بۆیە دراوئەتەپال خەبیامی بەناوبانگ ، ئەمەش هەموو چوارینەکانی ئەو شاعیرە گومناوانە کە دراوئەتەپال خەبیام دەگریتەو " بۆ نمونە ئەم چوارینەییەیی شاه سنجان خەوافی (م : ؟ دەوربەری ۱۱۹۶ - ۱۲۰۲ ز) و دەدریتەپال مەولانا جەلالەددین و قوتبەددین حەیدەر - ش (۱۱۳۶ - ۱۲۲۱) :

" رندی دیدم نشسته بر خنگ زمین
 نه کفر نه اسلام و نه دنیا نه دین
 نه حق نه حقیقت نه طریقت نه یقین
 اندر دو جهان که را بود زهرهء این؟"
 به پاچقه‌ی شیخ سه‌لام (۱۸۹۲-۱۹۵۹):
 " رهندیکم بینی له رووی سه‌رزهمین
 بیزار له دنیا ، بیزارتر له دین
 حهق ، حهقیقهت ، شه‌ریعت ، یه‌قین
 له‌لای وهک پووش بوو! تیوه‌ش وا بژین"

کیشیه‌کی نالۆزی دیکه‌ش نه‌ویه ، که چه‌ندین چوارینه‌ی دراوه‌پالی خه‌ییام له‌م
 ژیده‌رو شه‌و ژیده‌رده‌دا، له ژیده‌رانی دیکه‌دا دراونه‌ته‌پال پتر له شاعیرییکی دی! وهک
 شه‌م چوارینه‌یه ، که ده‌دریته‌پال: پندار رازی ، شه‌بوو سه‌عید شه‌بوو له‌خه‌یر، سه‌عدی
 شیرازی ، فه‌خره‌ددین عیراقی ، روزبه‌هانی به‌قلی شیرازی و شیخ روباعی مه‌شه‌دی :

"هنگام سپیده‌دم خروس سحری
 دانی که چرا همی کند نوحه‌گری
 یعنی که نمودند در آینه‌ء صبح
 کز عمر شبی کژشت و تو بی خبری"

به پاچقه‌ی عهدونی (۱۹۱۴ - ۱۹۹۲) :
 " شه‌م که‌له‌شیردی ده‌می به‌ربه‌یان"

ده خویسنی ، ده لئی : هه ژاری نه زان
خۆش رابو پیره ناگه پریته وه
شه ویکی دیکه ش رویشته له ژیان "

ههروه ها کیشه یه کی ئالۆزی تریشمان هه س ، که دووباره بوونه وه و سی باره بوونه وه ی
گیڕانه وه ی چه ندین چوارینه یه به دارشتنیکی که م یا زۆر جیاواز و ، یا پاش و
پیشکەوتنی نیوه دپیره کانیا ن مینا ئەم چوارینه یه :

" دریا ب که از روح جدا خواهی شد
در پردهء اسرار فنا خواهی شد
می خور که ندانی ز کجا آمدهء
خوشباش ندانی بکجا خواهی شد "

" ای آمده از عالم روحانی تفت
حیران شده در پنج و چهار و شش و هفت
می خور چو ندانی از کجا آمدهء
خوش باش ندانی بکجا خواهی رفت "

" دریا ب که از روح جدا خواهی رفت
در پردهء اسرار فنا خواهی رفت
می نوش ندانی از کجا آمدهء
خوش باش ندانی بکجا خواهی رفت "

واته :

وشياربه گيانت لیت دهرازی ودهچی
لهپشت پهرددهی رازی فهنا پیوار دهبی
مه‌ی بنۆشه که نازانی له کوپوه هاتی
به‌که‌ی‌ف بژی که نازانی بو کوی ددهچی

ئهما دیارده‌ی جیاوازیی ئهم وشه و ئهو وشه له گپړانه‌وه‌ی ده‌یان چوارینه‌دا ئه‌وه‌نده
زۆره ههر مه‌پرسه ! خوینه‌ری هیژا - که‌سی نه‌مری - له ده‌همهن وپه‌راویزی چوارینه
پاچقه‌کراوه‌کانی (دیوانی خه‌ییام به کوردی) ده‌یی‌نینیت .

ویژای هه‌موو ئهو کیشه و گرفتانه‌ی سه‌ره‌وه ، زۆر توپۆژه‌رو باسکاری جوامیر
شانیا‌ندا‌وته به‌ر ئهم ئه‌رکه قورسه‌و توانییا‌نه به‌زه‌بری پشکنین و لیکۆلینه‌وه و
باسه‌کانیان به‌ درێژایی پتر له سه‌ده‌یه‌ک ، بگه‌نه چاره‌سه‌رییه‌کی ته‌قیریبی ، نه‌ک
بنج‌پیری ئهم گپروگرفته سه‌خت و دژواره .

سه‌رباری هۆدۆزیی سه‌ره‌وه ، ئهم گرفته تا ئیستاش به‌رده‌وامه ، بگه‌ره پپو‌یسته
ئه‌وه‌ش فه‌رامۆش‌نه‌کری ، که ههر هه‌موو ده‌سنووسانی چوارینه ره‌سه‌ن و ئه‌سله‌کانی
خه‌ییام و زۆربه‌ی سه‌رچاوه ده‌سنووسه‌کان (ته‌زکه‌ره و گه‌مییه و به‌یاز و که‌شکۆلین
شیعری) فه‌وتان و نه‌مان ، کاتی‌ک که ئی‌ران و، نیشابور به‌تایبه‌تی که‌وته‌به‌ر هی‌رشی
درنده‌ی ویرانکردن و سووتاندنی مه‌غۆل و ته‌ته‌رانه‌وه...ئیدی چوارینه‌کانی خه‌ییام
که‌وته‌نه سه‌ر زاران و ده‌ما‌وده‌میان پیکرا و گۆران و ده‌ستکارییان تیدا کرا. پاشان
نوسخه‌نووسان به‌سه‌ر چوارینه‌کانی خه‌ییامدا دابارین و، زۆر ئه‌دگاری تاییه‌مه‌ندیان

گۆڭرى و شيعىرى خەلكانى تىران بەگەل خىستىن و، قىسەى وايان دايەپال و بە سەرا ساغكردهوه كه هەرگىز بە دەمىا نەهاتووه، بەيپى ئاماژەى ئەحمەد رامى شاعىر و پاچقەوان .

جا بەو جۆرە گەلئىك لە چوارىنەكانى خەيىيام ونبوون و ئەوەش كه مایەوہ لە نىازبىسى و چاوچىنۆكى نووسەرەوہو نوسخەگران دەرباز نەبوو، میناك پىتشتەر ئاماژەمان بۆ كر دووه ، هەندىكىيان بەكەيفى دلئى خۆيان زۆريان لى زيادكر دووه و، زۆرىشيان لەو شتانهى كه بەدلئيان نەبووهو، لەگەل بىرو باوهرىيان نەگونجاوہ لى لا بردبووه ، جگە لە زيادكر دنى لاپەرەكانى نوسخەكان ، بۆ ئەوہى خەلات و پارەى پترى لە پاشا و مىرو سولتانان پى بكيشئەوہ ، چونكە لە سەردەمانى دىرىن نوسخەى كتيبان بە كىشى تەرازوو بەرانبەر زىر ئالووگۆر دەكران ! سەربارى ئەوہش شاعىرو شيعىربازو شاعىرۆكانى نامەردو ترسنۆك زۆربەيان لەوہ نەدەپرنگانەوہ چوارىنە كوفرتامىزو ئىباحىيەتخوזהكانى خۆيان - كه لە ئاكامەكانى دەترسان - بدەنەپال خەيىيام ، وەك هەندى لەگام و پۆرخزو نەگريسان ، كه بە دەمى خەيىيام قىسەى ئەوتۆيان هەلبەستووه ، كه سىما هزرىيە راستەقىنەكەى خەيىيام دەشيوتى . لىرەشدا هەلۆهستەيەك لەسەر تەعليقىكى زىرەكانەى صادقى هيدايت دەكەين ، كه دەلئى :

" ئەگەر كەسىك سەد سال بۆى و، رۆژانە دووجار راوبۆچوون و باوهرەكانى خۆى بگۆرى ، هىشتا ناتوانى گوزارشت لەو هەموو بىرو بۆچوونە ناكۆكانە بكا ! " بۆيەش هىچ سەير نىە باسكارىكى ئىرانى وەك محەمەد عەلى نودوشەن بەپراشكارى بلئى : " بە دلئىبايەوہ پىم وايە ژمارەى چوارىنە ئەسلى و رەسەنەكانى خەيىيام لە شازدە چوارىنە تىنپەرپن " ! بەلام سەيروسەمەرە لە راي هەندى باسكارانى ئىرانى و فەرەنگىدايە ، كه هەر بە جارئىك نكۆلئى لە شاعىربوونى خەيىيامى زانا دەكەن ! لەوانە موحيىت

تەباتەبائی (۱۹۰۲- ۱۹۹۱) لە کتێبەکەی (خەییامی یان خەییام) و محەممەد رەزا جەلال نائینی (۱۹۱۶- ۲۰۱۰) و رۆژھەڵاتناسی ئەلمانی هانس شیدەر (۱۸۹۶- ۱۹۵۷) کە لە کۆنگرەوی رۆژھەڵاتناسی لە (بۆن) لە ساڵی ۱۹۳۴ دا بە ھەموو قەناعەت و یەقینەووە رایگەیاندا: " فەیلەسوف و ماتماتیکزان عومەری خەییام هیچ شیعریکی دانەناوە و ئەم چوارینانەیی دراوونەتە پالێ ، وێنەیکە لەو شیعەرە گونوسییەیی کە لە سەردەمی دەسەڵاتی (مەغۆلان) دا رەواجدار بوو ، ھەر و ھا لە سەردەمی حوکمی سەلجوقییەکاندا کە گەندەلی تەشەنەیی کردبوو، بۆیە کاتی ئەو ھاتوو ناوی خەییام لە میژووی ئەدەبیاتی ئێرانیدا بێسەردیئەتەو " !

بەلام لێرەدا ھاو دەنگ لە گەڵ صادقی ھیدایەتا دەپرسین : باشە ئەگەر ئەم چوارینانە (مەبەستم چوارینە ئەسلی و رەسەنەکان ، کە ژمارەیان تا ئێستا گەییووەتە پەتر لە ھەفتا چوارینەیک) لە خەییامی بستیئینەو ، بیان دەینە پال کێ؟! ھەلبەتە بە پێی پرسیاری صادق ھیدایەت : " دەبێ خەییامیکی دیکەیی ھاومیژی ھەبێ ، کە لە گینە لە رووی پایەیی زانستیئەووە لەو بالاترین! دەبێ کێ بێ؟ بۆچی کەس نایناسی؟ " ! بەندەش ھەزدەکەم ھەر لەم بارەییووە منجرا نە پیرسم : ئەگەر خەییامی زاناو فەیلەسوف شاعیر نەبوایە ، بگرە شاعیریکی گەورە و بەراستی نزیکەیی (سەدو پەنجە چوارینە) یەکی لە پاش بە جێ نەما بایە ، ئایا ئەم ھەموو کاریگەرییە گەورەییە بەسەر چەندین شاعیر و کەلە شاعیری دواتر دا دەبوو ، کە ھەندیکیان بە ناو ناوی دینن ، جگە لەووی کە لە دەیان سەرچاوەی کۆنی ئیحتیاردار و ھەر شاعیر لە گەڵ نمونەیی چوارینەو پارچە شیعەرەکانیا ناوبراوە؟ !

*

كيشه و گرتى ئاويتتەبوونى چوارينه ئەسلى و ئاوه كىيەكان گەلئىك لە گەوره خەيامناسانى چ لە ئيران و چ لە جيهان نىگەرانكردوه " زۆر ئەستەمهە بتوانين چوارينه رەسەنەكان لە ئاوه كىيەكان ھەلاوئيرين ، بەتايبەتى كە ژمارەى ئاوه كىيەكان پتر لە ھەزار چوارينهەو، چوارينهەش لە شىوازو دارشتن و ەرووزدا ەكو يەكن . ئەوھى قورسى ئەم كارە زياتر دەكا ئەوھى كە ھەر چوارينهەك سەربەخۆى خۆى ھەيە . ھىچ رىزبەندىيەكى ھزرانە يان زنجيرە وئىنەگرتنىك كۆيان ناكاتەوھ ، واتاكانيانيش زۆر دووبارە دەبنەوھ و ، جىاوازى نۆيان زمانى فارسى سەردەمى خەيام و پاش مردنى خەيام زۆر كەمە و ، زانىارىيەكى زۆرمان دەربارەى ژيانى خەيام نىھ و ، بەرھەمى ئەدەبى دىكەيمان نەدۆزىوھتەوھ ، تا لە رىگەيەوھ لە كەسايەتى ئەدەبىيەھى خەيام تىبگەين ، يان بۆ روونكردنەوھ ئالۆزى چوارينهەكانى پەناى بۆ بەرين" بە پىي دووپاتكردنەوھى شاعىرو پاچقەوان ئەحمەد رامى .

بەلام وئيراي ئەوھش ئەو خەيامناسانە دانەسەكنيون و ، ھەوليانداوھ بە پشكنين و تووئيزىنەوھ تىروتەسەلەكانيان ئەو جۆخىنە چوارينهە زۆرەى دراونەتەپالى خەيام لە بىژەنگ بەدن ، تا چوارينهە خەيامىيە رەسەن و راستەقىنەكان ھەلاوئيرن ، كە ديارترينيان ئەمانەن : خەيامناسى رووسى قالەتتىن ژۆكۆفسكى ، خەيامناسى دانىماركى ئارتەر كريستنسەن ، خەيامناسى ئەلمانى فردريك رۆزن ، خەيامناسانى تورك حوسىن دانش (۱۸۶۹ - ۱۹۴۳) و ەبەدولباقى گولپىنارلى و ، چەندىن پەنجۆرى ئىرانى ، كە رەنگە بەرجەستەترين پىشەنگيان لەم مەيدانەدا ئەدىبى پايەبەرز صادقى ھىدايەت بىت ، كە لىكۆلئىنەوھىەكى تىروتەسەلى دەربارەى شىعرو فەلسەفەى خەيام و ساغكردنەوھى چوارينهەكانى ئەنجماداوھ و (۱۴۳ چوارينهە) ى ھەلئبژاردووه و لە سالى

۱۹۲۴ دا له کتیبیکدا بلاوی کردوټه وه ، گهرچی گلہیی ټه وه شی لیده کری ، که خهییامی میناګ نهلیستی و خوانناس و ټه بیګوری پیشانداوه . له دواي هیدایهت جوته په بیګوری مهله وانی ټم دهریایه فروغی و غنی توانیویانه (۱۷۸ چوارینه) ساغ و جیابکه نه وه ، که (۶۶) یان ره سمن و کۆدن دواي ټه وانیش که سانی دی هاتون (که ناوی گرنګترینیان لیړه وه لوی ټم کتیبه دا دیت...) له وانه : محمد مهدی فولادونه که (۱۵۵ چوارینه) ی خهییامی به ره سمن ه لېژاردوه و (۹۵ چوارینه) ی به گومانبار و زړه خهییامی زانیوه و ، علی دهشتی که (۷۴ چوارینه) ی ره سمنی ساغ و جیا کردوټه وه ، که (۳۶) یان ټه سللی کۆدن ، محمد قه زوینی ، به دیعو لزه مان فروزانفر ، عه عباس ثقیال ناشتیانی ، جه لاله ددین هومایی ، محمد علی نیسلامی نودوشمن ، موحسن فهزانه و ، محمد شاملو ، که (۱۲۵ چوارینه) ی خهییامی به ره سمن و ټه سللی ه لېژاردوه و به دهنګی خوی به شیوهیه کی هونه ریانه له سهر کاسیت توماری کردون . ټه وجا رحیم ره زازاده ی مه لیک - که له کتیبه عه ره بییه که ما (دیوانی عومهر خهییام) دا به شیوهیه کی سهره کی پشتم به توژنه وه که ی به ستووه - (۵۲ چوارینه) ی ره سمنی خهییامی ساغ کردوټه وه .

هه لېته له م تنګه به ردها ، ټه سته مه به درپژئی و تیرو ته سللی هه موو گهران و پشکنین و ریوازو شیوازی توژینه وه و ټه نجماګیرییه کانیان سه بارهت به چوارینه دزه کردوو ، ناوه کی و ره سمنه کانی خهییام بخهینه پروو ، به لکو وام به باش زانی که کورته یه کی چرکراوه له (خهییام له روانګه ی روژئاوا بییه کانه وه) ی توژنه رو باسکاری گوره علی دهشتی ، که به شیکه له کتیبه به هاداره که ی (دمی با خیام = تاویک له گه ل خهییام) دا پیشکesh بکه م ، هه لېته به پشتیوانی دهقه فارسییه که ی و پاچقه

عەرەبىيە كەي لە لايەن خەييامناس دكتور يوسف حوسين بەككار (ل : ١٩٤٢) كە وريگپراوتە عەرەبى و پەراويزىكى فرەي بۆ داناوہ .

ئىنجا بەپىي پىويست ھەر بە ليكۆلئىنەوہ كەي عەلى دەشتى پشتم نەبەستوہ ، بگرہ پەنام بۆ ھەر زانبارىيە كى گرینگ ليرو لەوئ لەمبارەيەوہ بردوہ ، تا لەگەل ئەنجامگىريە كانى ئيرەم و ئەو پەراويزانەي كە بۆ وەرگيترانى چوارىنەو پارچە شىعريە رەسەنە كانى خەييامم نووسيون ، مورتوربەيان بەكەم .

ليرو شدا دەبى نامازە بۆ درىغىيە كى زەقى خۆم بەكەم ، كە زۆربەي گوته كانى كەلە زانا (عەلى دەشتى) م نەخستۆتە نيوان جووتە كەوانى خواستەنەوہ "....." ، و ھەندىكى تريانم خستوونەتە نيوان جووتە كەوانى خوازبارىيەوہ بى ئەوئ ناوى بىنم ، بيانوشم ئەمەيە كە ھەندىك لە گوته كاتم كورت كر دوونەتەوہ ھەندىكى تريانم بە شىوازي خۆم دارشتوونەتەوہ ، ئەو زانباريانەشم كە ليرو لەوئ دەسكەوتوون ، تىپھەلكيش كر دوون ، نموونە بەلگە شىعريە كانىشم سەر لەنوئ وەرگيپراوتەوہ و دەقە فارسىيە كانىشم داناوہ . لەوہيە ئەوہ شەفاعەتم بۆ بكات ، كە ئىعتزاف دەكەم زۆربەي زانبارىيە كاتم لەمەر باسە كانى : فیتزجيرالد، ژۆكۆفسكى ، كريستنس ، دكتور رۆزن و پيپر پاسكال... لە ليكۆلئىنەوہ كەي دەشتى و ھەندى پەراويزو نامازەيىن بەھادارى باسكارى ھيژا دكتور يوسف بەككار ، تويزەرانى دىكە وەرگرتوون .

فیتزجيرالدو بەیتە كەي

كەليك لە رەخنەگران ئىدوارد فیتزجيرالد (١٨٠٩ - ١٨٨٣) نەك ھەر بە خودانى فەزلى گەورە لە ژياندەنەوہي خەييام (شاعىرى فەرامۆشكراو) دەزانن ، بگرہ بە مەزەنترين شاعىرى ئىنگليزى زەمانى خۆيى دەژميرن ، ھەلبەتە نەك

له بهر ئه وهى شيعرى باشى نووسيوه، به لئكو له بهر ئه وهى چوارينه كانى خه ييامى به زمانىكى شيعرى بهر زى ئه وتۆ پاچقه كردوه كه هاوتاي زمانى شيعرى شاعيرانى كلاسيكى سهردهم و پيش سهردهمى فيكتوريسه، گهرچى به كه م پاچقه وان نه بووه كه ئه و چوارينانهى وهرگيپرابيئه ئينگليزى. هه لبه ته فه زلى ئه و دهستكه وته ئه ده بيه ده گه رپته وه بۆ ئيدوارد بايله ر كاوه ل (۱۸۲۶ - ۱۹۰۳) ي هاوپى فيتزرجيرالڊ - مامۆستاي زمانى سانسكريتى له زانكۆى كه ميريچ - كه له سالى (۱۸۵۴) دا فيتزرجيرالڊى فيرى هه ردوك زمانين فارسى و ئيسپانى كردبوو. بۆ زانينيش فيتزرجيرالڊ زمانانى لاتينى ، يونانى و فه رهنسى له قوتابخانه دا فيربوو، به خۆيشى فيرى زمانين ئيتالى و ئه لمانى ببوو ، بگره خوينه ريكي به گجار تامه زرۆو پر تاسه بووه .

مامۆستا كاوه ل توانبووى كۆنترين دهستنووسى چوارينه كانى خه ييام له كتيبخانهى بودليان له زانكۆى ئوكسفوردا بدۆزپته وه و، گوتاريك ده ربارهى ئه و دهستنووسه و ژيانى خه ييام له سالى ۱۸۵۸ دا له گوڤارى (كيلكه تا) بلاويكاته وه و، پاشان دهستنووسه كهى به نامه به كه وه بۆ فيتزرجيرالڊ بنيرت. ئينجا فيتزرجيرالڊ خوينديه وه و به كه م جار (۳۲ چوارينه) ي بۆ زمانى لاتينى پاچقه كرد. پاشرا (۷۵ چوارينه) ي وهرگيپرايه زمانى ئينگليزى و له سالى ۱۸۵۹ دا بلاويكرده وه . ئيدى تا نزىكى كۆچى دواينى له زيادكردنى ژماره يان و بژاكرديان بهر ده وام بوو، تا له نه نجامدا وهرگيپرايه هه لبه ستفانيه كهى له سه ر (۱۰۱ چوارينه) ي خه ييامى و ناخه ييامى گيرسايه وه .

فيتزرجيرالڊ هه نديك له نامه كانى به ناوو ئيمزاي (فيتز عومهر) ده نووسى . ههروه ها نازناوى (خه ييامى ئينگليزى) به دهسته ينا، كه چى تا له ژياندا بوو ناوى خۆى له سه ر هيج چاپيكي چوارينه كانى خه ييام دانه ناوه ! پپده چى پهندى له

بازار کزبی کتیبه کهی (شەش شانۆنامە ی کالدیرۆن) وەرگرتبێ ، بەس ئەم ناوێشانە ی دانابوو (چوارینەکانی خەییامی شاعیر و گەردوونناسی فارسی بە پاچەقی هەلبەستقانی ئینگلیزی) ئەم پاچەقیە بە پیتی قسە ی پە یجۆر یوسف بە ککار تا سالی ۱۸۸۵ ، واتە تا پاش مردنی فیتزجیرالد بە دوو سال ، هیچ رەواجیکی نەبوو .

گەلیک خەییامناسان بۆیان دووپاتبوۆتەو هە کە فیتزجیرالد دەستکاری چوارینەکانی خەییامی کردوو ، لیبی لابر دوون و گۆرپونی ، تەنانەت شیعی خەلکی ترو شیعی خۆشی تی ناخنیون ، لە پینا و گێرانهوو بەرجهستە کردنی رووداوەکانی رۆژیککی تەواوی ژیا نی عومەری خەییام لە کازیو هە تا شەوی بە هەموو هەستونەست و هزر و دۆخیککی خەییام... لیبەر شەدا پوختە ی بۆچوونی باسکار و پاچەقە وان مەسعوود فەرزادی کورد (۱۹۰۶ - ۱۹۸۱) دەریارە ی گریچن و تانویۆی بەیتە که ی فیتزجیرالد دەخەینە پروو :

هەتا و گزنگەدا ، مە یخا نە دە کریتەو ، خەییام بیدارە و تیدە هزری و ، بە دەم نۆشینەو بەر بەرە پتر روودە چیتە دەریای هزرین و رامانەو ، نەمانی ژیا ن و بیتوانایی ئاوەزی ئادە میزاد لە هەلپینانی مەتەلی هەستی (سوون) و کیشە و گرفتانی دی رایدە گریت... بۆیە تاوی توورە دەبی و تاوی داخ و کەسەر دەخوات و ، دەمیکی دی یاخی دەبیت ، لی لە هەموو حالە تەکاندا هەست و نەست و هزرەکانی دەدرکینیت . کاتیکیش ئەو پەری مەستدەبی ، لە کۆتایی بەیتە کەدا مانگ هەلدی ، لە گەل راکشانی شەوا ، خەییام لە تریفە ی مانگ رادە مینی و سەرلە نوێ لە دەریای کۆفان و هزریندا نقومدەبی و ، دەپە یقی و ئامۆزگاریبەکانی خۆی دەخاتە پروو ، لە کۆتایی بەیتە کەیدا ، کە رۆژیککی نمونە یی گرمانە یی ژیا نی شاعیری فەیلە سووف دەنوینێ .

*

ئیراناسی ئینگلیزی (ل. ویل ساتون) پیتی وایه فیتزجیرالد هەرگیز به نیاز نه بووه پاچقهیه کی وردی ده قاودهقی چوارینه کانی خه بیام بکات ، به لکو هه ولی داوه چیرۆکیکی هه لبه ستقانیی (بهیت) ی دریش به شیوازی رۆژه لاتییانه ، که له و سهرده مه دا له نینو شاعیرانی به ریتانیدا با بووه بهوئیتسه وه ، که چی ویرای شه وهش کهس تانه له شاعیرییهت و رهوانیژی فیترجیرالد نادات ، که به خۆی له نامه یه کدا بو (کاوهل) ی ماموستای ئیژی : " پاچقه کهم له رووی فۆرم و هه ندی رووی تره وه له ناوه رۆک دوور که وتۆته وه له دهقه ئه سلویه که ، چونکه هه ندیک له چوارینه کان توانه وه و یه کیانگرتسه وه هه ندیکیان تیاچوون " و " چوارینه کانم دهستکاری کردووه و ئاویتته ی یه کترم کردوون ، ده ترسم هه ندیک له ساده یی مانا و سانایی وشه کان که له تاییه تمه ندویه هه ره گرنگه کانی خه بیامن ونبووبن "

فیتزجیرالد هه ره بو (۷۵ چوارینه یه وه ، چاپی یه که می سالی (۱۸۵۹) نه وهستا ، به لکو له هه ره سنی چاپه که ی دواتریدا زیاد و بژاری کردوون ، تا له سه ره (۱۰۱ چوارینه) گیرساوه ته وه ، ره وتی بژار کردنه که شی به م جۆره بوو :

(۱۱۰ چوارینه / چ ۱۸۶۸/۲)

(۱۰۱ چوارینه / چ ۱۸۷۲/۳)

(۱۰۱ چوارینه / چ ۱۸۷۹/۴)

پاش مردنیشی له که ل کۆبه ره مه کانیدا له سالی ۱۸۸۹ دا به (۱۰۱ چوارینه) له سه ره چاپی چواره م ، چاپی پینجه م کراوه .

ئىدى دەيان چاپى ترى بلاۋبۆۋە لە دوا دەيەي سەدەي نۆزدە و بە درىژايبى سەدەي
بيستەم و، لە دەيەي يەكەمى سەدەي بيست ويەكدا، تەنانەت لەسەر ماڤپەرە
ئىنتەرنېتتېيەكان...

مەسعود فەرزاد پيى وايە " فېتجزيرالدى نەھاتوۋە چوارينەكان يەك بە يەك
پاچقەبكات و، گوئيشى بەو نەداوہ كە ئەم چوارينە يا ئەو چوارينە ھى خەييامە يان
ھى ئەو نيە، واتە بى گويدان بەوہى كە گەلېك لەو چوارينانە دراوئەتەپال شاعيرانى
ديكە، كەوتۆتە سەريان و، كروونى بە ھەوينيكي ھزرىي بۆ چوارينەكانى
مەنزومەكەي (بەيتەكەي) خۆي " بەگوئيرەي ئامازەي مامۆستا يوسف بەككار،
بۆيەش باسكارو پاچقەوانى ئيرانى دكتور ئيعتېصام زادە رەخنەي توندى لە
فېتجزيرالدى گرتوۋە ، كە بەو بەيتەي (مەنزومە) خۆي بناغەي ھونەرى و تەكنيكي
سەرلەبەرى چوارينەي فارسى رووخواندوۋە و، بەوہى تۆمەتباركردوۋە كە تاوانى
دەرھەق بە خەييام كروۋوۋە غەدرى لېكردوۋە ! بەلام د.دينسون رۆس ستايشى
پاچقەكەي فېتجزيرالدى دەكات و دەلى: " لە جوانيدا لە شيعرى خەييام كەمتر نيە ،
شيۋازەكەشى لە كەموكوپرى و خەوش بەدەرە و، چوارينەكانى وئەنيەكى روونى
سرووشى خەييامە ، يان لەدايكبوونىكى ترى سرووشى ئەم شاعيرە فارسەيە .
ھەلبەتە فېتجزيرالدى توانيوپەتى ديوانى چوارينانى فارسى بگۆرپيت و بيكات بە
داستانىكى يەكپارچەي يەكگرتوۋى ھەقبەند و، چوارينەكانى خەييامى كردۆتە
رشتەيەك بە يەك داوۋە ، دواي ئەوہى كە خەييام بە پچراۋەيبى و پەرتەوازەيبى بەجىي
ھېشتبوون "

جا بەم جوړە بوۋمان بەدياردەكەوي ، كە بەيتەكەي فېتجزيرالدى پاچقەيەكى ئازادە و
پابەندى دەقە فارسىيەكەي خەييام نيە .

ئىدوارد ھېرۆن ئەلن لى سالى ۱۸۹۹ دا كىتېبىكى زانستىيانى وردى دىر بارەى پەيوەندى چوارىنە كانى فېتزجېرالڧ بە چوارىنە فارسىيە كانى خەييامەو نووسىيوەو ئەمەى ھەلئىنجاوہ :

(۱) (۴۹ چوارىنە) يان پاچقە يەكى ئازادى جوانن ، كە لى دەستىنووسە كانى (بودلىيان) يان (كىلكەتا) وە پاچقە كراون .

(۲) (۴۴ چوارىنە) راست تر واىە پاچقە كە يان بە (چوارىنە لىكدرائ) ناوبىرى ، چونكە ھەر يە كىنكىان لى دوو چوارىنە يان زىاتر وەرگىردراون .

(۳) دوو چوارىنە يان ، لى دوو چوارىنە وە پاچقە كراون كە تەنيا لى چاپى (نىكۆلاس) لى فەرەنسيدا ھەن .

(۴) دوو چوارىنە يان رەنگدانەوەى روحى ھەموو شىعەرە كانى خەييامن .

(۵) دوو چوارىنە يان لى ژىر كاريگەرى ھەندى بە يىتېن (مەنتىقو لىتەير = گوتهى مەل) لى فەرىدەددين عەتتارى نىشابوورى دان .

(۶) دوو چوارىنە يان لى ژىر كاريگەرى غەزەلە كانى حافزى شىرازىدان .

(۷) دوو چوارىنە يان ئەسلىان لى چاپى يە كەم و دووەسى وەرگىرەنە كەى فېتزجېرالڧ ناديارە .

فېتزجېرالڧ بە تەواوەتى پشتى بە ھەردوك دەستىنووسى (بودلىيان / ۱۵۸ چوارىنە) و (كىلكەتا / ۵۱۶ چوارىنە) بەستىبوو . بە ھەر حال لى ستايشى بە يىتە كەى فېتزجېرالڧ گوتوويانە بە ناوبانگتېن وەرگىرەنى بەرھەمىكى رۆژھەلەتېيە و ، جوانتېن و بە ناوبانگتېن وەرگىرەنە لى زمانى ئىنگلىزىدا لى دووى (كىتېبى پېرۆز) كە بە نمونەى رەوانبېتې لى زمانى ئىنگلىزىدا دەرژمېردرېت .

دیاره پیویسته شه له بهرچاو بگیږی که فیتزجیرالد په میچوریک نه بووه هه ولیدابیت چوارینه ره سمن و نه سلویه کانی خه بیام بدوژیتته وه ، بگره وهرگیږپکی زور شاره زاش له زمانی فارسیدا نه بووه ، تا چوارینه کان به شیویه کی وردی نریک له دهقه فارسییه کان پاچقه بکات ، وه لی عه لی دهشتی گوتنه ی : " پر به مانای وشه شاعیر بووه و ، کاریگریه کی نه وتوی چوارینه کانی به سه ره وه بووه ، که بجیته پیستی خه بیامه وه و شاعیرییه تی شه بنویینتته وه و شه شاکاره بنا فرییت "

که واته فیتزجیرالد شاعیر و پاچقه و اینکی نازاد بووه و شه شاکاره هونه رییه ی دارشتوته وه ، بی شه وه ی گویداته شه مانه تداری و وردی له وهرگیږاندوا ، بی شه وه ی گو ی به وه بدات که شه یان شه و چوارینه به راستی هی خه بیامه یان نا . شه مه و جگه له وه ی ته نیا دوو دهستنوسه که ی (بودلییان) و (کیلکه تا) ی له گه ل چاپه که ی (نیکولاس) ی فه ره نسیدا له بهر دهست بووه .

که رچی فیتزجیرالد یه که م شه ورپی نه بووه که چوارینه کانی خه بیامی وهرگیږابیت ، چونکه خه لکانی تر له نه مسا و فه ره نسا و بهریتانیا به ده یان سال له مه میدانه دا پی شی که وتبون ، به لام به پاچقه ی پاژیانه و له ناستیکی ته نگدا ، که رچی به یته که ی فیتزجیرالد له دوا چاپی بژارکراویدا له (۱۰۱ چوارینه) تی نه په ریوه ، له هه شتایه کانی سه ده ی نوزده یه مه وه بووه ته بناغه ی زوربه ی پاچقه روژئاوایی و روژه لاتیه کان ، که ژماره یان به ده یانه . بو زاینش ژماره ی شه و چوارینه ی خه بیام که بو زمانین شه ورپیایی پاچقه کراون له نیوان (۱۰۱) و (۵۰۰) دایه . فیتزجیرالد (۱۰۱) دانه ی وهرگیږاوه و نیدوارد هنری وینفیلد (۱۸۳۶ - ۱۹۲۲) (۵۰۰) دانه و جون تاربری (۲۵۲) دانه ی وهرگیږاوه و دوا وهرگیږان (۲۳۵ چوارینه) یه له لایه ن پیته ر نیووری (ل : ۱۹۲۳) له هه شتایه کانی سه ده ی بیسته مدا و ، پیش شه وه ش پاچقه هاوبه شه که ی رو بیرت

گرهيفز (۱۸۹۵ - ۱۹۸۵) و عهلى شا له سالى ۱۹۶۸ دا بلاوبۆتهوه ، كه له سه‌نعه‌تبازيى و ده‌ست‌كردييه‌وه دووره .

هر ليره‌شدا جيتى ناماژه‌يه ، كه پاچقه‌ى ئيرانييه‌كان خويان بو زمانين بيانى نه‌گه‌پيوته ريزو شوهرتى پاچقه‌ى نه‌وروپييه‌كان ، هه‌روه‌ها هيچ پاچقه‌يه‌كى نه‌وروپيش (كه به ده‌يان و پتريشن) نه‌گه‌پيوته ناستى شوهرت و ناوبانگى به‌يته‌كه‌ى فيتزجيرالد.

ديارترين پاچقه‌ى جيددى ئيرانى بو زمانى دى **The wine of Nishapur** (شه‌رابى نيشابور) ه ، كه (۷۲ چوارينه) يه به پاچقه‌ى كه‌ريم ئيمامى (۱۹۳۰ - ۲۰۰۵) و ، به پيىنج هزار نوسخه بلاوبۆتهوه ، هه‌روه‌ها پاچقه‌ى فه‌ره‌نسى له‌لايه‌ن فوناد رووحانييه‌وه ، كه ئه‌و‌يش به‌پيىنج هزار نوسخه بلاوبۆتهوه و ، هه‌ردوو پاچقه‌كه هاوكات له سالى ۱۹۸۸ دا ده‌رچوون و له ئه‌وروپا و ئه‌مريكادا په‌خشكرانه‌وه ، كه‌چى له ئيراندا ، به هۆى كيشه‌ى رۆمانى (ئاياتى شه‌پتانى) سه‌لمان روشدييه‌وه ، بلاونه‌كرايه‌وه‌وه ، هه‌ردوك و ده‌رگيرانه‌كه ، به كۆمه‌لئيك و يئنه‌ى فۆتوگرافى (شاه‌پروخ گولستان) ى و يئنه‌گر و هونه‌رمه‌ندى سينه‌مايى و ره‌خنه‌گرى ئيرانى به‌ناوبانگ - كه ده‌ميكه‌ى ئاكنجى پاريسه - رازينراونه‌ته‌وه .

پاچقه‌كه‌ى ئيمامى ئه‌مانته‌داريى و ورديه‌كه‌ى زۆرى تيدايه و زۆر له ده‌قه فارسييه‌كه‌وه نزيكه ، به‌راده‌يه‌ك ده‌توانرئ به ئاسانى ده‌قى نه‌سلى هه‌ر چوارينه‌يه‌ك به‌ته‌واوه‌تى بناسرئته‌وه ، به پيچه‌وانه‌ى پاچقه‌كه‌ى فيتزجيرالد كه زۆربه‌ى له ده‌قه فارسييه‌كه‌وه دووره .

لي‌ره‌ش پيويسته ناماژه بو پاچقه‌يه‌كى پاشتر بكه‌ين كه هى سه‌عيد سه‌عيدپوورى پاچقه‌وانى به‌ناوبانگه ، كه له سالى (۲۰۰۲) له تاران بلاوبۆته‌وه و ، ره‌نگه‌ په‌رتوكى

(شەرابى حىكمەت، شىعرو فەلسەفەى خەييىام) دانان وپاچقى مەھدى رەزەوى بە ئىنگىلىزى كە لە سالى ۲۰۰۷ بلاوۆتەو، دوايەمىن پاچقى بىت بۆ ئىنگىلىزى .

ژۆكۆفسكى و چوارىنە گەرۆكەكان

رۆژھەلاتناسى رووسى قالەنتىن ژۆكۆفسكى (۱۸۵۸-۱۹۱۸) رىيازى تايىبەتى خۆى بۆ ھەلاوۆردنى چوارىنە رەسەنەكانى خەييىام لە چوارىنە غەوارە و ئاوەكيبەكان گرتۆتەبەر، ئەويش بە وردبونەو و بەراورد كردنى چوارىنانى شاعىرانى دواى سەردەمى خەييىام ، كە ھەر جارى چوارىنەيەكى خەييىامى لەناو ديوانى ھەر شاعىرىكى تردا دۆزىبايەو، گومانى لە رەسەنايەتى دەكرد ، تا ژمارەى ئەو چوارىنە گومانبارانە (بەراى ئەو) لەنىو كۆمەلە چوارىنەكانى نىكۆلاسدا كە ژمارەيان (۴۶۴ چوارىنە) يە گەيشتە (۸۲ چوارىنە) كە لە نىو ديوانى شاعىرانى تردا دۆزىبونىەو، و ناوى نان (چوارىنە گەرۆكەكان) و، پاشان رۆژھەلاتناسى ئىنگىلىزى ئىدوارد ئەنىسون رۆس (۱۸۷۱-۱۹۴۰) و رۆژھەلاتناسى دانىماركى كريستىنسن گەياندىانە (۱۰۱ چوارىنەى گەرۆك) كە گوايە ھى شاعىرانى ترن ، لەوانە : ئەنورەى (؟ ۱۱۲۶- ۱۱۶۹)، عەتتار (؟ ۱۱۴۲- ۱۲۲۹)، نەصيرەددىن تپوسى (۱۲۰۱-۱۲۷۴)، مەجدەددىن ھەمگر (م : ۱۲۷۹)، بابا ئەفزەل كاشانى (؟ ۱۱۸۶- ۱۲۶۷)، شىخ عەبدوللا ئەنصارى (۱۰۰۵-۱۰۸۸) و حافىزى شىرازى (؟ ۱۳۱۷- ۱۳۹۷) و شاعىرانى دىكە...

بۆ نمونە دەبینن ئەم دوو چوارینەیه کە دراوئەتەپال شیخ ئەنصاری ، زۆر لە
هزیرینی ئەنصارییەوه نزیکن و لە پەیقینی ئەو دەچن، تەنانت ئەگەر لە دیوانە کەشیا
نەبن. چوارینەکان بەم دوو نیو بەیتە دەستپێدەکن:

× " من بئەدە عاصیم رضای تو کجاست؟ "

من بئەدە یاخیم رهزای تو له کوئیە؟

× " گر از پی شهوت و هوا خواهی رفت "

ئەگەر لە دووی ئالۆشیی و هەوەسبازیی بچی

بۆزاین چوارینە یەکەم دراوئەتەپال شیخ (ئەبوولخەیر) یش .

وادیارە ژۆکۆفسکی لەم رییازەدا هەندیک سەرکەوتوو و توانیویەتی ژمارەیه کی
بەرچاو لە چوارینە تیخزاوئەکانی نیو چوارینەکانی خەییام بژاربکات و خاوەنەکانیان
دەسنیشانیکا وەك ئەمانە :

× " من می خورم و هەرکە چون من اهل بود... "

من مە ی دەنۆشم و هەرکە میناکم شایستە بیّت / (تالب نامولی ، م : ۱۶۲۶).

(ئەم چوارینەیه لەراستیدا هی سیراجەددین قومری یە / ج. ن)

× " گویند بهشت و حور و کوثر باشد... "

ئیژن لەوی بەهەشت و پەری و کەوسەر دەبی / (مەجەددین هەمگر)

× " ای بی خیران جسم مجسم هیچ است... "

ئە ی غافلان تەنی بەرجهسته هیچه / (نەصیرەددین پوسوی)

(ئەم چوارینەیه لە پەیقینی خەییامەوه نزیکترە / ج. ن)

له گهڻا ٿو هوندا ڙوڪوڻسڪي به هڙي سه پانڊني ميسوڏو دوگمائي به كهيه وه كهوتو ته
ٿو هه لهيه وه كه ڙمارهيه كه له چوارينه ره سه نه کاني خه ييام بداته پال شاعيرانى ديكه،
هر له بهر ٿو وهى كه له ده سنووسى ديوانه كاني ٿو وانيشدا هه بون وهك :

"تركيب پيال كه درهم پيوست... " كه دراونه پال نه صيره دديني تووسى و،
هرگيز له گهڻا جوڙي تيه زرينى ٿو ودا ناگونجيت . ههروهه هه ندي چوارينه ش
دراونه ته پال حافظي شيرازى ، كه به هيچ كلوچي له گهڻا سرووشتي ٿو وا تيڪنا كه نه وه ،
ته نانهت نه گهر گومان له ره سه نايه تيبه خه ياميبه كه شيان بڪري وهك :

"آن قصر كه بر چرخ همى زد پهلو... "

ٿو ڪوشڪه ي تهنگي به فه له كه هه لچنيبوو .

يان له چوارينه گومانبارو ره فزڪراوه كانش وهك :

"آم كه پديدگشتم از قدرت تو... "

ٿو وهم كه به تواناي تو ٿا فريترام

كه چي چوارينه به كه دى ههيه هه موو سيماكاني شيوازي خه ييامى تيدايه وهك :

"چون عهده نمى شود كسى فردا را... "

چونكه سبه يني بو كهس دا بين نه كراوه

ڙوڪوڻسڪي داويه تيه پال فه ريده دديني عهتتار، كه چي هيچ ليڪه چوونيكى به جوڙي

هزرينى عهتتاره وه نيه .

ٿيدي گه ليڪ لهم جوڙه پاشا گهرداني و دانه پالانه كراوه، ٿم چوارينانه ي خواره وهش

هر بو نمونه و سووى زياتر ده خهينه روو، كه دراونه ته پال حافظي شيرازى :

x "از آمدن و رفتن ما سودى كو؟... "

له هاتن و چوونمان چ سووڊيڪ ههيه؟

× " آن قصر که جمشید در او جام گرفت... "

نه و کوشکهای جهمشید پیالهی ههلهدها تیا.

نه م تیکه ل و پیکه لکردنه هه باسکارانی بیگانهی وه ک ژوکؤفسکی نه گرتوته وه ،
بگره زؤر له باسکاره ئیرانییه کانیش ، که زؤر له چوارینه نه سللی و رهسه نه
خیامیییه کانیان له خهیام دوور خستوته وه ، ژمارهیه کی زؤری چوارینهی ئاوه کی و
غه واره دیان به ناوی خهیامه وه توآمارکردوه ! بو نمونه باسکار نه میر خنجی (۱۸۴
چوارینه) ی خهیامی و له وانهی دراونه ته پال خهیام هه لباردوه و به پیی نه لیفبا
ریزه ندی کردون و (۲۵ چوارینه) ی وه لآوه ناوه ، که (۱۰ چوارینه) یان به دلنیاییه وه
له چوارینه نه سللی و رهسه نه کانی خهیامن (له دیوانی خهیام به کوردی پاچقه کراون)
و به م نیوه به یثانه ده سپیده کهن :

× " عمریست مرا تیره و کاریست نه راست "

× " گر شاخ بقا ز بیخ بخت رسته است "

× " از رنج کشیدن آدمی حرگردد "

× هر راز که اندر دل دانا باشد "

× " تا راه قلندری نیویی نشود "

× " این اهل قبور خاک گشتند و بخار "

× " من می نه زبهر تنگدستی نخورم "

× ای دیده اگر کور نه ای گور بین "

× یک جرعه می کهن ز ملکی نو به "

× " از کوزه گری کوزه خریدم باری "

په یجوری زانا جه لاله ددین هومایی له پیشه کیی (تیره بخانه) دا چند نمونه یه کی له م جوړه وردبونه وه و هه لینه جانه ی خستوته پروو: " که له بهر پتر له هویک ، له هه موو نه وانی دی په سه ندره و پتر جیگه ی باوه رو متمانه و دلنیا یسه ، چونکه خودان رای بنجره ، و پرای فره زانی و وردبینی له زانینی شیوا زین هوزانان و تهرزی تیهرزینی خاوه نه کانیا ن . به لام نه وه ی جیتی داخه ، که نه و نمونه زورانیه بهس بو نه وه هیناوه ته وه بیسه لینی ، که زوربه ی نه و چوارینانه ی دراونه ته پال خه بیام ، له دیوانین هوزانغانی دواتردا په رته وازه و په راگه نندن . به هر حال ، نه م ریبازه نه بجا مگیریه کی بنجره و مکوومی لی ناکه ویته وه " به پیی قسه ی ماموستا ده شتی . جا ده بی له بیر نه چیت ، که نه م تیکه ل و پیکه لکردنه له بواری چواریناندا فره یه ، هر بو نمونه :

به پیی پشکنین و ساغکردنه وه ی په یجوری گه وره سه عید نه فیسسی (۱۸۹۵ - ۱۹۷۵) (۷۲۶ چوارینه) دراوه ته پال شیخ نه بوو سه عید نه بوولخه ییر (۹۶۷ - ۱۰۴۹ ز) که چی (۱۸۳ چوارینه) یان هی نه م شاعیره ناسراوه و شاعیرانیکی دیکه ن : (۵۵) خه بیام ، (۴۰) بابا نه فزه ل ، (۳۰) مه ولانا جه لاله ددین ، (۳۵) نه وحه ده ددین کرمانی ، (۲۳) عه لی باخه رزی و (۴۳) شاعیری تر... ئینجا نزیکه ی (۵۰۰ چوارینه) که ماونه ته وه هی شاعیرانیکی نادیارن ! چونکه به پیی باسی نقیچرکی نه بوولخه ییر محمه د کوپی منه ووه له کتیبی (نه پییه کانی یه کتاپه رستی) دا شیخ نه بوو سه عید به دریزایی ته مه نی ته نیا چوارینه یه ک و دپریکی شیعی هونیوه ته وه !!!

هه ووه ها نه و (۱۹۹۵ چوارینه) یه له دیوانی (شه مسی ته بریزی) ی جه لاله ددینی مه وله ویدایه ، نیوه یان به دلنیا یسه وه هی نه و نین ! زانای په یجور به دیع

فروزانفەر (۱۸۹۷ - ۱۹۷۰) زۆر تیکۆشاوه بۆ ساغکردنه‌وه‌ی ئەو دیوانه گه‌وره‌یه ، که‌چی (۱۹۸۳ چوارینه) ی هیشتۆته‌وه ، له پێشه‌کییه زانستییه به‌ها‌داره‌که‌یدا روونی کردۆته‌وه ، که هه‌موو ئەم چوارینه‌هه‌ی مه‌ولانا جه‌لاله‌ددینی مه‌وله‌وی نیه ، و باسکارانی دیکه (۱۶۵۹ چوارینه) به‌هه‌ی مه‌ولانا ده‌زانن ، هه‌ر بۆ ئه‌وه‌ی ، ئەم چوارینه‌ی خواره‌وه که به‌و به‌یت و نیوه به‌یتانه ده‌ستپێده‌که‌ن (له‌وه‌یه به‌ سووکه جیاوازییه‌که‌وه) ده‌درینه‌پاڵ خه‌بیام و شاعیرانی دیکه‌ش :

× " گویند فردوس برین خواهدبود

آنجا می ناب و حور عین خواهدبود "

× " یکچند بکودکی به استاد شدید "

× " رندی دیدم نشست بر خنگ زمین "

× " از حادثهء جهان ز آینده مترس "

دیاره ئەمه‌ش دگه‌ڵ (حافزی شیرازی) دا روویداوه‌و شیعیری شاعیرانی دیکه خراوته‌نوسخه‌ ده‌ستنوسه‌کانی دیوانه‌که‌یه‌وه . هۆی ئەمه‌ش له روانگه‌ی رۆژه‌لاتناس (ناری) یه‌وه ئەمه‌یه که : " زۆر ئاساییه که شیعیری شاعیرانی دیکه بدریته‌پاڵ شاعیریکی ناودار ، چونکه ئەوه له‌بارترو باشتر بووه " (ده‌شتی) ش بۆ ساغکردنه‌وه و نه‌هه‌یشتنی ئەم کیشه‌یه جه‌خت له‌سه‌ر ئەوه ده‌کات ، که ده‌بێ زیاتر شیوازو جووری هزرینی شاعیره‌ ناودارو گه‌وره‌که له‌به‌رچاویگیری ، پتر له‌ ده‌ستنوس و دیوانه‌کان که هه‌ره‌میانه کۆکراونه‌ته‌وه و نووسراونه‌ته‌وه ، چونکه پشته‌بسته‌نی په‌تی به‌ ده‌ستنوسان بێ ره‌چاوکردنی لایه‌نایکی دی ، باسکار تووشی هه‌له‌ی زه‌ق ده‌کات ، وه‌ک له‌گه‌ڵ یه‌کێک له‌ خه‌بیامناسه‌ رێزداره‌کاندا روویداوه ، که باسکاری تورکی (عه‌بدولباقی

گولپینارلی) یه ، که (۹ چوارینه) ی له دستنوسیځدا بهناوی خهییامهوه دۆژیوهتهوه و بی چندو چوون خستونیهته سه چوارینهکانی خهییام، کهچی له پهیقینی خهییامهوه نزیك نین، له کاتیکا (۴ چوارینه) ی رهسهنی خهییامی لابردووه، تهنیا له بهر تهوهی له دستنوسیځدا، لهزانکۆی تهسته موول ، دراونهتهپال بابا تهفهلی کاشانی ! کهچی له پرووی شیوازو هزرهوه خهییامی تهواون و، زۆر له هزری بابا تهفهلهوه دوورن و، له سهراوه دیرینهکاندا بهناوی خهییام تۆمارکراون، تهمهش نیوه بهیتین دهستپیکهکانیانه:

× " در دایرهء کامدن و رفتن ماست "

× " دارنده چو ترکیب چنین خوب آراست "

× " ترکیب طبایع چو به کام تو دمی ست "

× " ترکیب پیالهیی که درهم بیوست "

جا به گوزارشتی دهشتی " نوسه رهوهکانی کۆشیعرو کهشکۆلان ، بهتاییهتی تهگه ره تههلی زمانه تهسله که نهبن ، ههنهئ جار شتی زۆر سهیروسه مه ره ده کهن ، وهکو تهوهی که نوسه ره وهیهکی تورک له سالی (۹۴۷ ک = ۱۵۴۰ ز) دا کردوویهتی ، که کۆمه لیک چوارینهی بهناوی خهییامهوه له وهسفی پیشه وهراندا کۆکردۆتهوه : پینه دۆز، نانهواو جۆلا...! ههلبهته هه مووی چوارینهی بازاری و پوچ و دوور له هه چیتیکه تهدهبین "

خه ییامه که ی کریستنسن

ئاشکرایه که ئارتەر کریستنسن (۱۸۷۵-۱۹۴۵) جه ختکارترین توئیژهری ئه وروپییه له لیئکۆلینسه وه تیرۆتسه له کانیا دهرباره ی چوارینه کانی خه ییام ، جگه له لیئکۆلینسه وه کانی دهرباره ی میژووی ئییران و تاییه تمه ندییه نه ته وه بییه کانی ئییرانیان و، چیژو سه لیه ی ته ده بییان، ئه وه دهنوینن که شاره زاییه فره ی له ته ده بییاتی ئییرانیدا هه بووه ، به لام مه خابن شه و کاته له سه ره تا کانی سه ده ی بیسته مدا (۱۹۰۴ ز) له بهر که می چاڤکانییین ده ستنووسی راسته و خو په یوه ست به چوارینه کانی خه ییامه وه ، که پاشان لییره و له وئ دۆزراونه ته وه مینا (مونس الاحرار) و (نزهه المجالس) که دوو سه رچاوه ی یه گجار پر به هان ، نه یه توانیوه وه کو پیویست نیشان بیچکیت. جا به و جوړه کریستنسن گومانی پتری له و نوسخه ده ستنووس و چاپکراوانه ی بهر دهستی په یداکرد ، که که میش بوون و، یه کیکیان (۷۰۰ چوارینه ی سه یروسه مه ره ی له خوگرتووه) وباشترینیان کۆمه له که ی نیکۆلای فره نه سییه (۴۶۴ چوارینه یه) له شاعیرانی جیاوازه کۆی کردوونه ته وه و هیچ جوړه شیلگی بییه که له نیوانیاندا نیه ، ته نانه ت کریستنسن به خویشی به زه بری ههستی ره سه نی ره خنه گرانه ی خو ی که و تووبوه گومانه وه که زۆریه ی ره سه ن بن و، په یقینی په یچۆری رووسی ژۆکۆفسکی به به لگه هیئاوه ته وه : " ئیستا خه ییامی فه یله سووف و زانا به جیی خو ی ، هه قمان به سه رییه وه نیه ، به لام ئاخۆ ده شی ت که سیکی خاوه ن هه ستین تاییه تی ئه وه هه مو وینا هه قدژو بابه ته ناکۆکانه ی لی بکه ویتسه وه : ئاکاری باش و به د ئاکاری ، ره فتاری شه ریف و شه هوه تبازی ، هزری مه زن له بوارین ژیان و تیوه گلان له پۆخله واتی بازاریییه وه...؟! " کریستنسن له وه لامی

ئەم پرسیارەدا ھۆی ئەم ھەقدژی و تێکەڵ و پێکەڵیە دەگەرپێنیتەوہ بۆ
 نائەسڵبونی زۆربەیی ئەو چوارینانە . بۆ سەلمانندی بۆچوونەکەشی سووکە
 سەرنجیکی وردو بەجی پێشکەشئەکا ، کە ئەمەییە : کۆنترین نوسخە
 چوارینەکانی خەییام (بودلییان) سە کە لە سالی (۸۶۵ ک = ۱۴۶۰ ز) دا
 تۆمار کراوە (۱۵۸ چوارینە) ی بەناوی خەییامەوہ لە خۆگرتووە ، کەچی
 ژمارەیی ئەو چوارینانەیی بەناوی خەییامەوہ لە دەسنوسەکانی دواتردا ، کە لە
 سی سەدەیی (۱۶ ، ۱۷ ، ۱۸ ز) تۆمارکراون گەییوہتە (۸۰۰ چوارینە) ، ئینجا
 دەپرسیت : " ئەگەر لە ماوەی ئەو سی سەدەییەدا ژمارەیی ئەم (۱۵۸ چوارینە)
 یە گەیشتییە (۸۰۰ چوارینە) ، جیی خۆی نیە گومان لە (۱۵۸ چوارینە) کە
 نوسخەکەیی (بودلییان) یش بکری ، کە دواي نزیکەیی سی سەدە و نیو پاش
 مردنی خەییام تۆمارکراون ؟ ! " پاش ئەو وردە سەرنجە بەجییە ،
 کریستنس نۆرین و بۆچوونیکیی شایستە دەخاتەرۆو " ویپرای گومان لە
 رەسەنایەتی ئەم چوارینانە ، نکۆلی لە بایەخی میژوویی و شیعییان ناکری و
 بەھایان کەم نابیئەوہ . واتە دەبی لە خەییام جیاپکریئەوہ و ، لە ھەمان کاتدا
 بەزادەیی روحی ئیپرائی گوزارشتکەر لە شۆرشە سیاسی و ئایینی و ناکۆکییە
 ئیدۆلۆجی و کیشماکیشە گەرمانە بژمیڤردیڤ کە ھەمیشە لەنیوانیاندا
 ھەبوو " و " دەتوانین لە ریگەیی چوارینە (ژۆکۆفسکی گوتەنی : گەرۆکەکان)
 کە دراوئەتەپال خەییام و ، لە دیوانیڤ شاعیرانی تردا ھەن ، ئەو دەرەنجامە
 ھەلپنجینین کە چوارینە سۆفییەکان و ئەوانەیی غەزەل و عیشقیان تیدایە ،
 ئاوەکین و دواتر دراوئەتەپال خەییام "

به لّام نارتەر کریستنسن ، وپّرای شیوازه ره خنهبیه ورده کھی ، که وتۆته هه لّوه به هوّی ئەو (پپۆەر) هّی بۆ هه لاو پّردنی چوارینه رهسەن و ئاوه کبییه کان به کاری هیناوه ، که هەر چوارینه یهک ناوی خه بیامی تیدا هه یه (که ۱۲ چوارینه) به هی خه بیامی ژماردوه . که چی نادروستی ئەم گریمانه یه زۆر دیارو زه قه ، چونکه زۆرینه ی ئەو چوارینه هه شیاعیرانی دیکه ن و، له روانگه دۆستایه تی یان دژمنایه تی هه وه باسی خه بیام ده که ن یان دهیدوین . هه لّبه ته " له و ۱۲ چوارینه یه ی که ناوی خه بیامی تیدا هاتوه ، هه ندی نیشانه هه ن ، ئەوه ده که یه نن که زۆر به یان هه ی ئەو نه بن ، بگره زۆر روونه که هه ندی کیان وه لّامدانه وه ی خه بیامن ، هه ندی کیان دژی خه بیامن و هه ندی کیان به رگری لّبی ده که ن و هه ندی کیان لاسای کردنه وه ی خه بیامن " وه لّ ئەوه شدا ده شیّت دوو سییه کیان هه ی خه بیام بن .

چونکه کریستنسن پاشتر سه رچاوه ی زۆرترو گرنگتری ده ستکه وت ، درپّزه ی به پرۆزه ی لیکۆلینه وه که ی دا ، له سالی ۱۹۲۷ دا کتیبیکی تری دانا ، که بووه تاجی سه ری تۆژینه وه و لیکۆلینه وه کانی ، ئیدی بازنه ی لیکۆلینه وه که ی (۱۸ نوسخه ی ده ستنوس) ی گرتوه و ، له تیکرای کۆی (۱۲۱۳ چوارینه) ی ئەو ده سنووسانه (۱۲۱ چوارینه) ی هه لّبژارد . دیاره رپّازی هه لّبژاردنی ئەم چوارینه هه خۆی له خۆیدا به لگه ی تیژیینی و هه ستیاریی ره خنه یی کرسیتسنه .

که رچی کریستنسن ژماره ی چوارینه (که رۆکه کان) که به پپّی ژۆکۆفسکی (۸۲ چوارینه) که یانده (۱۰۱ چوارینه) سوودیکی ئەوتۆ له م هه ولّه دا نابینیت بۆ جیا کردنه وه ی چوارینه ئاوه کبییه کان له چوارینه رهسەن و ئەسلّیه کانی خه بیام . ئەوجا " له چوارینه سوّفیه ئامیزه کان که دراونه ته پالّ خه بیام گومانداره ، چونکه به نۆرینی ئەو چه ند میژووی ده سنووسه کان دواتر بوویت ، ژماره ی ئەو چوارینه هه

زیاتر دەبیت . ھەر ھەدا دلتیاش نییە لەو کۆچوارینانە کە بە گوێرە ئەلیفبا ریزبەندکراون ، چونکە نووسەرەو ھەکان (نووسخەنووسەکان) تا سەدە ئۆیەمی کۆچی پەپەرھە ئەم سەستەمەیان نەکردووە ، ھەموویان ھەزەیانکردووە خەییام چوارینە بە گوێرە ھەموو پیتەکانی ئەلیفبا ھەبووی ، بۆیە ئاسانکارییان لەقەبوولکردنی زۆر چوارینەدا کردووە . بەلام ئەو کۆچوارینانەش کە بە گوێرە بابەت ریزبەندی کراون (و ھ : وەسفی خۆی تەعلا ، یەکتاپەرستی ، تۆبە ، پارانەو... متمانی زۆریان پی ناکرێ ")

گەرچی کریستنس تەنانەت لە دیرینترین سەرچاوەکانیش بەگومانە ، لی پەپەرھە پیوھری (دووبارەبوونەو) ی کردووە ، واتە دووبارەبوونەو ھە ئەم چوارینە یا ئەو چوارینە کە لە سەرچاوە جیاوازیکانەو ھە دراو تەپال خەییام . دگەل ئەو ھەشدا " بوون و دووبارەبوونەو ھە چوارینە یە کە لە زۆری دەسنووسەکاندا بەلگە ھەسەنایەتی نیە ، نەخاسە ئەگەر لەگەل نیشانەکانی خەسلەتین تاییەتی زانیەکی میناک خەییام و رییازی چۆنیەتی تێھزینی تیکنە کاتەو . کریستنس بەخۆی ھەندی جار ھەستی رەخنەوانی خۆی خستۆتە کار ، بنجیرانە رەفزیکردووە کە ھەفتامین چوارینە نوسخە دەسنووسەکە (بودلییان) ھە خەییام بیت " بەلکو ھە (مەھستی گەنجەوی) شاعیرە ناوادارە ، کە سەرپییانە بو پیشوازی سولتان سەنجەری سەلجوقی گوتوویەتی ، بەم نیوڈیژە دەسپێدەکا :

" شاھا فلکت بە خسروی تعیین کرد... "

- ئەی شا فەلەک تۆی کردۆتە پاشا..

جا به قسه‌ی مامۆستا دهشتی : " ئیّمه‌ش ده‌زانین که زۆربه‌ی نووسه‌ره‌وه‌ی ده‌سنووسه‌کان شه‌یدا و تاسه‌مه‌ندی ئەوه بوونه که زۆرتین چوارینان کۆبکه‌نه‌وه و ، زۆربه‌ی ئەوانه‌ی ئەو کاره‌یان گرتبووه ئەستۆ خودانی هزرۆ ئەده‌ب و زه‌وقی ساغلام و تیگه‌یشتنی قولّ نه‌بوونه‌وه ، ئەمه‌ش وایکردوه هه‌ر چوارینه‌یه‌ک ده‌گه‌ل ئاستی هزرۆ زه‌وق و سه‌لیقه‌یاندا بگۆنجیت به‌ هی خه‌ییامی بژمیڤن " واته‌ هه‌شتا گومان به‌ده‌وری که‌لێک له‌م (۱۲۱ چوارینه‌) دا ده‌سووریتته‌وه که کریستنس به‌ چوارینه راسته‌قینه‌کانی خه‌ییامی ژماردوون .

دکتۆر رۆزن و ناوی خه‌ییام له چوارینه‌کاندا

دکتۆر فردریک رۆزن (۱۸۵۶ - ۱۹۳۵) په‌بجۆریکی مه‌زنی ئەلمانی و خه‌ییامناسیکی گه‌شه . له‌ ساڵی ۱۹۲۵ دا چوارینه‌کانی خه‌ییامی بۆ زمانی ئەلمانی پاچقه‌کردووه ، به‌ پشته‌وانه‌ی ده‌سنووسیکی تۆمارکراوی ساڵی (۷۲۱ = ۱۳۲۱ ز) وه ، که (۳۲۹ چوارینه‌ی به‌ناوی خه‌ییامه‌وه له‌خۆگرتووه) ده‌گه‌ل ئەو سێزده چوارینه‌یه‌ی (مونس الاحرار ...) و (۶۳ چوارینه‌ی دیکه به‌ناوی خه‌ییام) که له‌ په‌راویزو ده‌همه‌نی نوسخه‌یه‌کی ده‌سنووسی دیوانی حافزی شیرازیدا تۆمارکراون .

دکتۆر رۆزن به‌ خۆیشتی گومانی له‌ نوسخه‌ ده‌سنووسه‌که‌ی لای خۆی هه‌بووه چ وه‌کو خه‌ت و چ وه‌کو کاغه‌ز ، واته‌ ئەو نوسخه‌یه‌ له‌ ساڵی (۷۲۱ = ۱۳۲۱ ز) دا تۆمارنه‌کراوه ، به‌لکو پاشتر له‌سه‌ر نوسخه‌یه‌کی ئەسلی نووسراوه‌ته‌وه . ئەوه‌ی گومانه‌که‌ی به‌هێزتر کردبوو ، ئەوه‌یه که هه‌ندی چوارینانی تێدایه چ وه‌کو واژه‌و کړک

و چ وه كو نافته پړوك تهسته مه بدریته پال خه بیام و، کریستنسنی توپژده ریش له م خالهدا هه قپه ئی شه وه .

دکتور رۆزن بۆ هاویرکردنی چوارینه رهسه نه کان له چوارینه ناوه کییه کان پشتی به و چوارینانه بهستوه که ناوی خه بیامیان تیدایه (ژماره یان ۱۲ یه) و، له هه مان کاتیشدا به پپی هه ندی به لگهی به جی و په سند نیوهی لی لابر دوون . ئیدی ته وانه ی دیکهی له گه ل شه سیزده چوارینه یه ی خه بیام که له (مونس الاحرار...) و شه دوو چوارینه یه ی له (چاودپرگهی عیباد) و چوارینه کانی (فیردهوس لته واریخ- ی مه لا خوسره وی شه به رقوهی ، که له ده وروبه ری سالی (۸۰۸ ک = ۱۴۰۵ ز) دانراوه و پارچه عه ربیه کانی (نزهتو لته وراح) ی شاره زووری ، که کویان (۲۵ بهیت) سه کردوته پیوه ر بۆ ناسینه وه ی چوارینه کانی دیکهی خه بیام .

ناشکرایه که هه موو شه و چوارینانه ی ناوی خه بیامیان تیدایه هی عومه ر خه بیام نین ، بۆ نمونه یه کیکیان شه و چوارینه یه یه که دکتور رۆزن به خوی له نوسخیه کی ده سنوسی دیوانه که ی جه لاله ددینی مه وله وی دۆزیوه ته وه که به م نیودیره ده سپیده کا:

" این صورت به خیمه ای ماند راست "

که په رچدانه وه ی چوارینه یه کی خه بیامه .

هه لبه ته پتر له هه یه هه یه بۆ زاووزی و زۆریونه وه ی شه و چوارینانه ی که دراونه ته پال خه بیام ، رهنگه هه ندی جار که سیکی مه کرباز لاسایی خه بیامی کردیبت و چوارینه یه کی هه لبه سستیبت و ، به نیازه ی که به ره رچی ته وانه بداته وه که خه بیامیان به گونا هبار ژماردووه و ، رهنگه خاپینۆکیکی تر به پشته وانه ی رهفتارو

مەشرەبى خەييىام، چەند چوارىنەيەكى بە زمانى خەييىامەو ھەلبەستىيەت ، بەوپەرى توندرەويىيەو ، تا دژمنايەتى بۆ زيادبكات! بگرە دووريش نيە ھەندى شاعىرى ترسنۆك ھەبووبن ناوى عومەر خەييىاميان كرديتتە دەمامك ! شاعىرائىكى دىكەش ھەبووبن تواناى خۆيانيان تاقىكرديتتەو ، يان لاسايى ئەم چوارىنە يان ئەو چوارىنەى رەسەنى خەييىام كرديتتەو . ھەلبەتە ئەمەش دەردەكەوى لەكاتى وردبوونەو لە چوارىنە رەسەنەكانى خەييىام (كە لە ديوانى خەييىام بە كوردى پاچقەكراون و بە دەقە فارسىيەكان گىراون) و پاشان بە پەيگىرىي ھاوشىوەكانيان لە چەندىن چاپى فارسى و پاچقەى عەرەبى دىكەى چوارىنە كانى خەييىامدا .

جا چونكە ئەو لاسايىكەرانە جىاواز و ھەمەجۆر مەشرەب بوونە ، ئىدى زۆر چوارىنەى جۆراوجۆرى ئاوەكى و غەوارەيان بەناوى عومەرى خەييىامەو لى كەوتۆتەو، ھەلبەتە خەييىام لىيان بەرىيە ! بگرە ھەندىكيان چوارىنەى يەگجار بازارى و پرپووپون . تەنانت دەسكارى و گۆرىنى ئەم وشە يان ئەو وشە لە گەلىك لە چوارىنە رەسەنەكانىشدا ھەيە ، وەكو گۆرىنى (ايّام) بۆ (خىّام) لەم چوارىنەدا :

" ايّام زمانە از كسى دارد ننگ" و لە چوارىنەيەكى تردا فەرمانى داخوازى لە دەستە واژەى ((شادى بطلب = بۆ شادى بگرە... " رىك پىچەوانە كراوتەو " شادى مطلب = بۆ شادى مەگەرە... !

لە پەيىنى (قفتى)دا دەربارەى خەييىام بۆمان بەديار دەكەوى ، كە ھەندى لە سۆفىيەكان لە كۆنەو خولباى شىرۆقە و تەئويلى سۆفىيانەى ھىماكانى چوارىنەكانى خەييىاميان كەوتۆتە سەر ، لەگىنە ھەندى چوارىنەشيان بەجۆرىك گۆرى بىت و

دەستکاری کردبیت، که دەگەڵ تەریقەت و مەشرەبی خۆیاندا بگونجیت و ببیتە پشتەوانەیان و، قفتی ئەمە بەدەقۆکیکی توورەو رقنامیز گوتووە!

خەییامەکی باسکال

پیتر پاسکال (۱۹۰۹ - ۱۹۹۰) لە ساڵی ۱۹۵۸ لە (رۆما) دا کتیبیکی رازاوەی بە وینەو نیگارین جوان ، بەزمانی فەرەنسی بەنیوی (چوارینەکانی عومەر خەییام) بلاوکردهوه . بەلام پاسکال وەکو ژۆکۆفسکی و کریستنسن و دکتۆر رۆزن خوی بە ھاوئێرکردنی چوارینە رەسەنەکانی خەییام لە چوارینە ئاوەکییەکان ماندوونەکردووه و، ھەولتیکى ئەوتوی لەو روووە نەداوه، بەلکو (۴۰۰ چوارینە) ی لە وانەى دراوئەتەپال خەییام پاچقەکردوون بە پشتەوانەى نوسخەکەى کەمبڕیج ، کە عەبباس ئیقبال ناشتیانی دۆزیویەتیەووە لە (۶۰۴ = ۱۲۰۷ ز) دا تۆمار کراوه و (۲۵۲ چوارینە) ی لەخۆگرتووه، نوسخەکەى چيستەر بیتی کە لە (۶۸۵ = ۱۲۸۶ ز) دا تۆمارکراوه و (۱۷۲ چوارینە) ی لەخۆگرتووه ، ھەرۆھا سوودی لە دوو دەستنووسی دیکەى کتیبخانەى نیشتمانی پاریس وەرگرتووه ، کە یەکەمیان لە (۸۵۲ = ۱۴۴۸ ز) تۆمارکراوه و (۵۶ چوارینە) ی لەخۆگرتووه و، دووهمیان لە (۸۷۹ = ۱۴۷۴ ز) تۆمارکراوه (۲۶۸ چوارینە) ی لەخۆگرتووه .

پەنجۆرانی باوەرپیئکراو نادروستی و قەلبی ھەردوو دەستنووسین سالانی (۶۰۴ = ۱۲۰۷ ز) و (۶۸۵ = ۱۲۸۶ ز) بۆ ساغبۆتەو، کە ئەو دوو میژووھەلبەستراون! بگرە گەلێک لەو چوارینانەى ئەو دەستنووسانە بە خۆیان شایەتن بەسەر نادروستی میژووی تۆمارکردنیانەو. بەلام دوو دەستنووسەکەى کتیبخانەى نیشتمانی پاریس، تا ئیستا

كەس گومانى لە دروستى و رەسەنايەتى و مېژووى تۆماركردنيان نەبوو، گەرچى رەسەنايەتى چوارينه كانى ناويان هېشتا جيگەى مشتومرپ و كينگەشەن .

پاسكال لەپېشەكەيە پر بەهاكەى و لە شوئىنى دىكەى كتيبەكەيدا، رەخنەى لە فيتزرجيرالد گرتوو، چونكە چوارينه كانى خەبيامى پاچقەنەكردوو، بەلكو شتيكى ترى خۆى هۆنيوئەو! لە كاتيكا پاسكال (٤٠٠ چوارينه) ى بە ئەمانتەداريەو پاچقە كردوو و هەوليداو ماناي دەقە فارسىيەكانى زۆر بەوردى و بە كەمترين دەسكارىيەو بۆزمانى فەرەنسى بگوازيتتەو . ئەلەقى لەو رووئەو كارو ئەركى پيويستى جيبەجيكردوو... بەلام دگەل ئەوئەشدا هەولەكەى ئەويش لە هەولەكەى فيتزرجيرالد ، كە رەخنەى ليگرتوو جياواز نيە، چونكە ژمارەيەكى زۆرى لە چوارينانى ئاوەكى و هەلبەستراو وەرگيپراو و، ژمارەيەكى كەمى چوارينهى ئەسل رەسەنى پاچقەكردوو . جياوازي نيوان پاچقەى فيتزرجيرالد و پاسكال ئەويە كە هينەكەى پاسكال وردى و روونى و ئەمانەتدارىيەكى زۆرى تيدايە و، هەندى روونكردنەو بەسووديشى لەمەر هەندى چوارينه پيشكەشكردوو، جگە لەو ئامارە بيبليوگرافىە نيمچە تيروئەسەلەى بۆ دەستنووسە بەناوبانگەكان و وەرگيپرانە گرینگەكانى چوارينهكانى خەبيام بۆ زمانە جياوازهكان و ژمارەى پاچقەكان لە هەر زمانىكداو ناوى پاچقەوانەكان و، خستەيەكى ريكويىكى بۆ ژيئەريەن هەر (٤٠٠ چوارينه) پاچقەكراوكان ريكخستوو، بگرە تواناي داھينەرانەى پاسكال لە دابەشكردنى ناوەرۆكى چوارينهكانى خەبيام بەسەر پشكين جياوازا گرنگرتين خەسلەتى كتيبەكەين :

(۱) بادە :

بادەى حىكمەت . بادەى ئەقېن . بادەى رۆژانە . بادەى ھەنووكە . بادەى مەرگ .

(۲) قۆستىنەوەى ساتەكانى ژيان .

(۳) گوڭنەدان بەدنيا : جيهانى ئادەميانە . رۆژەكانى يەك شەو . رىكاران . نەمانى

ھەموو شتىك

(۴) ھەموو شتىك بەرەو نەمانە

(۵) ئايا گەپانەوہ بۆ ژيان لەگىنە؟

(۶) گۆزەسازو گلى ئادەمىزاد

(۷) خداو ئاسمان (قەدەر) : بىندەنگى خداوہند . ھەقدژىيىن خدايانە . چاكەو بەدىي

قەزاو قەدەر .

گەرچى زۆرىنەى ئەم چوارىنە پاچقەكراوانە ھى خەييام نين " بەلام رىكخستىيان بەم جۆرە بەخۆى كارىكى داھىنەرانەيە، چونكە جۆرى ھىزرو تىھىزىنى ژمارەيەك لە ھىزرفانانى ئىرانى پىشكەشى خوينەران دەكات، ئەمەش خۆى لە خۆيدا كارىكى بەھادارە، تەنانەت ئەگەر كىتەبەكەش دەربارەى خەييام نەبى، ھەر خەييامى تىدايە ميناك ھەبوونى لە وەرگىپرانەكەى فىتەجىرالدا " بەگوزارشتى مامۆستا دەشتى، كە لە ئەنجامدا بەم جۆرە كىتەبەكەى پاسكال ھەلدەسەنگىنى : " ئەم كىتەبەى پىيەر پاسكال ، سەرنجە زىرەكانەكەى كرىستىن دىننىتەوہىاد، كە برىتەبەى لەوہى ئەگەر ئەم ھەموو چوارىنە ھەقدژە ناھەرۆك جىاوازانە ھى خەييامىش نەبن، بەلانى كەمەوہ دەكەنە نماندەى تىھىزىنى ئىرانى و، تىكۆشانى ئاوەزى ئازادىخوازى ئارى لەپىناو دەربازبوون لە يەخسىرايەتى بىروباوہرى سامىيانە "

(فغ = فرووغی - غه نی) و کۆچوارینه یه کی باش

رهنگه باشتیرین کۆچوارینانی باوه رپیئکراو، له نیو کۆچوارینه ساغکراوه کانی خهییامدا سیان بن ، یه که میان کۆچوارینه هاوبه شه که ی تویژهرانی شاره زما محمد عه لی فرووغی (؟ ۱۸۷۷ - ۱۹۴۳) و دکتۆر قاسم غه نی (۱۸۹۳ - ۱۹۵۲) و دووه میان ساغکردنه وه ی (ته ره بخانه) ی یار نه محمد ره شیدی له لایهن جه لاله ددین هومایی و سییه میان کۆچوارینه که ی په یجۆری ناودار عه لی دهشتی یه .

مامۆستایان فرووغی و غه نی (فغ) ئەم میتۆدهیان گرتۆته بهر : دهستکردن به کۆکردنه وه و له بیژنگدانی ئەو چوارینه ی ، که له کۆنترین سه رچاوه کانی نزیک له رۆژگار و سه رده می خهییامدا هه ن و ، به راوردیان ده گه ل ئەوانه دا که له سه رچاوه باوه رپیئکراوه کانی پاشتردا دووباره بوونه ته وه . پاشان که وتوونه ته تویژینه وه و تاوتویئکردن و شیکردنه وه یان له هه ردوک ئاستی ئەده بی و هه زریسه وه به گویره ی ئەو نیشانه و به لگانه ی له بهر ده ستدا بوون ، تا قایلبونه به پیتی شیواز و هه زری هه ر چوارینه یه ک ، که له گه ل ئاستی رۆشنبیری به رفراوانی خه ییام دا بگوئجیت ، ئەو جا داویانه ته پال خه ییام و ، ده ره نجام له سه ر (۶۶ چوارینه) گیرساونه ته وه ، که گوایه به دلنیا ییه وه ه ی خه ییامن و ، پێوه ریشیان بۆ ئەم به رپاره زمان و شیوازی ئەده بی و وینه شیعی و ناوه رۆکی هه زریانه ی چوارینه کان بووه ، که له گه ل که سایه تی و رۆشنبیری و هه زرۆکه په راگه نده کانی ناو کاره زانستی و فه لسه فیه کانی خه ییامدا گونجاون و ، ئەم (۶۶ چوارینه) یه به پیتی شیکردنه وه و هه لسه نگانندی فرووغی و غه نی : " زۆر ساناو ساده و بی ئارایشتن و له رواله تبازی دورن ، بگه ره له خه یالی شیعی ریش بیبه شن ، ته نانه ت ده تانین بلین که جگه له کیش و سه روا چیتریان له هونه ری شیعی را تییا نا نییه ، به لام ئەوه پهری

زمان پاراوی و رهوانبیژی تیئانا ههیه و، دروست و کورت و مکوومن ، هه موو
 واژه کانیان قائلن بۆ مانا، کهم و زیادیان تیدا نییه و، هیچ عهیب و خهوشیک.
 زۆر روونه که بیژهریان مهبهستی واژه بازی و پاراوبازی نه بووه و، هه موویان به
 ده برپینی ماناوه بهندن . مانا کانیس به نازکی و وردی و نایابیان به سه ر گشت
 خه یالبازی و خوده ر خستنی کدا زالن ، زۆر جیددی و بی گالته بازی (....) و،
 ناوه رۆکین چوارینه کان هه موو به ره می خوی دانایه کی هزر قانی دوور روانه ..."
 نه و جا له بهر رۆشنایی ئەم پێوه ره که وتوونه ته هه لباژاردنی چوارینانی تر ، تا (۱۱۲
 چوارینه) ی تریان دۆزییه ته وه ، که شه گه ری شه و بیان هه یه هی خه بیام بن و، به و جۆره
 کۆی چوارینه کانیان گه بییه (۱۷۸ چوارینه) و، بۆ یه کهم جار له سالی (۱۹۴۱) دا چاپ
 و بلا و بیان کرده وه ، به لام دانیان به وه شدا ناوه که چوارینه زیاد کراوه کانیان پتر
 به گویره ی چیژی ئەده بی خۆیان هه لباژاردوه تا به گویره ی هه بوونی به لگه ی بنجهر و،
 هه ر چوارینه یه کی ئامۆژگاری ئامیز ، یا سۆفیانه ، یا عیرفانی ، یا دلداری ، یا
 ئایینی ستایشی ، یان مونا جاتی ، یان بیدعه تتامیزی ، یان باده نۆشی په تی ، یان
 سوا و بازاری و به تال له هه ره هه ندیکی هزری و فه لسه فی ، یان شاش له رووی
 شیوه و ناوه رۆکه وه ، یان سۆزداری چ ده گه ل خه بیام و چ دژی خه بیام ، یان بی نموود و
 ئاست بوویت ، یان له چوارچیوه ی حیکایه تیکی شه فسانه یی ده ستر کدا بوویت ،
 لایان بردوون ، میناک ئەم چوارینه انه :

" ابریق می مرا شکستی ری

= مه سینه ی مه بی منت شکاند خواجه "

که رو خساری خه بیام پاش وتنی رووی ره شه هه لگه پراوه و، یه کسه ر چوارینه یه کی تری
 وتووه:

" ناکرده گناه در جهان کیست بگو؟... "

- نده کرده گوناھ لهم جیهانه کیپیه بلی؟

ئینجا یه کسه ره شییی روخساری لاجووه!

ئهم چوارینه ش که خه بیام وه لامی دایکی له خه وندا داووته وه، چونکه ززر له خودا

پاراوته وه له گوناھه کانی ببوریت :

" ای سوخته سوخته سوخته نی... "

- ئهی سووتاو سووتاوی سووتماک !

ئهمانهی داهاتووش چه ندین نمونهی دیکهن لهو چوارینه ئاوه کیپیه دوورخراوانه له

لایهن ههردوک شاسوارین مهیدانی خه بیامناسی (فخ) :

× " تا بتوانی خدمت رندان میکن "

= چه ند ده توانی راژهی رندان بکه

× " از من بر مصطفی رسانید سلام "

= له منه وه بو مسته فا سه لآو بگه یه نه

× " از من بر خیام رسانید سلام "

= له منه وه بو خه بیام سه لآو بگه یه نه

× " بر خیز و بده باده چه جای سخن است "

= ههسته و باده مان بده ری چ کاتی قسه یه؟

× " ای بادهی ناب و ای می مینائی "

= ئهی بادهی نایاب و ئهی مهیی روون

× " ای عارض تو نهاده بر نسرين ترح "

= ئهی روومه تی تو که رووی نه سرینی پوشیوه

× " عشقی مجازی بود آیش نبود "

= عیشقیك مه جازی بیّت وشکوبرینگه

× " پندی دهمت ماه رمضان برفت و شوال آمد "

= نامۆژگاریت ده کهم مانگی ره مه زان چوو، شه ووال هات

× " گر گوهر طاعتت نسفتم هرگز.. "

= گهر گه وهه ری تا عه تی تۆم هه رگیز کون نه کردووه

(نهم چوارینه پاشینه یه موناجاتییه و، زۆریه ی تو یژه ران داویانه ته پالّ نه بوولخه ییر/ج.ن)

ده ره نجام مامۆستایان فرووغی و غه نی به راشکاوی دانپیداهه نیّن و ئیژن :

" له پایانی په یقیندا، ده بیّ به راشکاوی بلّین، لافی نه وه لیّنده یین که نهم چوارینه ی

وا هه لمانبژاردوون و به ناوی خه ییامه وه له قه له همان داوون هی خه ییامن به شیوه ی

بنجیر و یه قین ، یاخود نه مانه هه موو چوارینه کانی خه ییامن ، به لکو له

روانگه مانه وه له ره گزی په یقینی حه کیمی نیشابووره و، له وه یه له په یقینی نه و بن و

شایسته ی بیّت ، که چی دادوهری راسته قینه له هه لّبارنده دا چیژو سه لیه مان بووه،

نه ک به حوججه ت و به لگه "

به لّی کاره که ی فرووغی و غه نی دواکاری بنجیر نیه ، چونکه هه ندی چا قکانییان

نه دیبوو مینا (روضه الناظر = گولستانی بینهر) ی عه زیزی کاشی (سه ره تای سه ده ی

۸ کۆچی = ۱۴ ز) که (۴ چوارینه) دراوه پالّی خه ییامی تیّدا یه . بو سه لماندنیش ،

ده بوایه هه موو ژیدده ریّن (۱۱۲ چوارینه) زیاده کراوه کان وه کو ژیدده ریّن (۶۶ چوارینه)

ره سه نه که دیاری بکه ن ، تا باسکارانی دی بیان توانیبا په یجۆریی باسه که بکه ن و،

بیانده ن له بیژنگ و ره سه نایه تی و نار سه نایه تی نه و چوارینه نه ساغبکه نه وه ، بگره

به راستیش هیشتا گومان له (۱۰ چوارینه) له و (۶۶ چوارینه) یه هه یه که هی خه ییام

بن (نهمم به درّیژی له ده همن و په راویزی پاچقه کانیا نندا روون کردۆته وه) هه ره وه ها

(۱۵) چوارینه له ۱۱۲ چوارینه زیادکراوه کاندای جیی گومانن ، چونکه هندیکیان دراونه ته پال شاعیرانی دیکه و ، ههروه ها هندیکی تریان دراونه ته وه پال خاونه راسته قینه کانی خویان (ته گه رچی هندی جار سووکه جیاوازیان تیدا ههیه) ته مهش هندی روونکردنه وهی پیویسته له م بواره دا:

× " گویند : بهشت و حور عین خواهد بود "

عینولقوزاتی هه مه دانی و ، مهولانا جه لاله ددین رومی

× " گویند : مرا که دوزخی باشد مست "

به سووکه جیاوازییه که وه دراونه ته پال ته میر ته حهده گه نهجوهی :

" گویند : بهشت را کجا یابد مست "

× " گر آمدنم به خود بدی ، نامدی " / سه نائی غه زنه وی

× " هرگز دل من ز علم محروم نشد " / نیمام فه خری رازی

× " بر بستر خاک خفتگان می بینم " / عه پتاری نیشابوری

× " این اهل قبور خاک گشتند و بخار " / عه پتاری نیشابوری

× " از تن جو برفت جان پاک من وتو " / بابا ته فزه ل کاشانی

× " گویند کسان : بهشت با حور خوش است "

به سووکه جیاوازییه که وه دراونه ته پال عینولقوزاتی هه مه دانی :

" گویند : بهشت و عدن با حور خوش است "

× " گویند : بهشت و حور و کوثر باشد " / عینولقوزاتی هه مه دانی

× " از آمدن و رفتن ما سودی کو؟ " / بابا ته فزه ل کاشانی

× " در دایره سپهر ناپیدا غور " / بابا ته فزه ل کاشانی

× " نیکی و بدی که در نهاد بشر است " / ته وحده ددین کرمانی (م : ۱۲۹۸ ن)

× " یک قطره آب بود و با دریا شد " / عه پتاری نیشابوری

× " زان می که حیات جاویدانی است بخور" / بابا نه فزەل کاشانی

× " ابر آمد و بر سر سبزه گریست" / فەخرەددین عیراقی (م: ۱۲۸۱ یا ۱۲۸۹)

× " قرآن مهین کلام خوانند آترا" / سیراجەددین قومری

له پشکنین و ساغکردنه وه و پاچقه یه مدا ده ورووبه ری (۶۰ چوارینه) له کۆچوارینه ی (فخ) سم به هه ند وهرنه گرت و، به هی خه بیامم نه ژمارد.

له بنه تای ئەم بابەتەدا پێویستە بڵێم که به نده لێره وه له په راویزین پاچقه ی چوارینه کان له سه ر ناوه ینانی دکتۆر قاسم غه نی زۆر جه ختمکردووه، وته نانه ت ناویم له گه ل فرووغیدا به (فخ) داناوه وئاماژەم پێی کردووه، که چی هه موو باسکاران و پاچقه وانان ته نیا ناوی فرووغی دین و روژ و مافی (دکتۆر قاسم غه نی) پشتگۆی ده خهن!

جه لاله ددینی هومایی و لیکۆلینه وه یه کی قوول و فراوان

جه لاله ددینی هومایی (۱۸۹۹ - ۱۹۸۰) که له په یجۆرو و یژه قانی گه وه ی ئیرانی (کوردی فه یلییه وله عه شیره تی زهنده) باشتیرین ساغکه ره وه ی گه وه ره ترین کۆچوارینه ی خه بیامه، که یار شه جمه د ره شیدی ته بریزی له ژیر سه رناقێ (ته ره بخانه = به زبخانه = که یفخانه) له سالی (۸۶۷ ک = ۱۴۶۲ ز) کۆیکردۆته وه و رێکیخستووه.

هومایی که له خه بیامناس زۆر به فراوانی و وردیی له (که یفخانه) و خه بیام و چوارینه کانی کۆلیوه ته وه و، له گه ل به ره جه سه ته ترین ده سنووس و کاره کانی پێشتریدا تاوتویی کردووه و ره خه ی بنیادسازی لیبان گرتووه چ له پێشه کییه تیروته سه له که ی، چ له په راویزه ورده کانیدا وه ک: کۆچوارینه که ی فرووغی و غه نی و چاپه که ی ئاربری و ده سنووسه که ی بودلییانی ئوکسفۆرد و ساغکردنه وه که ی عه بدولباقی گولپینارلی

(۱۸۹۹ - ۱۹۸۲) که له سالی (۱۹۵۳ ز) دا بلاویکردۆتسهوه... ئینجا توانیویهتی (۵۵۹) چوارینه) که ی (تهره بخانه = کهیفخانه) له زۆریه ی چوارینه نارهسه نه کانی خه بیام بژاریکات ، که پتر له (۱۰۰ چوارینه) یان دهدرینه پال (۷۷ هۆزانقائین) دیکه ی ناسراو (۲۴ هۆزانقانی نادیار، له وانه : عه تپتار، بابا شه فزه ل ، فه خره ددینی عیراقی ، که ماله ددینی ئیسماعیل و سه نائی... و پاشان هومایی (۸۶ چوارینه) ی دیکه ی له چاچکانی و ژیده رانی دیرین دهره ییناوه و خستوونیه تی سه ر(۵۵۹ چوارینه) که ی (تهره بخانه) و کۆیان گه یشتۆته (۶۴۵ چوارینه) و ده لّی - به پپی پاچقه ی مامۆستا سه لّاحه ددین ناشتی - " شه وانه ش به ناوی خه بیامه وه نووسراونه وه ، که چی زۆریه شیان له هی وی ناچن ، به لّام گوتم با ون نه بن و تیدا نه چن، به لّکوو روژتیک خاوه نیان بو په یدا بو... "

هومایی ره شیدی ته بریزی به (دارکه ری شه و) له کۆکردنه وه ی چوارینه و هه کایه ته کانی (تهره بخانه) دا وه سفده کا و، به لّام له هه مان کاتدا پیی وایه که ته ره بخانه = کهیفخانه) له نوسخه ده سنووسه که ی (بودلییان که ۱۵۸ چوارینه ی تیدایه) باشته ، چونکه ده ورویه ری (۲۰۰ چوارینه) یه کی ره سه ن و ره سه نئاسای خه بیامی تیدایه ، که چی چواریه کی شه و ژماره یه له وه ی (بودلییان) دا نیه .

به چوونگه ی هومایی چوارینه کانی خه بیام له (تهره بخانه) دا به سی گرووپ پۆلینده کرین :

(۱) چوارینه ره سه نه کان : که له چاچکانی و ژیده رکانی پیش سه ده ی نۆیه می کۆچی تۆمارکراو و، گه وهرترین ژماره یان له (تهره بخانه) دا تۆمارکراونه ته وه .

(۲) چوارینه تیخزاوه کان (ده خیله کان) : که هی هۆزانقائین سرن و به هه لّه دراونه ته پال خه بیام ، که پیشتر ژۆکۆفسکی (۸۲ چوارینه) یانی

دهسنيشانكردووو و كريستنسن ژمارهكهي گهيانډوٽه (۱۰۰) و گولپينارلي (۴۵ چوارينه) ي دهسنيشانكردووو و، هؤزانتانين خوداني ٿو و چوارينانه ٿه مانه و هؤزانتانين ترن : عهبدوٿلا ٿه نصاري (م : ۱۰۸۸ ز)، ٿه بوو سه عييد ٿه بوو ٿه عير (م : ۱۰۴۹ ز) ، ٿين سينا، ٿيمام فه خري رازي (۱۱۴۹ - ۱۲۰۹) ، سه نائي غه زنه وي ، عهتتاري نيشابووري ، كه ماله ددين ٿيسماعيل (م : ۱۲۳۷)، ٿه نوهر ي (؟ ۱۱۲۶ - ۱۱۶۹)، مه ولانا جه لاله ددين ، نه جمه ددين كويرا (م : ۱۲۲۱)، بابا ٿه فزه ٿا كاشاني ، نه صيره ددين ٿووسي ، ٿه وحه ده ددين كرمان ي (م : ۱۲۹۸)، عوييد زاكاني (۱۳۰۰ - ۱۳۷۱)، حافزي شيرازي ، مه جده ددين هه مگر (م : ۱۲۷۹)، جه ماله ددين سه لمان ساوجي (۱۳۰۰ - ۱۳۷۶)، شيخ روزه هان شيرازي (۱۱۲۸ - ۱۲۰۹)، سيراجه ددين قومري (م : ۱۲۲۷ يا ۱۲۴۲)، هيممه تي به لخي (؟!)، سه يفه ددين باخه رزي (م : ۱۲۳۱ ز)، شه مس مه غربي (نيمه ي سه ده ي ۶ - سه ره تاكاني سه ده ي ۷ = ۱۲ - ۱۳ ز)، شاه نيمه ٿوٿلا وه لي (؟ ۱۳۲۹ - ۱۴۳۰)، شيخ ٿه بوٿه سه ن خه رقاني (۹۶۳ - ۱۰۳۳)، شاه سنجان خه وافي (م : ؟ ده وروبه ري ۱۱۹۶ - ۱۲۰۲) و تالب ٿامولي (م : ۱۶۲۶) ... به لام هومايي له هه مان گاڦا پرسياره كهي فرووغي و غه ني دووباره ده كاته وه : " له كوي و چؤن بزاني كه گه ليك له چوارينه ره سه نه كاني خه ييام نه خزاونه ته ديوانين هؤزانتاناني ديكه وه؟!"

(۳) چوارينه گومانباره كان : ده يان چوارينه ن كه له چوارينه ره سه نه كاني خه ييام ده چن و هاوهزرو هاوشيوه يانن، به لام هيچ به لگه يه كي بنسِر نيه بو سه لماندني درانه پائي خه ييام، يان نه درانه پائي خه ييام، بويه ش به راي هومايي ده بي بدرينه پال خه ييام، تا به لگه ي پيچه وانه ده ركه في و، ژماره يان له (ٿه ره بخانه) دا زوره وهك :

x آن قصر كه بر چرخ فلک همی زد پهلوی

× این کوزه چو من عاشق زاری بوده‌است

× گاوپیست در آسمان و نامش پروین

به رای به‌نده ده‌بویه په‌یجۆری مه‌زن هومایی ناوی گروویی چواره‌مینیشی بنایه ، که به‌کرده‌وه ده‌سنیشان و باسیانی کرددوه، که سه‌دان چوارینه‌ی پروپوچن له‌ رووی هزربیه‌وه و، فریان به‌ که‌سایه‌تی زانستی و فه‌لسه‌فی خه‌ییامه‌وه نیه و، زۆریان کوفرئامپۆ مه‌یگوساری و ئیژۆتیکی بی‌ ئاستن ، واته {٤} چوارینه پروپوچه‌کان { هومایی (ته‌ره‌بخانه) ی له‌ سالی (١٩٦٣) دا بلاوکردۆته‌وه و، به‌نده سوودیکی زۆرو فره‌ باشم لیی وهرگرتوه بۆ ساغکردنه‌وی (دیوانی خه‌ییام ، چ به‌ عه‌ره‌بی و چ به‌ کوردی) و له‌ لاپه‌ره‌کانی پاش و پێشووشدا زۆر په‌نام بۆی بردوه‌وه .

عه‌لی ده‌شتی و تۆژینه‌وه‌یه‌کی قوول و کۆچوارینه‌یه‌کی پوخته

په‌یجۆری گه‌وره‌ی ئیرانی عه‌لی ده‌شتی (١٨٩٥ - ١٩٨١) له‌ کتێبه‌ به‌هاداره‌که‌ی (دمی با خیام = تاوینک له‌گه‌ڵ خه‌ییام) دا که له‌ لاپه‌ره‌کانی پێشتر زۆر ناوی هاتوه‌وه تۆژینه‌وه‌یه‌کی باش و کۆچوارینه‌یه‌کی باشی خه‌ییامی پێشکه‌ش کردوه ، که خه‌ییامناسی عه‌ره‌بی ناقدار دکتۆر یوسف به‌ککار به‌م جۆره هه‌لیسه‌نگاندوهه :

" باشترین دانراوی زانستیه‌ که خۆی له‌ خه‌ییام و چوارینه‌کانی داوه ، چونکه‌ خاوه‌نه‌که‌ی به‌گوێره‌ی رێبازیکی وردی زانستی به‌جیددی له‌ سیما راسته‌قینه‌کانی خه‌ییام گه‌راوه و هه‌ولیداوه چوارینه‌ ئه‌سلییه‌کانی خه‌ییام ده‌سنیشان بکات ، چونکه‌ زۆر شت له‌مه‌ر خه‌ییام گوتراره و زۆر توڤه‌هات و ئه‌فسانانی به‌گه‌ڵ خراوه و، هێنده چوارینه‌یان دراوه‌ته‌پال به‌راده‌یه‌ک چوارینه‌ ئه‌سلییه‌کانی - که به‌ مه‌زه‌نده زۆر که‌من - پۆشیوه و خستۆته‌ تاریکی ، بۆیه جیاکردنه‌وه‌وه ده‌ره‌یتانی چوارینه‌ ره‌سه‌نه‌کان له‌ناو

ئەو ھەموو چوارىنەنەى دراۋنەتەپال خەيىام كېشەيەكى سەخت و كارىكى يەگجار
 دژوارە و، پىيوستى بە زۆر قەوالئەى مېژوويى و بەلگەى زانستى و ھاوسەنگى و
 ھەلسەنگاندى ئەدەبى ھەيە و، قولبۈنەوھى وردى بۇ شۆرپۈنەوھە بۇ قوولائى رۈوحى
 رۆژگارو سەردەمەكەى شاعىر"

چاپى يەكەمى (تاۋىك لەگەل خەيىام) دا لە (۱۳۶۴ ش = ۱۹۸۵ ز) دا بلابۆتەوھە و،
 چاپى دووھى كە لەژىر دەستمايە (۳۷۹ لاپەرەيە) و لە سالى (۱۳۷۷ش = ۱۹۹۸ ز)
 بلابۆتەوھە . لىرەدا مەبەستەم لىدووان لەم شاكارە سخ و چرە نيە ، مەگەر بەپىي
 پىيوست ، نەمازە لە بوارى دەسنىشانكردى گەلى لە چوارىنە رەسەنەكانى خەيىام ،
 كە مامۆستا دەشتى بەوپەرى وردى لىيان كۆلىۋەتەوھە و، (۳۶ چوارىنە) ى وازكەرى بە
 دلىيايەوھە لە چاڭكانى و ژىدەرە دىرئەكان ھەلبۇادوھە : (نامەى ئاگاداركرندەوھە...)
 و (چاۋدېرگەى عىباد...) و(مونس الاحرار) و (نوزھەتو لەجالس) و (گەمىيە
 شوورا) و(جەمسەرە جەمسەرىيەكان)...ئىنجا (۳۸ چوارىنە) ى ترى خستۆتە سەريان
 و، كۆ چوارىنە رەسەنەكانى خەيىامى لەلا بۆتە (۷۴ چوارىنە) و پاشان (۲۶ چوارىنە)
 ى دىكەى بە (رباعى خىام وار= چوارىنەى زەرەخەيىامى) لە قەلەم داوھ .

دەبى ئەوھەش بلېم كە مامۆستا دەشتى دەيانى لەو چوارىنە پاشگۈى خستوھە كە
 خەيىامناسانى پىشترو پاشتر بە رەسەنيان زانيوھە داويانەتەپال خەيىام ، مەبەستىشەم
 ھەر ئەو چوارىنە نيە كە ناوھرۆكى دووبارەكراوھىان تىدايە ، كە دەشتى بە
 لاساىكراوھى چوارىنە رەسەنەكانى خەيىامى ژماردوھە و، چۈنكەكەى راستە .

بەندە لە كىتېبى (ديوان عمر الخيام) دا ساغكرندەوھەكەى (دكتور رەھىم رەزازادە
 مەلىك) م كەردبوھە رېڭگە و رىنويىن ، كەچى لە (ديوانى خەيىام بە كوردى)
 ساغكرندەوھەكەى مامۆستا (دەشتى) م كەردۆتە رېڭگە و رىنويىن ، لە ھەمان كاتىشا

په نام بۆ هر سه رچاوه و ساغکردنه وه يه کي باشي ديكه بر دووه ، هه لبه ته به پيئي قه ناعه تي خۆم .

فه رزانه و چوارينه راسته قينه کاني خه ييام

تويژه ري به توانا موحسن فه رزانه به زه بري هه وله به رچاوه که ي له نيوان چه ندين باسکاري دیکه ي فره شاره زا له خه ييامناسيدا رايگرتم ، له وانه : جه لاله ددين هومايي ، ره شيد ياسمي ، نه صغهر به رزي ، مه هدي فولادوه ند و محمه د ته قی جه عفری و چه ندين باسکاري تر، بۆيه جه زمکرد وه کو نمونه کورته يه کي چرو پوخته ي هه وله که ي نه و لهم به رو ماوه ته نگه دا پيشکesh بکه م ، چونکه باسي هه ولو کوششي هه موويان پانتاييه کي فراواني پيويسته .

فه رزانه ي په يچور پيئي وايه ژماره ي چوارينه ره سه نه کاني خه ييام له (٥٤ چوارينه) که متر نين و، ده لیت نيشابووريه کاني سه ده کاني (٥ و ٦ ک = ١١ و ١٢ ز) خه يياميان ميناک زانا و فه يله سوو فيکي ناودار ده ناسي ، به لام نهک وه کو شاعير، تاکو هه ندي ميژوونوس و هزرقان و نووسه ر پاش نزيکه ي نيوسه ده يه که له مردني و پيئه ل... ئامارژيان بۆ خه ييامي شاعير کردووه و نمونه يان له شيعره کاني له کتيب و به ره مه کانياندا تۆمار کردووه ، که باسکار ره حيم ره زا زاده له پيشتردا ناري تۆمار کردوون .

به گويره ي بۆچووني فه رزانه ي باسکار، پرژه ي ناساندني خه ييام وه کو شاعير چه ند سه ده يه کي به قوناغ خاياندووه ، هه لبه ته خه ييام به خزيشي به چه ند قوناغي کي شيعريدا تيپه ريوه ، که په يوه نديان به قوناغه کاني ته مه ني و په ره سه ندي ئاستي زانستي و فه لسه في خۆيه وه هه بووه .

ئەمەش كرۆنۆلۇجىيە دەركەوتن و بلاۋبونەو دە چوارىنەكانى خەييىامە بە پىتى
بۆچۈنى فەرزانە :

(۱) (۶۶۷-۶۱۷ ك = ۱۰۷۴-۱۲۲۰ ز) واتە تا ھېرشى و ئىرانكەرى مەغۇلەكان : يەكەم
كەس كە چەند چوارىنەيەكى خەييىامى تۆمار كر دوو زەھېرى سەمەر قەندىە لە كىتېبى
(سېندەباد نامە) دا، كە (۵ چوارىنەيە و، يەككىيان شىۋىنراوہ يان دەسكارى كراوہ
!) بەلام بەبى ئەوہى ناۋى خەييىام بەيىت. پاشان راوہندى مېژوونوس تەنيا
چوارىنەيەكى لە كىتېبى (راحة الصدور) دا (۵۹۹ ك = ۱۲۰۲ ز) تۆمار كر دوو. ئەوجا
ئىمام فەخرى رازى (۱۱۴۹-۱۲۰۹ ز) دوو چوارىنەيە بە ناۋى خەييىامەوہ تۆمار كر دوو.
ئەوجا ئەم چوارىنەيەيە بەنيوہ دېرى : " آرند يەكى و دىگرى برىايند " دەسپىدەكات لە
يەككە لە دەستنووسەكانى (سەوانىچ) ى شىخ ئەحمەد غەززالى (م : ۱۱۳۲ ز)
نووسراوہ . ئەم دەستنووسە لە (۱۰۱۶ ك = ۱۶۰۷ ز) لە ئەحمەد ئابادى - گوجرات
تۆمار كراوہ و، لە كىتېبخانەيە مەلىك پارىزراوہ .

كەواتە تا سەردەمى ھېرشى مەغۇلەكان تەنيا (ھەشت چوارىنەيە خەييىام) مان
دەسكەوتوہ ! ھەلبەتە بەم چوارىنەيەشەوہ كە بەم نيوہ بەيتە دەسپىدەكات :
" در پشت من از زمانه تو مى ايد " كە لە (مەرزبان نامە) دا بە بى ناوھىنانى
خەييىام ھاتوہ و، دانانى ئەم كىتېبە بۆ سالانى (۶۰۷-۶۲۲ ك = ۱۲۱۰-۱۲۲۵ ز)
دەگەرپىتەوہ ، واتە بۆ ئەو سەردەمى كە مېژوونوسان و نووسەران لە ترسى
واعىزانى سولتانان خۇيان لە نېوھانىنى خەييىام دوور دەگرت .

(۲) (۶۱۷ ك ، تاكۆتابى سەدەي ھەشتەمى ك = ۱۴ ز) : لەم قۇناغە مېژوويىدەدا و
بەتايىبەتى لە مردنى تەيمورلەنگەوہ تا سەردەمى شاغەبباسى صەفەوى (۱۵۷۱-)

(۱۶۲۹) ، جۆريك له نازادى و كرانه وەدى ھزرى رەخسا، بۆيە چوارينە كانى خەبيام بەم شېۋەيە كەوتنە دەر كەوتن :

× (۶۲۰ ك = ۱۲۲۳ ز) : دوو چوارينە له (مرصاد العباد) ى شېخ نەجمەددىن رازى (م: ۱۲۴۷).

× (۶۳۰ ك = ۱۲۳۲ ز) : ۳۳ چوارينە - دووانيان دووبارە كراون - له (نزھە المجالس) ى شېروانى

× (۶۵۸ ك = ۱۲۵۸ ز) : يەك چوارينە له (تارىخ جھانگشاى) ى جوهينى (۱۲۲۶ - ۱۲۸۳)

× (۷۲۰ ك = ۱۳۲۰ ز) : يەك چوارينە له (تارىخ نامە ھرات) ى سەيفى ھورەوى (ل: ۱۲۸۲)

× (۷۳۰ ك = ۱۳۲۹ ز) : يەك چوارينە له (تارىخ گزیدە) ى حەمەدوللا مستەوفى (م: ۱۳۴۹ ز)

× (۷۴۰ ك = ۱۳۳۹ ز) : دوو چوارينە له (ئەخلاقو ئەشراف) ى زاكانى (۱۳۰۰-۱۳۷۱ ز)

× (۷۴۱ ك = ۱۳۴۰ ز) : ۱۳ چوارينە له (مونس الاحرار..) ى محەمەد بەدر جاجەرمى

× (ناقىنى سەدەى ھەشتى كۆچى = ناوہ راستى سەدەى ۱۴ ز) : ۱۵ چوارينە له دوو دەستنووسدا، كە ئىستا له (كتىبخانەى ئەنجومەن) دا لە تاران پارىژراون ، و گومان له رەسەنایەتى (۶ چوارينە) يان ھەيە .

شاھىنى باسە كە ھەندى له شاعىرانى ئەو سەردەمە ، بايە خيان بە شىعەرى خەبيام داوہ بە چاولىكەرى ئەو چوارينە كانى خۆيان ھۆنپوئەتەوہ ، ديارترينيان ئەمانەن :

هەردوك شاعیری بەنیوانگ حافزی شیرازی (؟ ۱۳۱۷ - ؟ ۱۳۹۷ ز) و ئیبن یەمین (؟ ۱۳۶۷ - ؟ ۱۴۵۰ ز) و پێش ئەوانیش سەعدی شیرازی (؟ ۱۲۱۳ - ؟ ۱۲۹۵ ز).

(۳) (سەدەى نۆیەمى كۆچى = ۱۵ ز) : وادياره له سەرەتاكانى سەدەى حەوتەمى كۆچى يەوه (۱۳ ز) بايەخى زياتر بەچوارينه فەلسەفییەكانى خەبیام دراوه و، ئىدى بايەخدانى خەلكى بە خاس و عامەوه ، بەچوارينه كانى خەبیام بەرادهیهك رووى لەزیادی کردوه ، كه یار ئەحمەد رەشیدی تەبریزی كەتۆتە كۆکردنەوه و ، پۆلینبەندیان لەكتییبكدا بەناو نیشانی (تەرەبخانە) كه له سالى (۸۶۷ ك = ۱۴۶۲ ز) دايناوه ، بەلام ئەفسوس زۆر چوارينهى شاعیرانى دى بەهەلە تێئاخنیوه ، وهك : ئەبوو سەعید ئەبوولخەیر ، شیخ عەبدوڵلا ئەنصارى ، ئەبوو حەسەن خەرقانى ، ئیمام محمەد غەززالى ، سەئى غەزەنەوى ، عەتتارى نیشابوورى و چەند عارفیكى تر .

وادیاره گوێزانەوهو دزینی چوارینان لە دیوانى ئەم شاعیرهوه بۆ شاعیرانى تر ، تاوهكو پاش هیرشى مەغۆلەكانیش هەر بەردەوام بووه ، بۆیه چوارينهیهكى زۆرى شاعیران : ئەفزەلەددینی كاشانى ، نەصیرهددینی تووسى ، عوبیدی زاكانى ، حافزی شیرازی ، ئیبن یەمین ، تەنانت ژمارەیهك له چوارینانى سواویش ، لهگەڵ چوارينه رەسەنهكانى خەبیامدا تیکەلبونە . وێپراى هەموو ئەمەش هەولەكەى رەشیدی تەبریزی هەولێكى ئەرینی بووه و ، بۆ هەموو ئەوانەى دوای خۆى سوودبەخش بووه .

دروست تر ئەوهیه كه قوناعى سییەم بکریتە دوو قوناع ، یەكەمیان (سەدەى نۆیەمى كۆچى = ۱۵ ز) و دووهمیان سەرەتای سەدەى دەیهمى كۆچى و دواترە و ، دەقوادەق له (۹۰۵ ك = ۱۴۹۹ ز) دەسپێدبكات ، واتە له سەرەتای سەرەلدانى سەفەوى یهوه و ، دامرکانهوى بايەخدان بەفەلسەفه و بەرەمێن حەکیمانیكى وهك رازی و خەبیامه ، گەرچى له (سەدەى ۱۱ ك = ۱۷ ز) له (دبستان المذاهب) دا له

هند چوارينه يه كى خه بيام دؤزراو ته وه ، به لّام نه مه حاله تىكى ريزپه رى ده گمه نه . له دواى ثم سه ده به وه ئيدى نووسينه وه و كۆبى كؤچوارينانى خه بيام له هندستاندا ره و اجى په يدا كردو په ره يسه ند ، بگره له سه ده ي نؤزده ي زايينيه وه چاپى سه ننگى چوارينه كانى له هندو ئيراندا بووه به باو .

ههردوك په بچورى شاره زا ، قه زوينى و فرووغى پتيان وايه دياريكردنى ژماره ي چوارينه ره سه نه كانى خه بيام مه حاله ، مه گه ر ده ستنووسىكى پيش هيرشى مه غؤلان بدؤزريتته وه ، به لّام نه مه بهو مانايه نيه ، كه هيچ نوميدىك نه مينيتت بوؤ دؤزينه وه ي كه ليك له چوارينه ره سه نه كانى خه بيام ليّره وه لوى ، له ديوانه كانى شاعيرانى هاوچهرخى خه بيام و دواى خه بيام وهك : عهتتار و ئين يه مين و شاعيرانى تر ، كه چوارينه كانى خه بيام تيكه ل به چوارينه كانيان بوونه و به بيچه وانه شه وه ، نه گه ر ميتؤدى منه كردن و پشكيني ورد و خوئنده وه ي ورد و نرخندن و هه لسه نگانندن و به راورد كردن به پيى پيوانه كانى مانا و چه مك و واژه ، بگيريتته بهر ، دگه ل ورد بوونه وه له ژيان و تهبع و تهبيعت و هزرى شه و شاعيرانه . هه ر نه مه ش فرياي باسكار موحسن فهزانه كه وت و توانى (١٦ چوارينه ي ره سه نى) خه بيام بدؤزريتته وه ، كه هه نديكيان بهم نيوه به يتانه ي خواره وه ده سپيده كه ن :

× " چون نيست حقيقت و يقين اندر دست "

كه نيوه به يتى چواره مى :

" در بى خبرى مرد چه هشييار و چه مست "

له كتيبته كه ي خه و اجه نيزا مولوك دا هاتوره به گه واهى (لباب الالباب) ي عه و فنى (م : ؟ ١٢٣٢ ز).

× " چون چرخ به كام يك خردمند نگشت "

ئەمە لەراستیدا وەلامى خەيامە بۆ :

"مردکی را به دشت گرگ درید" ی ناصر خوسرەو (۱۰۰۳ - ۱۰۸۸).

هەژى باسە کە (سەنائى) لە چامەى وەسفى حالى نیشابووردا نامازەى بۆخەيام کردووە.

فەرزانە پيى وایە **عەتتارى نیشابوورى** لە ریزی پيشه‌وهی ئەو شاعیرانەیه کە زۆر

لاساى چوارینه‌کانى خەيامیان کردۆتەو ه، بۆ نمونە:

"پيش از من و تو لیل و نهارى بو دەست"

عەتتار بەم جۆرەى دەسکاریکردووە:

"پيش از من و تو پیرو جوانى بو دەست" !

سەیریش لەوێه کە **عەتتار** سەربارى ئەوێ لەژێر کاریگەریی خەيامدا بوو،

لاساى هەندى لە چوارینه‌کانیشى کردۆتەو، هەندىکی دیکەشى بە سووکە

دەسکارییەو بۆ خۆى قۆستۆتەو، لە (**ئىلاهی نامە**) دا درێغى بەرانبەر خەيام

کردووە، بە تیروتوانج لە پلەو پایەى کە مکردۆتەو !

هەرەها ئیبن یەمین لاساى چوارینه‌یه‌کەى خەيامى کردووە کە وا دەسپێدەکا:

"چون میگذرد عمر چه شیرین و چه تلخ"

بەم شیۆیه کردۆتەو :

"چون میگذرد عمر بهر حال که هست"

ئەمەش **حافزی شیرازی** یە لە :

"ساقیا جام می بده که نیگارنده غیب"

نیست معلوم کە در پرده‌ء اسرار چه کرد"

لاساى ئەم نیوێ دێرەى خەيام دەکاتەو :

"کس غیب چه داند که چه خواهد بودن"

ئىدى لەسەر ئەم رەوتەو بە مېتۇدى خۆى فەرزانەى تويژەر توانبوه (۷۰چوارىنە) ى رەسەنى خەييام بەدەست بېتى و، پېتى وايە مېتۇدەكەى يارمەتى تويژەرانى دىكەش دەدات بۆ دۆزىنەوہى چوارىنانى رەسەنى دىكەى خەييام، بەلام ژمارەى چوارىنە رەسەنەكانى خەييام لە ھەموو ئەگەرئىكدا لە دەوروبەرى (۱۷۰ چوارىنە) يەو، پاشان دەتوانىن چوارىنانى دىكەى زپە خەيياميان بھەينەسەر، بەلام ھەرگىز ژمارەيان لە (۲۵۰ چوارىنە) تىناپەرى و، ئەوسا دەتوانىن بە شىۋەىكى بابەتيانەى (تارادەيەك پەسەند) ھوكم لەسەر فەلسەفەى خەييام بەدەين لە ريگەى شىعەرەكانىوہ بەتايىبەتى ، كە ئەوہ دەزانىن چۆن قالبى تەنگى چوارىنەى بە باشترىن شىۋە خستۆتە خزمەتى دەربرىن و نىشاندانى بۆچوون و باوہرە فەلسەفەيەكانى خۆى .

رەھىم رەزا زادەى مەلىك و كۆچوارىنە ئەسلىيەكەى خەييام

بەپېتى بۆچوونى خەييامناس دكتور رەھىم رەزادەى مەلىك (۱۹۴۰ - ۲۰۱۰) عومەر خەييام لە دەوروبەرى سالى (۴۰ ك = ۱۰۴۸ ز) لەدايكبووہو، لە ميان سالانى (۵۱۵ - ۵۲۴ ك = ۱۱۲۱ - ۱۱۲۹ ز) مردووه . لەوہيە خەييام لە دەوروبەرى سالى (۶۰ ك = ۱۰۶۷ ز) كە تەمەنى نزيكەى بيست سال بووہ ، دەستى دايتتە ھۆينەوہى چوارىنە ، كەچى لە چاقكانىيە دېرىنەكاندا بە فەيلەسووف و ماتماتىكزان و ئەستېرەناس...ناسراوہ و باسكراوہ و، لە ھىچ چاقكانىيەكدا تا سالى (۶۰۰ ك = ۱۲۰۳ ز) بە ھۆزانتقان و چوارىنە ھۆنەر ناوى نەبراوہ .

لەو چاقكانىيانە كە لە سالى (۶۰۰ ك = ۱۲۰۳ ز) تا سالى (۶۵۰ ك = ۱۲۵۲ ز) داتراون ، تەنيا (۴ چوارىنە) دراونەتەپال خەييام . رزا زادەى پەيجۆر كرۆنۆلۆجىاى

بلاو بوونه وهی چوارینه کانی خه بیام تا سالی (۷۵۰ ك = ۱۳۴۹ ز) بهم شیوه روونده کاته وه
:

- له چاڤکانیییه کانی سالانی (۶۵۱ - ۷۰۰ ك = ۱۲۵۳ - ۱۳۰۰ ز) : (۱۲ چوارینه)
- له چاڤکانیییه کانی سالانی (۷۰۱ - ۷۳۰ ك = ۱۳۰۱ - ۱۳۲۹ ز) : (۵ چوارینه)
- له چاڤکانیییه کانی سالانی (۷۳۱ - ۷۵۰ ك = ۱۳۳۰ - ۱۳۴۹ ز) : (۷۶ چوارینه)
که واته کۆی شه و چوارینه نهی له چاڤکانیییه کانی سالانی (۶۰۰ - ۷۵۰ ك = ۱۲۰۳ -
۱۳۴۹ ز) دراونه ته پال عومهر خه بیام (۹۷ چوارینه) یه. هه لبه ته ده ور بهری (۵۰
چوارینه) یان دراونه ته پال هۆزانقانی دیکه و، هه ندیکیان گومانلی کراون .

مامۆستا رهزا زاده (۵۷ چوارینه) ی فارسی و (۳ پارچه شیعری عه ره بی) و ته نیا
چامه یه کی فارسی به هی خه بیام ده زانی، گه رچی خه بیامناسانی دیکه وه ک هومیای
و ده شتی هه ندیک له و چوارینه نه ده ده نه پال هۆزانقانی تر و، هه ندیکیان له بهر
ناقه پۆکی سۆفییانه به هی خه بیامی نازانن . واته سنووری کۆچوارینه که ی خه بیام
به لای په یجۆر رهزا زاده وه له و چوارینه نه تیناپه ری که له و چاڤکانی و ژیده رانه
تۆمار کراون له سالانی (۶۰۰ - ۷۵۰ ك = ۱۲۰۳ - ۱۳۴۹ ز)

مامۆستا رهزا زاده ی مه لیک خه بیامناسیکی ناسراوه و، له بواری خه بیاملۆجیدا
شه م کتیبانه ی بلاو پۆته وه : (دوو نامه ی فه لسه فی خه بیام)، (عومهر خه بیام
سه رقافله ی زانست و زانین)، (سترانین خه بیام)، (زانین نامه ی خه بیامی = هه موو
نامه زانستی و فه لسه فی و وێژه قانییه کانی خه بیام) و پێشه کییه کی تیروته سه لی
کتیبی (چوارینه کانی هه کیم خه بیام، ته ره بخانه ی یار شه مه د ره شیدی) عه بدولباقی
گولپینارلی .

ههژی ئاماژهیه که کەس و لە هیچ زمانیکدا پێش رەزا زادهی مهلیک کۆبه رهه می
 عه ره بی و فارسی خه بیامی له یه ک کتیبدا بلاونه کردۆته وه ، که بهنده (ج.ز)
 وه رمگێراوته زمانی عه ره بی و په راویزی تیروته سه لم بۆی ئاماده کردوه و ، نه مه
 چند سالیکه له م لا و له ولا چاوه روانی بلاو کردنه وه یه .
 له (دیوانی خه بیام به کوردی) پێشه کییه که یه ره زا زاده مه لیکم سه باره ت به
 ساغکردنه وی هۆزانی خه بیام وه رگێراوته سه ر زمانی کوردی .

سه بیید عه لی میر نه فه لێ و وردبونه وه به هاداره کانی

ره نگه یه کیك له باشتترین خه سه لته چاکه کانی ئینته رنیت نه وه بییت ، که زۆر جار سه رچاوه ی
 وه هات ده خاته به رده ست ، ره نگه بیستنی ناو نیشانه کانیشیان زه جمه ت بێ ، چ جای
 به ده ست هینانیان ! جا سوپاس بۆ توۆری میهره بان و جوانی ئینته رنیت ، که زۆر جار
 به هانه مه وه هات و به ده بیان وتار و لیکۆلینه وه کتیبی ده رباره ی زانست و شیع ر و
 فه لسه فه ی خه بیام به چه ندین زمان ، فریا خستم و ، له وانه نزیکه ی (٤٠ وتار) له ژێر سه رناق
 (باران هزار ابر سرگردان = بارانی هه زار هه وری سه رگه ردان) که شاعیرو توۆزه ر سه بیید عه لی
 میر نه فه لێ (ل : ١٩٦٩) له هه ر نه لقه یه کدا چوارینه یه کی یه کیك له شاعیره دیرینه کانی به
 وتاریکی چرو سخ پێشکه ش کردوه ، که خۆی له خۆیدا به لگه و نیشانه ی شاره زایی و
 قوولبونه وه یه تی له هونه ری چوارینه دا... بهنده ش به ش به حالێ خۆم شیله که یم لی
 هه لێنجاوه و کردومه ته ده سه که لا بۆ ساغکردنه وه جیاکردنه وه ی چوارینه ره سه نه کانی
 خه بیام له چوارینه غه واره و ئاوه کییه کان ، بۆیه ش باسکردنیم لێره دا به باش زانی .

یه کیك له و شاعیره گه ورنه ی که له ژێر کاریگه ری خه بیامدا بووه ، جه ماله ددین
 سه لمان ساوجی یه (١٣٠٠ - ١٣٧٦) که هاومیژی حافی شیرازی بووه . ساوجی لاسایی

چهندين چوارينه‌ی خه‌ییامی کردۆته‌وه‌و، ئەمەش وایکردوه ههنديئ له دانهران و نووسهران ، ژماره‌یه‌ك له‌و چوارینه‌هه به‌هی خه‌ییام بژمێرن وه‌ك ئەم چوارینه‌هی كه به‌م نیه‌و دێرانه ده‌سپێده‌كهن :

× " آمد سحری ندا ز میخانه ما "

× " یاقوت لبا! لعل بدخشانی کو؟ "

× " چون قسمت تو ز آنچه عقل قسمت فرمود "

به‌م شیوه‌یه‌ی خواره‌وه ده‌دریته‌پال خه‌ییام :

" چون رزق تو آنچه عدل قسمت فرمود "

ئەم دوا چوارینه‌یه له (ته‌ره‌بخانه) دا دراوه‌ته‌پال خه‌ییام، كه‌چی له هه‌مان كاتدا له ههنديئ سه‌رچاوه‌ی كوونی وه‌ك (جنگ اسكندر مرزا) دراوه‌ته‌پال شاعیر عیززه‌ددین مه‌حموود كاشانی (!؟).

چهنده چوارینه‌یه‌کی تری ساوجی دراونه‌ته‌پال حافی شیرازی - ش . ده‌بیئ ئەوه‌ش بلیتین كه ساوجی له دوا چاپی ته‌حقیق‌کراوی دیوانه‌که‌یدا خودانی (۱۱۳ چوارینه) یه و، له‌هونه‌ری چوارینه‌دا هاوچه‌رخانی خوئی به‌زاندوه ، له‌وانه : خاجوی کرمانی (۱۲۹۰- ۱۳۵۲ ز)، عیصاد فه‌قیه‌ کرمانی (م : ۱۳۷۱ ز)، ناصر بوخاری (م : ؟ ۱۳۷۸ ز)، حافی شیرازی و كه‌مال خوجه‌ندی (م : ۱۴۰۱ ز).

سیراجه‌ددین قومری (م : ۱۲۲۷ یا ۱۲۴۲ ز) نزیکه‌ی (۲۰۰ چوارینه) ی هه‌س و ههنديئ له چوارینه بادیه‌یه‌کانی دراونه‌ته‌پال خه‌ییام ، به‌ناوبانگترینیان ئەم جووته چوارینه‌یه‌ن

× " قرآن كه بهین کلام خوانند آن را "

× " من می خورم و هرکه چو من اهل بود "

هه‌ندئ شەریعەتزان و خۆبەشەریعەتزان ئەو دوو چوارینەییان بە ناشیرین و ناپەسەند لەقەڵەمداوە ، سەئ شاعیریش بەرپەرچی چوارینەیی دووهمیان داوەتەو ، که یەکیکیان عیززەددین کەرەجی یە :

"گفتی که گنە بە نزد من سهل بود
این نکته نگوید آنکه او اهل بود
علم ازلی علّت عصیان کردن
نزد عقلا ز غایت جهل بود"

واتە :

وتت که گوناھ بەلامەوہ ناسانە
پەیشی وا نالئی ئەوہی لە چاکانە
زانستی ئەزەلی بۆ یاخیبوون بەهانە
ئەوپەرێ نەزانینە لەکن ئەروەندانە

هەرۆهەها هەندئ لە چوارینەیی بادەنۆشی سیراجەددین قسومریش لە هەندئ سەرچاواندا دراوئەتەپال خەببام ، که ئەمانەیی خوارەوہ نیوہ دێرە یە کەمەکانیانە :

- × " امروز که رونق جوانی من است "
- × " می گرچه حرام است ولی که خورد "
- × " گرچه مه روزه همچو خلخال آمد "
- × " اندر رمضان به روز اگر می خوردم "
- × " ماییم خریدار می کهنه و نو "

شاعیریکی دیکهش ههیه له ژیر کاریگه‌ری خهییامدایه ئه‌ویش سه‌حابی ئه‌سترابادی کورد ره‌گه‌زه (م : ؟ ۱۰۱۰ ک = ۱۶۰۱ ز) که له رووی ژماره‌ی ئه‌و چوارینه‌وه که له پاشی به‌جیماوه له‌نیو شاعیرانی ئیراندا بی‌هاوتایه، گوایه نزیکه‌ی (۶۰۰۰ چوارینه) ی له‌پاش به‌جیماوه و هه‌ندی سه‌رچاوه زیاده‌رۆیان به‌ژماره‌ی چوارینه‌کانی کوردوه ، گوایه (۱۲ - ۲۰ هه‌زار چوارینه‌یه) ! و له هه‌ندی ژێده‌رین پاشتر ژماره‌یه‌ک له چوارینه‌کانی سه‌حابی دراونه‌ته‌پال خه‌ییام و، ئه‌بوو‌لخه‌یریش .

ره‌نگه‌یه‌کیک له ناماژه‌ گرنگه‌کانی باسکار ئه‌فزه‌لی که ریچکه‌ی دکتۆر سیروس شیمسای گرتۆته‌به‌ر ، ئه‌وه‌بیته‌ که چوارینه‌کانی هاوسه‌روان ، واته‌هه‌ر چوارنیو‌دیپه‌کانی چوارینه‌که‌یه‌ک سه‌روایان هه‌یه‌ و، به‌(چوارینه‌ی ته‌واو) وه‌سفده‌کری ، له خه‌ییامه‌وه نزیکترن تا چوارینانی که سی‌نیوه‌به‌یتیان هاوسه‌روان (واته‌نیوه‌ به‌یتی سییهم سه‌روای جیساوازه‌ و، به‌خه‌سیاگ وه‌سفده‌کری) ئه‌مه‌ی له لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌کدا روونکردۆته‌وه‌ به‌ناونیشانی (چوارینه‌ره‌سه‌نه‌کانی خه‌ییام) له گۆفاری (نشرده‌نش/ ژ ۵ ی ۱۹۹۵ ز) دا بلاوی کردۆته‌وه‌، که تییدا ناماژه‌ بو‌ئه‌وه ده‌کات که چۆن له‌سه‌رده‌می خه‌ییامدا، یه‌کیته‌ی سه‌روا به‌پرا‌ده‌یه‌ک له هونه‌ری چوارینه‌دا زالبووه‌ که ریژه‌ی (۹۰٪) ی تیکرای چوارینانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی گرتۆته‌وه‌ ، جا له (دیوانی خه‌ییام به‌ کوردی) ریژه‌یه‌کی به‌رچاوی چوارینانی ته‌واوی خه‌ییام هه‌یه‌.

جا به‌م جو‌ره‌ ده‌بینین چۆن کرۆنۆلۆژیای ده‌رکه‌وتنی ئه‌و چوارینه‌ی دراونه‌ته‌پال خه‌ییام قۆناغ به‌ قۆناغ هاتووه‌ و، له‌سه‌ره‌تا‌دا و له‌سالی (۱۱۷۶ ز) دا چه‌ند پارچه‌ شیعیریکی عه‌ره‌بی ده‌رکه‌وتووه‌ و، تا سالی (۱۲۲۳ ز) جگه‌ له (۳ چوارینه‌ی فارسی)

دەرنەكەوتووہ و، پاشان لەسالی (۱۳۸۴ ز) دا ژمارەیان گەییە (۵۳ چوارینە) و، لە
كۆتایی سەدەى چوار دەیه مەدا ژمارەیان گەییە (۷۰۰ چوارینە) !

تا بەم جۆرە بۆمان رووندەبیتتووہ و چۆن گەورە توێژەرانی ئێرانی و فەرەنگی ناكۆكن
لە كۆنترۆلی ژمارەى ئەو چوارینە رەسەنەنەى دراونەتەپاڵ خەببام . ئینجا چونكە
چەندین دەستنووس و ژێدەرین جیاواز هەن ، ئیدی پاچقەكانیش تا رادەیه كى بەرچاو
بەپیی ئەو دەستنووس و ژێدەرەنە جیاوازان ، وێرای كارىگەرى ئەم دیاردەیه لە
لیكۆلینەوہى هزرى خەببام لە ناستین ئێران و جیهان .

ئەم كیشەیه تا ئیستا ماوہ گەرچى لەچاو نیوہى یەكەمى سەدەى بیستەمەدا
سووكترە . جا ئەمە هەر كیشەى چوارینەكانى خەببام نیە، بگرە زۆرینەى دیوانەكانى
شاعیرانى دیرینی ئێرانی گرتۆتووہ ، بەلام بەرادە و ئەندازەى جیاواز . هەلبەتە پینشتر
لەم بارەیهوہ ناماژەمان بۆ چوارینەكانى مەولانا جەلالەددینی روومى كردووہ ، خو
دیوانەكەى روودەكى سەمەر قەندى نمونەیه كى بەرچاوترە ، كە گوایە لە كۆى (دە
هەزار بەیتی شیعەر) تەنیا (۱۰۹۸ بەیت) ماوہتووہ ! بگرە هەندیک لە باسكاران
ناماژەیان بۆ ئەوہ كردووہ كە گوایە دیوانەكەى روودەكى (سەد هەزار بەیت) بووہو،
هەندیکى دى زیدەرۆییان كردووہ و، ئەو ژمارەیهیان گەیاندۆتە (۱,۳۰۰,۰۰۰ بەیت) !

جا هەر لیڕەدا بەمەبەستى روونكردنەوہى زیاترى دیمەنەكە، بۆ نمونە ناماریكى
باسكارى مەزن ئەمین رەباحى وەردەگرین ، كە جیاوازی ژمارەى بەیتەكانى (چیرۆكى
زۆراب) ی ناو شانامەى فیردەوسى (? - ۹۴۰ ؟ ۱۰۲۰ ز)مان نەك هەر لە دەستنووسە
كۆنەكانى داستانەكەدا بۆ كەشف دەكات ، بگرە لە گەرنگترین چاپكراوہ
راستكراوہكانیشدا :

" - (۱۰۱۴ بەیت) ساغكردنەوہى : دكتور خالقى .

- (۱۰۵۳ بهیت) ساغکردنه وهی : دهزگای شانامه .

- (۱۰۵۹ بهیت) چاپی راستکراوهی مؤسکۆ .

- (۱۴۶۰ بهیت) چاپی زول مول - پاریس

- (۱۴۹۰ بهیت) چاپی برووخیم

- (۱۶۷۵ بهیت) چاپی ماکان له کیلکهتا - هند

- (۱۷۰۰ بهیت) چاپی دهزگای خاوهەر (رۆژه لآت)

ئا لیڤه‌دا ده‌بینین که ریژه‌ی زیادبوونی به‌یته‌کانی چیرۆکی زۆراب له چاپی ده‌زگای خاوه‌ردا له‌چاو چاپه‌که‌ی دکتۆر خالقیدا گه‌ییوه‌ته (۴۳%) " !

هه‌روه‌ها نمونه‌یه‌کی دیکه‌م له‌بهر ده‌ستدایه‌ ده‌رباره‌ی جیاوازی ریزبه‌ندی به‌یته‌کانی هه‌ندی‌ک له‌غه‌زه‌له‌کانی حافزی شیرازی و ژماره‌کانیان ، که له‌چهند چاپی‌کی ته‌حقیق‌کراو و راست کراوه‌دا به‌رچاو ده‌که‌و‌یت، به‌پیی گه‌ران و په‌یجۆرییه‌کی شاعیره‌و پاچقه‌وان و باسکاری ئیرانی ناودار ته‌حه‌دی شاملوو (۱۹۲۵- ۲۰۰۰) ته‌گه‌ر ترسی دوورکه‌وتنه‌وه‌م له‌چه‌قی بابه‌ته‌که‌مان نه‌بوایه‌ وه‌کو نمونه‌یه‌کی تر ده‌رباره‌ی گشتایه‌تی دیارده‌ی جیاوازی گیرانه‌وه‌ و دانه‌پال لیڤه‌دا تۆمارم ده‌کرد .

جا بۆیه‌ ده‌شیت هۆی ئه‌وه‌ی که ته‌م چوارینه‌یان ئه‌و چوارینه‌ (که به‌هزارانه‌) زۆرجار ده‌درینه‌پال دوو شاعیره‌ هه‌ندی جار سی شاعیره‌ ، بگه‌ زیاتریش، ئه‌وه‌یه‌ که چوارینه‌ زۆر کورته‌و به‌ناسانی ته‌زیه‌رده‌کراو ده‌که‌وته‌ سه‌ر زاری خه‌لکی ، ته‌نانه‌ت زۆر جار ده‌که‌وته‌ به‌ر ده‌سکاریش و، خه‌لکانی‌کی که‌م زانین و که‌مته‌رخه‌م ته‌للابه‌خته‌کی تۆماریان ده‌کرد، بیان هه‌ندی جار ده‌گه‌رینه‌وه‌ بۆ لایه‌نگری تۆمارکه‌ر له‌بهر هه‌ر هۆیه‌ک بۆ ته‌م شاعیره‌یان ئه‌و شاعیره‌، جگه‌له‌ به‌دنیازی هه‌ندی‌ک له‌تۆمارکه‌ران .

ئىدى مىژۋى ئەدەبىي ئىرانى پۈرە لەم جۆرە ھەلەنە و، كار گەببەتە رادەبە كە كىتەبەن بەھەلە
 دراۋنەتەپال ئەم ئەدەبىيە و ئەو ئەدەبىيە، بۆ نمونە دوو كىتەب بەھەلە دراۋنەتەپال عەينولقوزاتى
 ھەمەدانى، كە يەكەمىيان كىتەبى (شەرۋەى وتە كورتە كانى باباتاھىرى ھەمەدانى) يە ، كەچى
 ھى شەرۋە كارىكى نادىارى سەردەمى پاش سەردەمى عەينولقوزاتە و، دووھىيان (خوداناسىن)
 ە كە ھى شەھابەددىن سوھرەوردى يە (م : ۱۱۹۱ ز) !

جا سەبارەت بەخەبىيام دەبى پىرسىن :

- نایا ماقولە خەبىيام خۇى بەزەردەشتى و رۆخىتەرى بناغەى ئىسلام و،
 بەئالوودەى بادە و، مېبازو نىرباز...وھسفىكا، بگرە لە چوارىنەبە كدا ھەپەشەى
 كوشتن لەخۇى بكا ؟ !

" اى آنكە گزىدەى تو دىن زردشت... "

- ئەى ئەو كەسەى ئاىنىنى زەردەشتت ھەلپۇاردوۋە .

" جائى بنشىن عمر كە خواھندت كشت... "

- لە شوینىك داسە كرى عومەر دەنا دەتكوژن

ھەلەتە ئەو بوختانانەى بەخەبىيامى مەزندا كراون بە لىشاۋن ، سووكتىن و
 ناشرىنتىن و دزىوتىن پەيقىنىيان بە زمانى ئەوۋە ھەلەستوۋە، لەوانە:

" دەستنوئۆم بەتپىكە دشكى " ،

" بۆ مزگەوت ھاتووم قالىبەكە بەزم " ،

" لە سەگ كە مەترم گەر ناۋى بەھەشت بىنم " ،

" ۋەك كافر دەروئىشم و مینا قەچبە كرېتم " ،

" بەپىتى شەرع ھىچ تاۋانىكەم نىبە جگە لە غەدرو نىربازى و مېبازى " !

تەننەت چوارىنەيەك دراوۋەتەپال خەييام ، كە تىدا مەدحى مەغۇل دەكا، كەچى خەييام پتر لە (۱۳۰ سال) پىش ھىرشى مەغۇل مردووه !

جا لىردا ھەرئەوۋەندەم لە دەست دىت وتەيەكى رەزا صدديق نەخجەوانى وەر بگرم و ھار دەنگ لە گەلپا بلىم : " پايەى فەيلەسوف عومەرى خەيامى نىشا بوورى لەو ھەرزترە كە ئەو چوارىنە كرىتەنەى بدرىنەپال. ديارە خەيامىكى خەيالپان بۇخۇ چىكردووه ، بەلگەشمان بۇ ئەم قەسەيە ئەو ھەيە تا زەمەنى زياتر بەسەر چوارىنەكاندا بوورى بى، ژمارەيان زۆرتربووه ، پىدەچىت ئەوانەى ئەم چوارىنەيان گوتسووه ، خەلكانىكى ئىنتىبەحالى بونەو ھاتون چوارىنەيان دژى تاين، دژى كۆمەلگەو دژى ئاوەزو زانست و، دژى ئاكارو پەرورەدە بەناوى خەيامەو ھەلبەستووه "

ھەلبەتە ھەر بەدنيازى ھۆى ئەم ديار دەيە نەبووه ، بەلكو نيازاكيش ، كە دەستى گۆزىن و دەستكارى بە درىزايى رۆژگار گەيوتە زۆر وشەى ناو چوارىنەكانى خەيام ، تا لەلای خوينەران و بىستەرانى و ھەچەكانى پاشتردا ئاشناو مەفھوم بىن ، بۇ نمونە چاوكى (ماندن) كە لە دەقە فارسىيەكاندا ھاتووه تا دواوایى سەدەى شەشەمى كۆچى بەكارھاتووه و، پاشان گۆراوھ چاوكى (گزارىدن) جىگەى گرتۆتەوھ ، بۆيە ھەندى لە نووسەرەوھەكانى دواتر دەسكارى دوا نيوھ دىرى ئەم چوارىنەيەيان بەم جۆرەى داھاتووه كراوھ :

" از جمله اى رفتگان اين راه دراز

.....

تا هيچ نماني كه نمى آئى باز "

" چيزى نگزاري كه نمى آيى باز "

- هيچ مەيەلەوھ چونكە ناگەرىتتەوھ

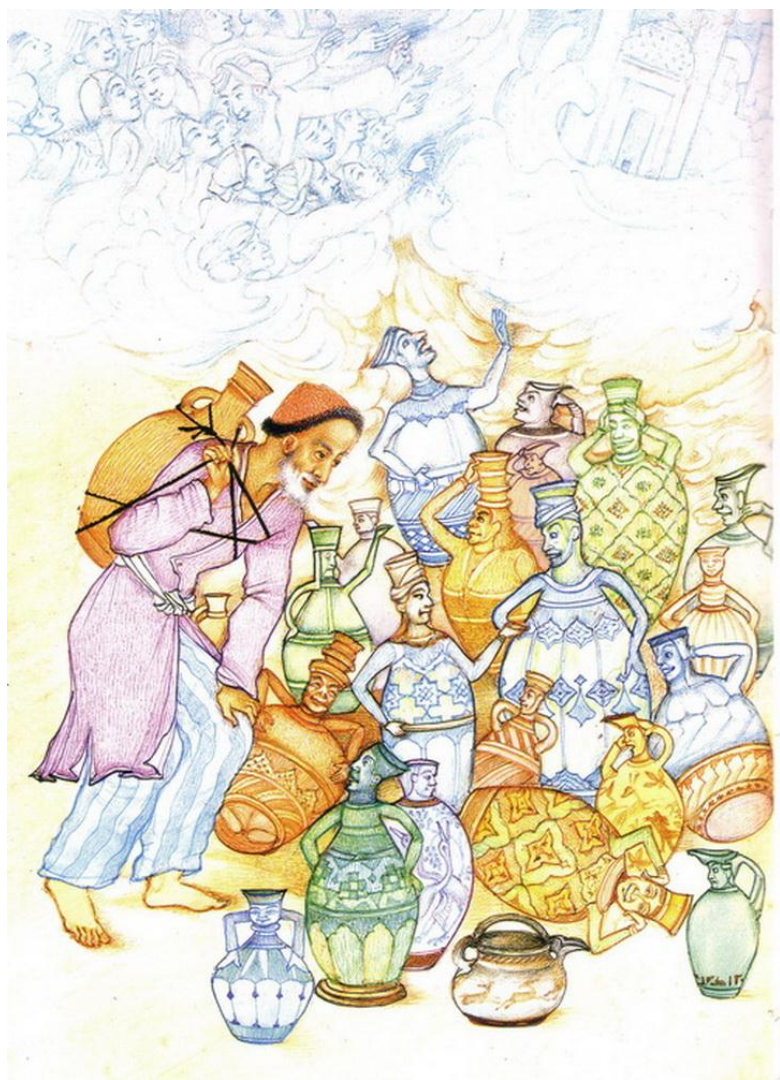
و پراى ھەموو ئەو باس و خواسەى كە پىشتر كردمان ، ھىمان چەندىن پرسىيار لەمەر چوارىنە رەسەن و ئاوەكەيەكانى خەيام دەمىننەوھو، ھىچ باسكار و توپزەرىك

هەرچەند لە مەیدانی خەییامناسیدا سوارچاک و شارەزابییت ، ئەستەمە بتوانییت بەدڵنیاییهوه و بەشێوهیهکی بنجەر وەلامیان بداتەوه . سا جیێ خۆیهتی پیرسین : ئایا لەنیو بێشەلانیکیدا که پتر له ههزار چوارینهی ئاوهکی و غهواره و سه‌دو په‌نج چوارینهیهکی ره‌سه‌نی تیدا تینکچرژاوه ، ده‌شیت راو بۆچونه‌کانی خه‌ییام ده‌رباره‌ی دین و دنیا، بدۆزینه‌وه و هه‌لینجینین، یاخود فه‌توای دژی ده‌ربکه‌ین ، مینا شیخ محمەد سه‌لاحه‌ددینی موخجید به‌ پێی چه‌ند چوارینه‌یه‌کی ناره‌سه‌ن و ئاوه‌کی ؟ ! به‌راستی جیێ خۆیهتی ده‌گه‌ل شاعیری مه‌زن ئیلیه‌تدا پیرسین :

" پاش ئەم هه‌موو زانینه‌ چاوه‌روانی چ به‌خشین و لیپوردنیک ده‌کرێ ؟ !"

به‌لێ.. پاش ده‌یان لیکۆلینه‌وه‌ی فراوان و قوول بۆ جوداکردنه‌وه‌ی چوارینه‌ ره‌سه‌نه‌کانی خه‌ییام له‌ جه‌نگه‌لیکی پر له‌ چوارینه‌ی ناره‌سه‌ن و ئاوه‌کی و غه‌واره و دزه‌کردوو، هیما له‌ نیو بازنه‌ی هیدمانیدا ده‌تلیینه‌وه‌، ئەما هیدمانیه‌ک " مه‌گه‌ر نوسخه‌یه‌کی ده‌سنووسی کۆچوارینه‌کانی دروستی هه‌کیممان جینگه‌ی متمانه‌ بییت ، په‌یجۆرێک بیدۆزیته‌وه‌ و ، له‌م هه‌یرمانه‌ رزگارمان بکات ، هه‌لبه‌ته‌ ئەمه‌ هیوایه‌که‌ بێده‌چی زۆر دوور بێ " به‌پێی په‌یغینی په‌یجۆر پاجفه‌وانی لیها‌توو عه‌بدو له‌ق فازل پێش پتر له‌ شێست سالیک .

هه‌لبه‌ته‌ له‌م شێست سه‌له‌دا کۆچوارینه‌کی ئەوتۆ نه‌دۆزراوه‌ته‌وه‌ ، لی چوارینانیکی تاک و ته‌راکی له‌مره‌ و له‌وی وه‌ک (١٧ چوارینه‌)ی خه‌ییام - که‌ پێشتر له‌ هیچ ده‌سنووس و کتیبیک تۆمارنه‌کراون - و باسکاران محمەد ئەفشین وه‌فایی و ئەرحام مورادی له‌ سالی ٢٠١١ دا له‌ (گه‌میه‌یه‌کی کۆنی چوارینان) دا دۆزیانه‌ته‌وه‌ له‌گه‌ل (٢٣ چوارینه‌) ی دیکه‌ی خه‌ییامدا و ، به‌پێی هه‌والێک گوايه‌ ده‌زگای (سوخن) گه‌میه‌که‌ پاش ساغکرنه‌وه‌ی بلاو بکاته‌وه‌ ، به‌لام به‌داخه‌وه‌ زۆر تینکۆشام و تا ئیستا نه‌که‌وته‌ ده‌ستم .

چوارينه كانى خه ييام

ئەدگارېن ھۆزانييتىي و پاچھە و كاريگەرى

مينا پېشتەر روومنانكردهوه كه خه ييامى زانا و فەيله سووف سەرقالى كاروبارى زانستىي بووه و نەپەرژاوه بايه خى زۆر بداته بوارى ئەدەبىياتى ، بۆيەش كورتترين و لەبارتترين قالبى شيعرى - كه چوارينه يه ي - ھەلېژادووه بۆ گوزارشتكردن لەو ھەست و سۆزو گوداز ھزرو بيرانەى لە دل و دەروونىا دەپەنگانەوه و بەميشك و خەياليدا دەبوورين و، چوارينه كانى پتر فەلسەفە ئامپىز و رەخنە ئامپىزىش بوون لە بوارى ئايىنى و كۆمەلايەتتییەوه ، بەلام ئەفسوس بەھۆى چوارينانىكى ئاوەكى و غەوارەو ناپرسەنى ھەرە زۆرى ھەلبەستراو تېئاخېنراوو تېخزاو بە ناوى خەيامەوه ، ناوەرۆكى ھزرىي چوارينه كانى بۆتە چىشتى مجبورو ھىندەيان لىكدژ لەخۆگرتووه ، كه خە ييام ميناك كابرابه كى خودان ميزاج و سروشتىكى سەيروسەمەرە دېتە بەرچا، كه بەجارى ھەموو ئەمانە يە : ئەبىكۆرى ، خواخواز، دەھرى ، بەدكار، كەچرەو، مەترىاليست ، نازانىنرەو ، سۆفى ، جەبرى ، زەندىق ، گەشبين ، رەشبين، گونووسى ، دۇنايدۆن باوەر ، تىلاككىش، شەھوەتباز ، وەرزشىيارى دەروونى ، شەوال پيس ، خواناس ، خوانەناس ، پەتیارە ، دىندار ، خۆسەر ، ياخى و شۆرشيگېر دژى ھەموو شتىك...!

ئارى خەييام ئاوها وئىنەدەكرېت و، له ههمان كاتيشدا به زانايه كى گهوره ي پسيپور و جه ختمه ند و ره سەن و سەنگين له بوارين بيركارى و گهوردوناسى و پزىشكىي و فەلسەفەدا دەژميردريت و ، بگره رووناكبيرتيكى شارەزاي بەرچاويش له بوارين تايين و زمان و ميژوودا ، به رادەك كه زوريه ي گهوره روژشنيبراني سەردەمى خو ي و دواتريش به (نيمام) ، (حوججە تولخەق) ، (دەستور) ، (غياسەددين) ، (حكيم) و(فەيلەسووفى جيهان)...ئاويان بردووه و دەسفيانكردوه .

هەنديي^۶ باسكار هو ي ئەو هەموو نازناوه هەقدژانەيان بەوه ليكداووتەوه ، كه پتر زاده ي شرۆفە و راشە و هيرمۆنه تيكي چوارينه كاني خەييامن ، چونكه جيهانى شيعر وەك جيهانى زانست نيه و، زمانه كەي زمانى هيما و خوازەو مەجازە ، وەكو زمانى بيركارى سنووردار و بنجپر نيه ، ئەمەش لەرووي مەبدەئيبه وه دروسته ، بەلام سەبارەت به خەييام ئەو كاتە راست دەبوو ، ئەگەر شاعيريكي گونووسى بوايه و رەمزو دركه و خوازەي داخراوى بەمەبهستى داخستنى زياتر بەكار بردبايه ، كه چى خەييام وا نيه ، مەگەر بە دەگمەن . بەئى گوتارى شيعرى خەييام زور ئاشكراو روون و رەوانه و، وردبوونەوه له چوارينه رەسەنەكاني و پارچە شيعره عەرەبى و فارسىيەكاني ئەوه دەسەلمينن كه خەييام شاعيريكي سو فى يا عيرفانى پەتى نيه ، بەلكو زاناو فەيلەسووفىكي مەيلدارى تەصه ووف و عيرفانە ، له ههمان كاتدا ئە ميناكى ئەبوو نواسە و ئە عومەر بن ئەبى رەبيعه و ئە ئەبوو عەلاي مەعەرپرپش . بەئى خەييام هوژانقانى غەزەل و دلداريى و باده نووشي و بەنگان و بى پەروايى و بيشەرميى و، كه مەترخەميى و بەرەلايى نەبووه ، تەنانەت رەشبينىيە كه شى رەها نەبووه و،

تا ئىستا نادروستى سەدان چوارىنەى بادەگوسارىى و كوفرتامىزو
ئىباحىيەتخوازىى (كە بەنەھەق دراۋنەتە پال خەبىيام) سەلماۋە و ساغبۆتەۋە .
لىرەشدا بەپىۋىستى دەزانم ھەلەسەنگاندنى خەبىيامناسى توركى ناقدار گولپىنارلى
بەمە روو ، كە لە روانگەى نامە فەلسەفەيەكانى خەبىيامۋە ئىتۆ :

"خەبىيام لە ھىكەت و فەلسەفەدا بە پاشىنەى ئىبن سىنا دەژمىردى ، بىرۋاى بە
فەلسەفەى ھەكىمان ھەبوۋە ، مەبىلىشى بەلای تەسەۋۋفا ھەبوۋە . ھەلەتە خەبىيام
سۆفەيەكى پەتى لە سۆفەيە راستەقىنەكان نەبوۋە ۋەك ھەكىم سەئانى و جەلالەددىنى
رۆمى ، لى مېناك ئىبن سەبەين و شەھابەددىنى سۈھرەۋەردى كوژراۋو شىخ
بەدرەددىنى كورپى قازى سىمانە بوۋە ، تەسەۋۋوف و بىرۋاۋەرى ھەكىمانى
ئامىتەكردوۋە ، مەبىلى پتر بەلای تەسەۋۋوف و رەفتارى سۆفەيەنەك بەلای
فەلسەفەى پەتيدا ، ئەو راستەقىيەمان بۆ دەنوئىنى كە خەبىيام بى ئۆل نەبوۋە ، ئەۋانەش
بە زەندىقى دەزانن بە ھەلەچۈنە "

گولپىنارلى پىنى واىە خەبىيام لە گەلىك لە چوارىنەكانىدا زانست و ئاۋەز دەخاتە
ئەۋلاۋە ، لە فەلسەفەۋە بۆ تەسەۋۋوف ھەلدى ، روۋدەچىتە نىۋ ھاماجى عىرفانەۋە ،
بەلام لەۋرەش ئۆقرەناگرى و دەگەرئىتەۋە بۆ جىھانى ئاۋەز ، بەدەستى گومان و
ئازارەۋە گىنگلەخۋا ، رەۋشى نالەبار و نابەجىي زەمانە بەرەۋ ھىكەت و فەلسەفە
رايدەكىشى ، كە پىرۋوچى زەمانەى بۆى دەردەكەفى و ناتواناىى ئاۋەز و ھىكەت
دەبىنى ، بۆيە دىسان پەنا بۆ تەسەۋۋوف دەبا !

جا خەبىيام ئەچنەۋە بەپىۋى ۋەسفى گولپىنارلى : " لە بىرۋاۋەرىا لەسەر چۈۋنگەى
ھەكىمانەۋ ئىمانى عىرفانىيە " و " بە پىگەى قەدەرى ئىماندارەۋ مېناك
مەلامەتتەيەكان دەۋى "

ئىنجا با بۇ كرۆكى بابەتە كەمان بگەرئىنەنە ، كە سەبارەت بە خوازەيە لە ھۆزانی خەييامدا . بىگومان خوازە لە ھەندى چوارىنە رەسەنە كانى خەييامدا ھەيە ، بەپىي چوونگەي (مارتن نك) كە بەو حىسابە بە كار ھاتووە : " تە كنىكىكى زمانە وانىيە ، ماناي ھەنە رىبونە لە نىوان دوو شتى جىاوازدا ، بە بەراورد كردن لە نىوانياندا " ئەو ھەش بە كار ھىتانى وشەيەك بۇ مانايە كى جىاواز لە مانا راستە قىنە كەي ، واتە بۇ مانايە كى خواستراو بە كار دىت ، ھەلبەتە خواستن لە تە كنىكى لىكچوون (تە شىبە) جىاوازە ، چونكە (و ە كىە تى = تە شىبە) پىويستى بە نامرازىن لىكچوون ھەيە : (ك ، مثل ، كآن... = ەك ، ميناك ، چمان...) كە بەراورد كردنە كە راستە وخۆ ئەنجام دەدرىت .

خواستن (ئىستىعارە) بە كۆلە كەي شىعەرى باش دەژمىردى ، وشىعەرى خەييام پەرە لە خوازە باو ەكان ، لە روانگەي فەلسەفەي خەييامەو بە شتان ھەلقوولاو ، كە لە نۆرىنى مرۆفاندىن (أسنە) واتە بە ئىنسان كردنى شتە كانە ، كە خەسلەتەين ئىنسانى گىانلە بەر و ەردە گرن و سەودادە كەن ، جا بەپى دەست نىشان كردنى مارتن نك :

" شتىك نىە لە نۆرىنى ئەودا تەنیا شتىكى روت بىت ، بەلكو لەدلى خۆيدا ئىنسانىكەو شىو ەي شتىكى وەرگرتووە ، ئەمە نەپىنى سروشتى ھونەرى خواستەنە لە شىعەرى خەييامدا " گەشتەين نمونە شمان (گۆزە) يە ، كە لە چەندىن چوارىنەي خەييامدا ميناك بەدەنى مرۆفى گچكە كراو ەيە (بە گشت ئەندامە كانىەو = سەر ، مل ، دەم ، بال ، زگ...) و پىراي زىندوويى و ژيانى بە ھەست و سۆزو ھزرو ئاخاوتنەو ! ، بۇ نمونە :

" جارىكيان لە گۆزەسازى گۆزەلەم كرى
 گۆزەلە ھاتە گۆو گشت رازەيلى دەربىرى :

شاهیك بووم و جامی زیرینم هه‌بوو
وا ئیسه بوومه‌ته گۆزه‌له‌ی هه‌ر مه‌یخۆری"

هه‌لبه‌ته زۆربه‌ی ره‌گه‌زه ره‌وانبێژییه شیعریه‌کانی خه‌ییام: لێکچواندن و خواستن و درکه له کهلتوره زانستی و زانینه‌که‌یه‌وه هه‌لقوولاوه : نه‌دازه ، بێرکاری ، فیزییا ، کیمیا ، مۆسیقا ، گه‌ردوونناسی ، زانیی میتۆلۆجی و ئاینیش ، بۆ نمونه (بازنه) بۆ هیما‌ی ژیان و ته‌مه‌ن ده‌خوازیت و ، ره‌گه‌زه‌کانی سروشتی فیزیکی و ستییران و هه‌ساران و شتانی دی ، بۆ به‌رجه‌سته‌کردنی هه‌ست و هه‌زه‌کانی به‌کاردێنیت...

جا لی‌رده‌دا پێویسته‌ ناما‌ژه بۆ خالیکی گه‌نگ بکه‌ین ، که زۆربه‌ی پاچقه‌وانانی چوارینه‌کانی خه‌ییام لێی بێتاگابونه ، ئه‌ویش ئه‌وه‌یه که خه‌ییام پتر ئه‌و تاکوا‌ژانه‌ی به‌کاره‌یناوه که شه‌قل و مۆرکی ئێرانییان هه‌یه و ، ئێرانیی خۆی (که‌لکه‌له‌ی نیشتمانپه‌روه‌ری خۆی) ده‌نوینن ، گه‌رچی به‌که‌لتووری عه‌ره‌بی - ئیسلامیش تیرو پاراو بوو . جا ئه‌و تاکوا‌ژه و په‌یقانه که تایبه‌ته‌ندی تو‌بۆگرافی (هه‌ورازو نشیوو هه‌له‌ت) ی چوارینه‌کانی پێکده‌هێنن ، ده‌بی له‌کاتی وه‌رگێراندن زۆر به‌وردی مامه‌له‌یان له‌گه‌لدا بکه‌ی ، ده‌نا شیعره‌کان نه‌ک هه‌ر تایبه‌ته‌ندییه خه‌ییامیه ئێرانییه‌که‌یان له‌ده‌ست ده‌ده‌ن ، بگه‌ر به‌دگۆر (مه‌سخ) ده‌بن ! له و وا‌ژانه : (ایزد ، یزدان = ئیزد ، یه‌زدان) له زه‌رده‌شتیدا ، که له‌گه‌ل هه‌ردوک تاکوا‌ژه‌ی (خودا) ی فارسی و (الله) ی عه‌ره‌بیدا له چه‌مکدا ده‌قاوده‌ق نین ، مه‌گه‌ر له‌گه‌ل تاکوا‌ژه‌یین (اله) و (رب) دا ، هه‌روه‌ها سه‌باره‌ت به‌ وا‌ژه‌ی (چنگ) = چه‌نگ = Harp که ئامی‌ریکی مۆسیقای ژێداره و هه‌وت ژێی هه‌یه و به‌ ئه‌نگوست لێده‌درئ) ، هه‌لبه‌ته (چه‌نگ) نه (صنج) و نه عوود و نه تار و نه (ره‌بابه) یه ، که زۆربه‌ی پاچقه‌وانانی

عەرب بە یەكێك لەو واژانە پاچقەیانكردووە ! یان وشەى (نوروز = نەورۆز) كە رۆژى بەكەمى سالى نوێیە و جەژنى گەورەى نەتەوە ئێرانییەكان و غەیرە ئێرانیش ، زۆر لە وەرگێپان (ربیع = بەهار) یان وەرگێپراو ، كە وشەى كى گشتگیرە و تاییبەتمەندى (نەورۆز) ى نیە ، هەر وەها واژەى (فلك = فەلك) كە بەزۆرى بە (ئاسمان) پاچقەكراوە و ، (سبوی كاشى = شەربەى كاشانى) كە هیچ پاچقەوانىكى عەربەى بە وردى پاچقەى نەكردووە و ، واژەى (بام) كە هەردوك مانای (بەیانى) و (سەربان) دەگرتەووە . وێرای ئەم وشانەش ناڤین ناودارە ئێرانییەكانە : (جەمشید ، بەھرام ، پەرویز ، كەى قوباد ، فەرەیدوون و كەيكاووس و كەبخوسرە...) و تەنانەت ناوی شارانى (بەلخ ، بەغداد و تەوس) كە هەموویان رەهەند و چەمك و مانای تاییبەتیان هەیە و ، رەگناژۆن لە میژوی ئەفسانەیی و راستەقینەى ئێرانى و ، میتۆلۆجیا و فۆلكلۆرى ئێرانیدا ، جا ئەگەر لە پاچقەى ئەم چوارینە یان ئەو چوارینە بگۆردرین ، یان لابدرین ، تاییبەتمەندى مانا و ناڤەرۆكە رەسەنەكەى لە دەستدەدات .

خالیكى دیکەى زۆر گرنگ هەیە ، ئەوێهە كە چونكە زۆریەى ئەوانەى چوارینەكانى خەبیامیان بە هەلبەست وەرگێپراو ، بچ ناگا بوونە لە هەقیقەتى جۆشخواردن و هەقەندى بونیاد و ناڤەرۆكى هەر چوارینەیهك ، بونیادی گەلیك لە چوارینەكانیان وێران و ئاوەژوو كردوو ، كە تەنانەت بۆتە هۆى شتواندنى نێوەرۆكەكانیشیان !

جا چونكە ئەمە پێویستی بە روونكردنەوێهە ، شیلەى شیکردنەوێهەكەى دکتۆر لوتفوللا یار محەمەدى ، كە دەربارەى پاچقە هەلبەستفانییهكەى فیتزجیرالده ،

دەخمە بەردەست . دکتۆر یار محمەدی گەییووتە ئەو دەرەنجامە ، که فیتزجیرالد
 دەرکی بونیادی (فۆرم و ناقرۆک) ی چوارینە ی هەبوو ، که ریساپانە بەگشتی لە
 سێ رەگەز پێکدیت : (توصیف = وەصف / توصیه = نامۆژگاری / و تعلیل =
 هۆدۆزی) لەوەصفا شاعیر دیمەنیکی سروشتی یان رووداوێک یاخود حالەتیکی ژیان
 وەصفەکات و ، لە نامۆژگاریدا شاعیر داوا لە وەرگر (دویندراو) دەکات که کاریک
 بکات یان هەلۆیستیکی هەبیت ، هەلبەتە بەزۆری لەریگە ی بەکارهینانی (فرمانی
 داخواری) یهوه ، لە هۆدۆزیدا شاعیر بە بەلگەیهک نامۆژگارییه که ی دەسەلمینێ یان
 هۆی نامۆژگارییه که بە بەلگەیهک رووندەکاتەوه .

لیرەشدا ئەم چوارینە یه وه نمونە پیشکەش دەکەین و (وەسف) دەخەینە ناو ئەم
 کهوانە یه { ... } و (نامۆژگاری) دەخەینە ناو ئەم کهوانە یه (...) (هۆدۆزی) دەخەینە
 نیوان ئەم دوو هیلە هاوتەریبه /..... :

{ وقت سحراست } (خیز ای مایهء ناز
 نرمك نرمك باده خور و چنگ نواز)
 / کاینها که به جاینند نیاینند کسی
 وآنها که شدند کس نمی آید باز/
 { وا سپیئدیه } (دە پابه ئە ی مایه ی ناز
 هیئدی هیئدی مه ی بنۆش وچەنگ بژدەنه)
 /چکو هیچ کهس نامیئنی له وانە ی لیئرنه
 که سیش نایه تەوه له وانە ی که رویشتنه /

هەر بەو پێوەدانگە که هیچ ریساپانە لە ریزپەر بەدەر ناییت ، هەندێ چوارینە
 ریزبەندی رەگەزەکیان دەگۆڕی ، یا رەگەزەکیان لە دەستدەدن ، یان دوو رەگەزیان

تیئکه لده بن ، یان ره گهزی (وهسف) به سه ریاندا زالده بیت ، یان ره گهزیکی په نامه کی و ناراسته و خو له خو ده گرن ، که لیږه دا دهره تی روونکردنه وهی هه موویانمان نیه و ، ته نیا نمونه یه که بو روونکردنه وهی شه وهی که هه ردوو ره گهزی ناموژگاری و هژدوژی شاراو هی ژیر ده سه لاتی ره گهزی وهسلمان بو روونده کاته وه :

روزی است خوش و هوا نه گرم است و نه سرد
 ابر از رخ گلزار همی شوید گرد
 بلبل به زبان پهلولی با گل زرد
 فریاد همی زند که می باید خورد

واته :

رژژیکي خو شه و کهش نه گهرمه و نه سه رد
 هه ور گشت گهردی له رووی گو لزار شو رده وه
 بولبول به زماني په هله و ی وه ل گو لّی زه رد
 هه موو فریادیانه که ده بی مه ی بخو یه وه

{ تم چوارینه یه به که میک جیوازییوه ، به هی موعزی نیشابوری (۱۰۴۸-۱۱۲۷) }
 ده ژمیردی / ج . ز }

خه ییام له چوارینه کانیا خو ی له مه به سته شیعریه باوه کان نه دا وه له ستایش و داشورین و غه زه ل و لورینه وه دوور بووه ، واته خو ی له دوزه هه نوو که بی و شته

بچووکه کان نه داوه ، که خەمی زۆریه‌ی شاعیران بووه . هه‌روه‌ها چامه‌ی درێژی نه‌هۆنیوه‌ته‌وه ، به‌لکو سه‌رقالی به‌رزکردنه‌وه‌ی کولوکوڤان و نیگه‌رانییه‌ و جوودییه‌کانی ئینسان بووه ، له‌ بازنه‌ی سه‌رسامیی و هه‌یرمانه‌ هه‌رمانیییه‌کانیا ، له‌ قالبی چوارینه‌دا پرسیاره‌ که‌ونییه‌ جه‌وه‌هه‌ری و سه‌رنووشتییه‌کانی خستۆته‌روو، که‌ هه‌مان ئه‌و پرسیارانه‌ن وا ئه‌ده‌بیات و هونه‌ری تیره‌ی به‌شه‌ر له‌ داستانه‌ جاویدانه‌که‌ی گلگامیشه‌وه ، به‌وپه‌ری ساده‌یی دوور له‌ هه‌ر رتووشکاری و جوانکارییه‌ک و ، به‌وپه‌ری کورتی و ره‌وانبێتییه‌وه‌ خستوونییه‌ته‌روو .

ئه‌وه‌ی مایه‌ی سه‌رنجه‌ ئه‌و فه‌رمانه‌ داخوایانه‌یه‌ که‌ به‌سه‌ر (ره‌گه‌زی ئامۆژگاری) دا زالن ، له‌ ده‌قۆکی سه‌پاندنه‌وه‌ دوورن و ، زۆریه‌ی ئه‌و فرمانانه‌ی له‌چوارینه‌کانیدا هاتوون (که‌ هه‌ندیکیان ده‌چنه‌ خانه‌ی ئیلتیفات = خه‌لکی تر ده‌دوین و خۆیی مه‌به‌سته) بریتین له‌و ئامۆژگاریانه‌ی که‌ له‌ قوولایی و به‌رینی حیکمه‌تی ئه‌زموونکراوی خه‌ییامه‌وه‌ هه‌لقوولاون و زاده‌ی متمانه‌ی بته‌وی خه‌ییامن ، که‌ به‌و هه‌لۆیسته‌ فه‌لسه‌فیییه‌ (گوماندار) و(هه‌یدۆنی = له‌زه‌تخوازی) ی خۆی دژی ئه‌و دۆزه‌خه‌ی واقع که‌ مه‌رگ به‌ هۆکارو لق و پۆیه‌ زۆرو زه‌به‌نده‌کانیه‌وه‌ به‌سه‌ریا زاله‌ ، واته‌ به‌ پێچه‌وانه‌ی ئامۆژگاریانی ریابازانی به‌ناو شه‌ریعه‌تزان ، که‌ به‌ درۆ ده‌له‌سه‌ و چاووراو مه‌ینه‌تبارانی سه‌ره‌زمینیان فریوده‌د او هانیانده‌دان ، مه‌رام و ئامانجه‌ دنیاییه‌ ره‌واکانیان دوابخه‌ن و چاوه‌نۆزی نیعمه‌تی ئه‌و دنیا بن . چونکه‌ خه‌ییامی زاناو فه‌یله‌سووف حه‌قیقه‌ته‌کانی ژیان و مه‌رگی به‌قوولئ و به‌رینی ده‌رک کردبوو، بۆیه‌ش له‌ گوتاره‌ شیعرییه‌که‌یدا هانی مرۆقی ده‌دا که‌ سه‌رفرازانه‌ بژی و سوالی به‌زه‌بی له‌ که‌س نه‌کات و ، چاویشی له‌ده‌ستی که‌س نه‌بێت . هه‌رچه‌نده‌ فه‌لسه‌فه‌و حیکمه‌ت به‌سه‌ر چوارینه‌کانی خه‌ییامدا زاله‌، به‌لام ته‌ری و بری و جوانییه‌کی سه‌یریان تێدایه‌!

ههروهه روونه که خهییام له زمانه شیعییه کهیدا لاسایی زمانی هیچ شاعیریکی پیشتی نه کردۆتهوه و، زمانیکی ساده رهوان و سخوچری بۆ گوزارشت له ههست و هزری خۆی به کاربردوهه ، دوواتر زۆر له شاعیران لاساییان کردۆتهوه ، به لām کهسیان نهیتوانیوه بگاته ئاستی خهییام و، به هه مان سادهیی دلگیری شه و ههست و سۆزو هزره مرۆفانییه جه وهه رییبه کان دهر بریت ، چ جای توانا دهگمه نه کهی خهییام له هه لێژاردنی په یقیین هاوئا هه ننگ بۆ گوزارشتکردن له ههست و هزره کانی به چۆریکی رهوان و بی گری و، سادهیی لیکچوون و خوازه کانی هه ر باسی ناوی . سا لیروهه هۆی نه مریی و جاویدانیی شه م چوارینه مان بۆ دهرده کهوی، نه مرییه که بیان له وه دایه که خهییام له هۆنینه وهیاندان مه بهستی راسته و خۆی نواندن شاعیرییه تی خۆی نه بووه ، به لکو ویستویه تی ناچه رۆکه هزرییه قول و فراوان و بویره کانی به گوتاریکی رهوان و پاراو بگه یه نیت و، خۆی له به کارهینانی زمانی ئالۆزو سهخت و دهستکردو ئارایشکراو دور گرتوهه .

لیره شدا پنیسته رای فرووغی و غه نی دهر باره ی (۶۶) چوارینه کۆده که بیان که زۆریه ی چوارینه ره سه نه کانی دیکه ی خهییام ده گرتیه وه دووباره بکه ی نه وه :

" زۆر ساناو ساده بی ئارایشتن و له رواله تبازی دوورن ، بگره له خه یالی شیعیرش بییه شن ، ته نانهت ده توانین بلین که جگه له کیش و سه روا چیتریان له هونه ری شیعرا تییانا نیه ، به لām شه په ری زمان پاروی و رهوانیژی تییانا هیه و، دروست و کورت و مکومن ، هه موو واژه کانیان قالدن بۆ مانا ، کهم و زیادیان تیدا نییه و،

هیچ عیب و خهوشیک . زۆر روونه که بیژهریان مه بهستی واژه بازی و پاراوبازی نه بووهو، هه موویان به دهربرینی ماناوه بهندن. ماناکانیش به نازکی و وردی و نایابییان به سه ر گشت خه یال بازی و خۆده رخستینکدا زالن ، زۆر جیددی و بی گالته بازین (...). و، ناوه رۆکیتن چوارینه کان هه موو به رهه می خووی دانا به کی هزرقانی دوور پروانه ..."

سیمایه کی تایبه تمندی دیکه ی شیعرییه تی چوارینه کانی خه بیام ، له زالبوونی ههستی ناسک و زهوق و سه لیکه ی جواندایه ، شهوش به بهرجه سته کردنی دیمه نه کانی سرووشتی دلپرفینه به هه موو ره گه زه کانیه وه : خۆر ، مانگ ، هه ور ، باران ، جۆگه له ، رووبار ، ناو ، با ، ناگر ، خاك ، شنه ، به یان ، گهرد ، ناسمان ، شهستیره ، شهو ، کازیوه ، رۆژ ، سه وه زار ، بالنده ، ئاژه له ، گول و، رهنگه کان... ههروهها سرووشتی دهستکردو شتانی دیکه ش : کۆشک و ته لار ، گۆر ، که لاه ، خان ، بیستان ، مه یخانه ، خشت ، کوپه ، گۆزه ، شه ربه ، سوراحی ، جام ، په رداخ ، پیاله ، باده ، شه ندامه یلی ته نی ئینسان ، چه نگ و ناوازه کانی... سه رباری شه وانه ش ناوی پینج - شه ش پادشای ئیران و دوو سی شارو دۆزه خ و به هه شت و یه زدان ...

سه ریش له وه دایه که خه بیام به و فه ره نه نگه شیعرییه بچووکه ی و بی وشه بازی و درێژداری توانیویه تی وینه ی دیمه نانیکی جوان و دلپرفینی ته ژری خۆشه ویستی ژیان بکیشیت ، وێرای وه بیرخستنه وه ی شه حه قیقه ته تاله که ته مه ن و ژیان زۆر کورتن و مه رگی موحه تته م هه میشه و له هه ر ساتۆکه یه کدا له بۆسه دایه ، تا ئینسان هه ست

به نيعمه ته كانی ژيان بکات و هممو ساتيکی ژيان به کاری چاک و خوښی
بقوزيټه وه... .

له مه شه وه خه سلته و تاييه تمندی بته وی و ره سەنی و جیددی چوارينه کان
دهرده که وی ، که گالته و گه پ ، داشۆرین ، ستایش ، لۆرین و پيايه لډانيان تيا نيه ،
به لکو له هی (فهيز) ی په ندياریی (حیکمهت) ، که چوارينه کان له و خولگه يه
ده سوورپينه وه ، که خولگه ی بیرخستنه وه ی مهرگی موحه تته م و کورتی ته مه ن
هرچه ندهش دريژ بيټ و ، وه يشوو مه ی رۆژگار و وه زه نی تيره ی به شه رو سته می
قه دهره و ، هانی ئينسان ده دن ، که به سه رفرازی و خوښه ويستی بژيټ ، بی ترس و
له رز له مهرگی حه تمی زو و یان دره نگ... واته سووربوون له سه ر ژيان به کوپرايی چاوی
مه رگ و زولمی سولتانان و واعيزه ده لچه فيقه بازه کان ، که ده ستیان به سه ر هه مو
نيعمه ته كانی ژياندا گرتوه و ، به (که لاکي بۆگه ن و فانی) وه سفیده که ن و ، خه لکی
بيټه وا و کلۆل هانده دن که دان به خوډا بگرن و زاهد بن و چاوه نوږی نيعمه تين ژيانی
جاويدی ته و دنيا بکه ن ، چمان يه زدان به شه ری هه ر بۆ ته وه ئافراندي ، که له م
دنيايه نازار بچيژن و چاوه روانی نيعمه تی ژيانی ته و دنيا بکه ن !

رهنگه ليږدها سوودبه خش بيټ ، کرۆک و جه وهه ری ته و به راورده قولهي زانا دکتور
که مال ته بو ديب له نيوان زمانين هه ردوک شاعيري چوارينه قان خه ييام و
نيزامه ددینی ته صفه هانی (م : پيش ۱۲۸۱ ز) به يئينه وه ، بۆ زانينيش ته صفه هانی
زۆريی چوارينه كانی به زمانی عه ره بی هۆنيوه ته وه و ، گه ليکيشی به زمانی فارسی
و ، هه نديکيشی (موله م مه ع) به تيکه لاوکردنی زمانين عه ره بی و فارسييه .
ته صفه هانی به چوار چوارينه وه لامي هيرشناميژي چوارينه يه کی به ناوبانگی خه ييامی

داوه ته وه ، له کاتیکې به خوږی قازیبه کی پایه بهرز بووه و ستایشی سه رده می مه غوږلی درندانی ده کرد:

" زمانې نه صفه هانی له هره ت و لوتکه ی خویدا زمانې دلّه پراوکیبه کی قول بوو، له نیوان کوّمه لیک دوا لیزمین هه قدژی بنه رته تی له که لتوورو زمان و هزر، و بووندا (.....) زمانیکې نیگه رانی ناجیگیره له نیوان که له پووریکې ثابینی ، که ئینسان و خوا بهروونی لیک جیاده کاته وه، که له پووریکې دی ، که تپده کوښیت له و مه و دایه ی نیوانیان بهریته وه و، حقیقه تی هه ر یه کیکیان له وی تر دا بدوژیته وه ، زمانیکې نیگه ران و نا ارامه له نیوان بیابان و زمانې شیعری بیابان و واقعی شارو پرشنگه ژیاریه که ی . به م نیگه رانیسه روونه ، بوّمان دهرده که یت ، که شاعیریبه تی نه صفه هانی شاعیریبه تیکې ناوازه ی ته وتویه ، که له شاعیریبه تی خه بیام نزدیکه بیته وه { به لّام نیگه رانی له دردوڼگی نه صفه هانی له هه نبر هزری خه بیامدا دیارو تاشکرایه ، نه مازه له په رچدانه وه ی چوارینه یه کی خه بیام به چوار چوارینه ! } که چی له پستی نه م نیگه رانیسه متمانه یه کی قولی پر له دلنیایی ناوېته به جیهانینییبه کی روونی ثابینی په نهانه ، سا جیاوازی گه وه هری نیوان شاعیریبه تی خه بیام و شاعیریبه تی نه صفه هانی له مه دایه ، که شاعیریبه تی خه بیام تاو لیک شاعیریبه تیکې گومانی قولّه و، تاو لیکش ملکه چیبه کی ته واوه به متمانه یه کی نیستی نه هلیستیبه و، به ده گمن گوزارشت له دلنیاییبه کی رووحی بو سیسته مینکی پایه دار ده کات (.....) که چی شاعیریبه تی نه صفه هانی له جه وه هه ر و کرکدا شاعیریبه تیکې متمانه وانیبه و، هه ولّی دهر بازبوون دده له و به ها هزری و نا کارپانه ی که په یوه ستن به ره گورپیشه ی ته و جیهانینییبه ی ، که متمانه وانیبه که ی لیوه هه لده قولیت ، به لّام هه میشه ره گاژژ تپدا ده مینیته و، هیچ گومانیک دانامه زرینیّ

و گهشه پي نادات ، بهمهش ناگاته نههلیزمییهت ، مهگه ره گۆشه نیگای روانینی کهلهپورییهوه وهك له تیپروانیینی توانای ویرانکارانهی قهر کردهی زهمن دهرههقی ئینسان و ههستی (بوون) دهردهکهویت ، جا بۆیه ئەصفههانی له لوتکهی شاعیرییهتیشیا، له پلهوپایهی مهزنی خهییام نزمتره و، ورووژان و مشتومریشی کهمتره "

ئه مهیان سهبارهت به چوارینه فارسییهکانی خهییام بوو ، لی سهبارهت بهشعیره عهرهبییهکانی (کهس گومانی نیه هی ئه و نهبن) که بریتین له نو کۆپله و پارچه (= ۳۱ بهیت) به پیی زانینم باسکاران کهم لیتی کۆلینهتهوه ، چ ئیرانی و چ بیانی لهوانه: عهبدو لهق فازل، دکتۆر یوسف بهککارو دکتۆر عهبدولمونهیم ههفنی که دهلی :

- " پیدهچی خهییام له نووسینه عهرهبییهکانیا جیاواز بی له نووسینه فارسییهکانی . له عهرهبییدا زیاتر پابه ندبووه ، کهچی له فارسیدا رههاو ساده نووس و رهوان بووه . رووحی نووسینه عهرهبییهکانی بهشپوهیهکی گشتی رووحیکی (سامییانه) یه ، که جیاوازه له رووحی (تاریای) ی نووسینه فارسییهکانی ، که گومان بهسهریاندا زۆر زاله و، تارهزوی فهلسهفهقانیی و، بویری ئاراسته ی ئه و پرسیاران که یاخیبوون دهنوین و، ئەمهش له نووسینه عهرهبییهکانیدا نیه و ، که ئیمانداریان بهسهرا زاله . خودی خهییام له نووسینه عهرهبییهکانیدا خودیکی کۆمهلقانییه ، بهلام له نووسینه فارسییهکانیدا خودیکی تاکر هوه... "

نازانم چۆن و بۆ ئەم په یجۆره هوشیاره خلیسکاوهته نیو چالی رهگهزیه رستیهوهو، گوایه به مهزندهی خۆی بهراوردیکی بابهتیانهی له نیوان (رۆحی سامی!) و (رۆحی ئاری!) کردوه به لهتکردنی (خودی خهییام بۆ دوو لهت)! له کاتییکا رهفری بۆچونهکهی هزرقانی فهردنسی ئه رنیست رینان دهکهین که هاوشپوهیهتی و، گالته و

سووکایه تی به عه‌ره ب و موسلمانان ده کات ، به جه ختکردن له سه‌ر هه‌قدژی نیوان
 ئارییه کان و سامیییه کان... بی گومان نازیزم و فاشیزمی ئه‌وروپایی ئه‌م جو‌ره تی‌زه
 ره‌گه‌زه‌رستانانه‌یان بو درنده‌ترین قه‌ساجانه ده‌ره‌ق به‌مرؤ‌قاییه تی قو‌سته وه .

ئینجا پی‌ویسته گوته‌یه کی شاعیری گه‌وره ئیلیه‌ت بی‌نینه وه یاد : " کاتی شاعیری
 گه‌وره ده‌رباره‌ی خو‌ی ده‌نوسیت ، ده‌رباره‌ی رۆژگاره‌که‌ی خو‌ی ده‌نوسیت " که
 خه‌ییامیش ده‌گریته وه .

به‌هه‌ر حال شیعره عه‌ره‌بییه‌کانی خه‌ییام که تا ئیستا (٩ پارچه و کۆپله‌ن = ٣١
 به‌یت) تیشکیکی باش ده‌خه‌نه سه‌ر که‌سایه‌تی و شیعو فله‌سه‌فه‌ی خه‌ییام و ، له‌گه‌ل
 چوارینه ره‌سه‌نه‌کانیدا ده‌بنه‌ کۆدو پی‌وه‌ری متمانه‌پیکراو بو دۆزینه‌وه و
 ده‌سنیشانکردنی چوارینه ره‌سه‌نه‌کانی دیکه‌ی خه‌ییام .

راسته ئه‌و چوارینه‌ی که دراونه‌ته پال خه‌ییام یه‌گجار زۆرن و ، بژارکردن و
 جیاکردنه‌وه‌ی شیعره ره‌سه‌نه‌کانی چه‌ندین باس و لیکۆلینه‌وه‌ی بابه‌تیانه‌و قوولتی
 گه‌ره‌که ، به‌لام ئاخۆ ده‌شیت تی‌هزرانی شاعیرو فه‌یله‌سووفیکی مه‌زن مینا خه‌ییام له
 قالب بدریت و ، به‌چیوه‌ی بازنه‌یه‌کی ته‌نگ سنووردار بکریت ، که یه‌ک نا‌قه‌رۆک
 به‌سه‌ریا زالیبت ، واته به‌ ئه‌بیکۆری یا سو‌فی یان نه‌زانمکار (نه‌زانیره‌و) ،
 یا.. یاخود... وه‌سف بکریت؟!

بی گومان ئه‌م جو‌زه له‌قالب‌دانه نه‌ک هه‌ر نکۆلیکردنه له ره‌وتی په‌ره‌سه‌ندنی خه‌ییام
 مینا ئینسان و هزرقان و زانا وشاعیر ، بگه‌ر جه‌به‌رین و گچکه‌کردن و گرگ
 کردنی‌شیه‌تی ! که به‌داخه‌وه صادقی هیدایت و ئه‌حمه‌د حامد سه‌رراف و عه‌بدو‌ل‌عه‌ق

فازل و ئىحسان تەبەرى (۱۹۱۶ - ۱۹۸۹) خەيياميان بە كافر و زەندىق و باتنى زانىوہو ،
عەبباس كەيوان بە سوڧى زانىوہو، زۆرى ميناكى ئەمانە ، تاك رەھەندانە
خەيياميان لە قالب داوہ!

هەلبەتە ھەموو چوارىنەكانى خەييام لە يەك ئاستدا نېن، ھەورازو نشىويان ھەس و ،
جياوازيش لە نيوان ناوەرۆكەكانيان ھەيە ، بەپىي قوئاخەكانى تەمەنى خەييام و
بابەتەكانيان ، بۆيەش مەزنترين ھەلە ئەوہيە ئەگەر خەييام ھەك بوونەوہرئىكى نەگۆر
لە قالب بدەين ، چمان لە زارۆكئىيەوہ تا پېرى و مردنى ھەمان بوونەوہرى نەگۆر
بووہو، ھىچ گۆرانكارىيەكى جەستەيى و دەروونى و ھزرىيانەى بەسەرا نەھاتبى!

با بزائين باسكارى ناودار بەھائەددىن خوڤرەمشاھى چۆن باسى دژوارى
وئالۆزىيەكانى ناوېردنى شەراب و دلېەر لە چوارىنەكانى خەييامدا ھەكا :

" ئەگەر ئەو ئاماژە و ناڤەرۆكە خەيياميانەى دەربارەى بادەو ستايشى مەستىي و
فەرامۆشکردنى جىھان ، لە چوارىنەكانى خەييامدا بەمانا راستەقىنەكەى وەرېگېرئيت
، ئەوا خەييامى ھزرقان و فەيلەسووف و ماتماتىكزانى پاىە بەرزو قوتابى ئىبن سىنا
(بەمەزەندەو پەيرەوکارى فەلسەفەكەى بەدئىيايى) ميناك كابرايەكى خەمساردى
كەمتەرخم و ئالوودەى بادە و پەتیارە و ھەوہسباز و لەزەتخواز و، كات و كارو تەمەن
كوژ دئيتەبەرچاو !

خۆ لەشيعرى حافزئىشدا ئاماژەيىن زۆر بو بادە و عەيشونۆش و ستراىيىژ و ھەسفى
مەى و مەيخانان ھەيە ، بەلام كە لە شيعرى ئەم دوانە قولبېينەوہ ، بۆمان
دەردەكەوى كە ئەو بادە و شەرابەى ئەوان ستايشى دەكەن و، دەيكەن بەتەوہرەى
گەلئىك لە ناڤەرۆك وماناى قول ، شەرابى ترئ نىە، بەلكو بە گوزارشتى نووسەرى

ئەم چەند دېرە (لە لىكۆلئىنەنە دەى بەرھەمىن حافز) دا بادەيەكى وئۆزەقانىيە ، واتە بادەيەكى رووتەلگەرايى و ئەستاتىكى ھونەريە ، ھونەر ئافرىنە "

لە بەرسقى ئەم پرسیارەش :

" بۆچى خەييام و حافزو شاعىرانى دىكە جەختيان لەسەر بادە و دلەبەر كىرەووە ؟ "

خوڤەمشاھى ئىۆۆ :

" ئەو ھزرقانە ھونەرمەندانە يا ئەو ھونەرمەندە ھزرقانانە ، ئەگەر لە ئەھلى سەركىشىي و گومراھىي نەبوونە ، لە ھەمان كاتىشدا جارچى زوھد نەبوونە ، بگرە نەيانووستووە باسى پەرسەن و دىندارى بکەن میناك : ناصر خوسرەو و ئىبن يەمىن ، وەلى ئەو وئۆزەقانە ھونەرمەندانە بايەخيان بە بەھا ئەستاتىكىيەكانى بادە و دلەبەر و سترانبىۆ داوہ ، لە ھەوادارانى ھونەر بۆ ھەنەر بوونە ، قەدرى شىعەريان لەوہ پى بەرزتر بووہ كە بۆ مەرام و مەبەستىن غەيرە ھونەرى بىنگار بکرى و بەكار ببرى ، ئەگەر ئەو مەبەستە ئەخلاقىش بىت "

لېرەشدا پىۆىستە راستىيەكى زۆر زەق بھەينەپوو ، كە خەييام تەنيا شاعىر نەبووہ لە ناوھىنانى (مەى) و(دلەبەر) دا ، بگرە زۆرىنەى شاعىرانى ئىيران وەھايان كىرەووە ، تەنانەت سۆفى و عارىفە گەورە بەناوبانگەكان میناك : سەناتى و عەتتار ، كەچى بە رىساي " بانىكە و دوو ھەوا " وەل خەييامدا سەودادە كرى !

بۆ نمونە (سەناتى غەزەنەوى) ئىۆۆ :

" مى بر كف گىر و ھردو عالم بفروش

بىھودە مدار ھردو عالم بخروش

گر ھردو جھان نباشدت در فرمان

در دوزخ مست بە كە در خلد بھوش "

واته :

" مهی به دهست وەرگره و هەردوو جیهان بفرۆش
ناهو میڤد مه و ههسته و هەردوو جیهان بخرۆشینه
گەر هەردوو جیهان ملکه چی فه رمانت نه بن
له دۆزه خا مهست بی باشتره له بهههشتا بههۆش!"

(عه پتاری نیشابوری) یش ئیژی :

"خون شد جگرم بیار جام ای ساقی
کاین جهان دم است و دم ای ساقی
می ده که گذشت عمر و بگذاشته گیر
روزی دو سه نیز والسلام ای ساقی"

واته :

"جه رگم بۆته خوین جامم بدهری ئهی ساقی
که ئەم جیهانه ده لیقه و داوه ئهی ساقی
مه میم بهری که ته من گوزهشت و گوزهشته ره و بگره
رۆژتیک دوو سیی تریش ئینجا مالتاوا ئهی ساقی"

بهرای گولپینارلی خهییامناسی تورک چوارینه مهیثامیزه کانی خهییام به شهته حاته ،
بۆیهش ده پرسى : " دهنا چۆن خهییام دهیتوانی بگاته ئه و پله و پایه مهزنه له
حیکمت و فهلسهفه و زانست و ئه ده بیاتدا، ئه گهر خوومه ندى مهی ئالوده و
به دمهست بوایه ؟ ! بگره چۆن دهیتوانی لهو جقاته ئیسلامیه ئه و هه موو سیفات و
نازناوه گه و رانه و دههستبینه ؟ ! (...) ئیمه نالیین که خهییام هه رگیز مه بی

نه‌نۆشيوه و، مه‌به‌ستی له وشه‌ی مه‌ی عيشقى سه‌رمه‌دى و فه‌يزى ره‌بانىيه ، به‌لام
زۆر روونه كه نيژه‌ى هيژشى ئاراسته‌ى زوه‌دبازانى چاپلوس كردووه ، بۆيه ده‌بى
زۆربه‌ى چوارينه‌كانى له‌م روانگه‌وه داوه‌رى بكړى و، به‌خۆى وتوويه‌تى :

"خمار به بوى آب انگور شدن

به ازآنکه به‌زهد خویش مغرور شدن"

مه‌ستبوون به بۆنى ئاوى تړى

باشتره له فرناخى به زوه‌دى خۆوه

تا نه‌مه‌ش گوته‌يه‌كى هه‌قى يه‌كێكه له پاچفه‌وانه رۆژئاوايييه‌كان ، كه به‌ويژدان و
ئينسافه‌وه باسى خه‌بيامى كردووه (به ناوكۆى وه‌ديع بوستانى) يه‌وه :

" خه‌بيام به فراوانى زانست و زانيارى وشاره‌زاييه‌كه‌يه‌وه ، موسلمانىكى نازاده هزر
بووه له كۆت و به‌ندى دا‌بونه‌ريتى پاشكه‌وتوو ، زۆر بو‌يرو نازا بووه له ده‌رپرېنى
راشكاوانه‌ى بيروباوه‌رې خۆى كه ده‌گه‌ل (مه‌عقول) دا يه‌كانگير بووه ، گه‌رچى له‌گه‌ل
(مه‌نقول) دا نه‌گه‌نجاوه ، وه‌كو زۆربه‌ى هه‌ره‌زۆرى زانايانى مه‌سيحى ته‌م‌پۆكه ، كه
مكروم دژى پياوانى تايىنى ده‌جنگين و، سه‌رانى رووحانى به ره‌خنه و سه‌رزه‌نشت
تيرباران ده‌كمن "

خۆ نه‌گه‌ر هه‌ندىك كه‌س قايل به راو بو‌چوونى ته‌م وه‌رگيژه بيانىيه قايل نه‌بن ،
ته‌مه يه‌كێكه له زاناو حه‌كىمانى هاوچه‌رخى ئيران ، كه ئايه‌توللا سه‌بيد حه‌سه‌ن
ره‌فيعى قه‌زوئى يه راشكاوانه و ئاشكرا رايگه‌ياندووه ، كه خه‌بيام گه‌وره‌ترين زاناو
فه‌يله‌سوفى موسلمانه . هه‌لبه‌ته ته‌م گوته‌يه له‌لايه‌ن زانايه‌كى گه‌وره‌ى وه‌ك قه‌زوئى
نیشانه‌و به‌لگه‌ى بو‌يرىيه‌كى هزرانه‌ى ده‌گمه‌نه !

مامۆستا (ياحه ققى) دەر باره‌ی کاریگه‌ری پېشینان له‌رووی شیعی و هزریه‌وه له‌سه‌ر خه‌ییام ده‌لی: " بئ گومان خه‌ییام له کاریگه‌ری پېشینانی خۆی به‌دوور نه‌بووه، چونکه شیعی فارسی له‌رووی میژووویه‌وه ئەلقه‌یین په‌یه‌سته‌ی یه‌ك زنجیره‌ن، بۆیه گومان له‌وه‌دا نیه که خه‌ییام له‌ژێر کاریگه‌ری ئەوانه‌ی پێش خۆیدا بووبیت ، نه‌مازه (فیره‌وسی) هه‌لبه‌ته شیعی خه‌ییام درێژه‌ی شیعی فیره‌وسییه له پۆشاکێکی ترو زمانیکی تردا، هه‌روه‌ها له کاریگه‌ری (رووده‌کی سه‌مه‌رقه‌ندی) ش به‌دوور نه‌بووه . ئەم سێ شاعیره و هه‌ندیکێ دیکه له هه‌ومه‌شه‌ره‌بانی هزریانی ، به پێشه‌نگ و ره‌واجده‌ری که‌لتووریکێ تایبه‌تی ده‌ژمێردرین ، که به‌دریژایی رۆژگارانیك له ره‌واج و بره‌ودا بووه..."

له په‌راویژ و ده‌همه‌نین به‌نده بۆ چوارینه پاچقه‌کراوه‌کاندا له (دیوانی خه‌ییام به کوردی) روونده‌بیتته‌وه ، که خه‌ییام باندۆریاری ئەم هۆزانه‌نانه بووه : فیره‌وسی ، شه‌هید به‌لخی ، رووده‌کی سه‌مه‌رقه‌ندی ، فورره‌خی سیستانی ، عونصری ، بابا تاهیری هه‌مه‌دانی ، ناصر خوسره‌و ، عه‌سه‌جده‌ی ، مه‌عه‌رپی و ئه‌ین شهبلی به‌غدادی... هه‌ر بۆ نمونه وه‌رگێڕ و پاچقه‌وان عه‌بدوڵه‌ق فازل له په‌رتووکێ (شۆرشێ خه‌ییام) دا ده‌وروویه‌ری (١٤٠ شۆین) ی باندۆری هۆزانی مه‌عه‌رپی له (٣٨١ چوارینه‌ی دراوه‌پالێ خه‌ییامدا ده‌سنیشانکردووه ! بگه‌ر دکتۆزه ته‌غرید زه‌عیمیان تیزی دکتۆراکه‌ی بۆ به‌راوردی فه‌لسه‌فی له‌ نیوان مه‌عه‌رپی و خه‌ییامدا ته‌رخانکردووه .

جا نه‌ك هه‌ر ئەوه‌نده‌وه به‌س، بگه‌ر هه‌زی خه‌ییام ره‌گاژۆیه له قوولایی میتۆلۆجیاو ئایین و فه‌لسه‌فه‌ دیرینه‌کاندا (ئێرانی ، میژۆبۆتاسی ، هندی ، میسری ، یۆنانی

وعهره‌بی) و تهنانهت له داستانی گلگامیش و پاپیروسی میسری (ئاوازیڤن عوودژهن) و فهلسه‌فه‌ی (لکیاتا) و (چارواک) ی هیندی و فهلسه‌فه‌ییین (دیموکریتیس ، ئه‌بیکۆر ، شیشروژن و ئه‌فلۆتین...) دا تا ده‌گاته نایینه‌کان به کتیبه پڕۆزه‌کانیانه‌وه نه‌خاسه : ئاقیستا ، ته‌ورات ، ئینجیل و قورئان . هه‌روه‌ها فهلسه‌فه‌ی ئین سینا و ئیخوانو لسه‌فا...

هه‌ر لیره‌شدا پیویسته جه‌خت له‌سه‌ر ئه‌و نزیکایه‌تییه به‌تینه به‌رچاوه بکریت که له‌نیوان فهلسه‌فه‌ی مه‌شائی و سۆفییه‌ت و ، له‌نیوان سۆفییه‌ت و ئیسماعیلیه ، که ئین سینا (مامۆستای به‌رجه‌سته‌ی خه‌ییام) هه‌ر سێ رییازه‌که‌ی پینکته کۆکردبووه‌وه و گرتبووه‌به‌ر.

مه‌به‌ستم له‌مه‌دا جه‌خت‌کردنه له‌سه‌ر کاریگه‌ری هزریانه‌ی پیشینان له‌سه‌ر خه‌ییام ، نه‌ک له‌رووی ورده‌کاری و چۆنیه‌تی هونه‌ری شیعرییه‌وه . جا هه‌لبه‌ته خه‌ییامیش هه‌مان (کاریگه‌ری هزری) به‌سه‌ر پاشینانی خۆیه‌وه هه‌بووه ، نه‌ک هه‌ر له‌سه‌ر ئه‌وانه‌ی چوارینانیان هۆنیوه‌ته‌وه ، بگه‌ر له‌سه‌ر ئه‌وانه‌ش که مه‌سّنه‌وه‌ی و چامه‌و غه‌زه‌لیشیان هۆنیوه‌ته‌وه... **دکتۆر یاحه‌ققی** له‌سه‌ر کاریگه‌ری گشتی خه‌ییام ده‌ر‌وات و ده‌لی :

"...خه‌ییام له‌وه ده‌رچووه که تاقه که‌سێک بیته به‌ناوی عومه‌ری کوری ئیبراهیم خه‌ییامی نیشابووری یه‌وه له شیعری خۆیدا ، چونکه ده‌شیت به‌ره‌وتیکی هزری دابنریت که به‌دریژایی سه‌ده‌کانی رابردوو به‌زه‌بری تیّه‌زینی ئازاد و روانگه‌یه‌کی کراوه‌ی به‌رزدا له سه‌وا‌کردندا له‌گه‌ڵ پ‌رس و دۆزه گ‌رنگه‌کاندا دژی بزاقی هزری ده‌سه‌لات به‌دریژایی سه‌ده رابردوو‌ه‌کان، بۆیه‌ش ئه‌وانه‌ی هاوه‌زری خه‌ییام بوون ، هزری خۆیان پ‌تر له قالبی چوارینه‌دا دارشتوووه پاشان چوارینه‌کانیان داوه‌ته پ‌ال

خەييىام ، يان خەلكانىيىكى تر داويانەتە پالى . ھەر بۆيەش باوەرمان بە رەوتى

خەييىامى ھەيە ، نەك بە تاكە كەسپىك ناوى عومەرى خەييىامە ! "

ياحەققى واى بۆدەچى كە زۆر شاعىر لەژىر كاريگەرى ھزرى بەتەن و بنجەرى

خەييىامدا چوارىنەيان بە ھەمان ناخەرىك ھۆنىوئەتەو ، ناويان فەرامۆش بوو ، ئەو

چوارىنەنە دراوئەتە پال خەييىام " بۆيەش " پتر لە دەھەزار چوارىنە دراوئەتە پال

خەييىام ! بەلام ناتوانىن بەدلئىيايىھە دەيەكى ئەو ژمارەيە بەھى ئەو بزاني "

پەيچۆرى زەبەردار خوپەمشاھى لە گشتگىرى (رەوتى خەييىام) تىدەپەرىت و ،

كاريگەرى خەييىام بەسەر دوو نمونەي بەرزەو دەستنىشان دەكات و ئىيى : " شىلى

نوعمانى لە كئىبى (شىعەرى عەجەم) دا دەبارەي حافز دەلى كە فەلسەفەي حافز

دريژەپىدانى فەلسەفە و شىوازي خەييىامە " واتە حافز " شەرفەكارو مىراتگري خەييىام

و ، شۆنھەلگري ھزرى خەييىامە ، لەگەل ئەو جياوازييەي كە ھۆزاني حافز مكوومترە

لە ھۆزاني خەييىام " ئەم راستىيەش بەسووكە رامان و وردبوونەويەك لە دەستپىكى

چەندىن غەزەلى حافزدا دەدەكەيت ، كە برىتييە لە سوورخواردن لە بوورىنى تەمەن

و ترس لە ئاكامى فەوتانى جوانى و ، مەرگى ئىنسان و ، بانگەواز بۆ قۆستەنەوي

دەرفەتە ھەلگەوتەكانى تەمەن و ، پەنابردنە بەر بادە بۆ فەرامۆشكردنى راستىيە

تالەكان ، جگە لە بىرھىنانەوي شكوئى ئەفسانەيى و راستەقىنەي رابردوى ئىران و

رەمزەكانى رۆژگارەين پادشاين : جەمشىد و قوباد ...

خەييىام ئىماندارىكى گەورە بوو ، باوەرى بە خدا ھەبوو ، بەلام باوەرى حافزى

شىرازي بەحەقىقەت و تەرىقەت و شەرىعەت لەچاوا خەيامدا پتەوترو مكوومتر بوو .

رۆحى خەييىام ناومىد بوو ، بەلام باوەرى بە يەكتايى خدا ھەبوو . كەچى خەييىام لە

تىكوفرانى زانايان (فەقيھان و شەرىعەتكاران) ي سەردەمى خۆي و ، حوكمرانانى

رۆژگاری خۆیشی ، که پشتیوانیان له واعیزه‌کانی خۆیان ده‌کرد ، ده‌ترسا که ئازاری پێ بگه‌یه‌نن ، بۆیه به‌شێوازێکی دووفاقیی ، رواله‌تی و گونوووسی قسه‌ی ده‌کرد و ، به‌کێک له‌وانه‌ی که زۆر له‌ژێر کاریگه‌ریی خه‌ییامدا بووه ، عاریف و شاعیری گه‌وره فه‌ریده‌ددین عه‌پتاری نیشابووری یه ، مینا که له (موختارنامه) کهیدا ده‌رده‌که‌وت . کهواته خه‌ییام به‌چوارینه‌کانی کاری کردووته سه‌ر زۆر شاعیر و ، هه‌زاران به‌یتیان له‌سه‌ر شێواز و رییازی ئه‌و هۆنیوه‌ته‌وه ! جا لێره‌دا (جگه‌ له‌و نمونانه‌ی که له په‌راویزین دیوانی خه‌ییام به‌ کوردی هاتوون) چه‌ندین نمونه‌ی تر پێشکه‌ش ده‌که‌ین :

جه‌ماله‌ددین ئه‌به‌هری کورد (سه‌ده‌ی ٦ ک = ١٢ ز) ئه‌م چوارینه‌یه به‌پاره‌یه‌کی به‌رچاو باندۆرباری خه‌ییامه‌و ، دراوه‌ته‌پاڵ خه‌ییام :

" صبح است بیا بر می گلرنگ ز نیم
 وین شیشه‌ء نام و ننگ بر سنگ ز نیم
 دست از امل دراز خود بازکشیم
 در زلف نگار و حلقه‌ء چنگ ز نیم "

شیخ سه‌لام ئه‌چه‌و وه‌ریگه‌پراوه :

" به‌یانه ساقی شه‌رابی گوڵه‌نگ
 وردی کهین به به‌رد شیشه‌ی نام و نه‌نگ
 ده‌ست له ئومێدی ژاکاو هه‌لگرین
 بۆ زولفی لوول و بۆ دامانی چه‌نگ "

با بزاین عه‌پتاری نیشابووری چۆن چاوی له خه‌ییام کردووه که ده‌لی :

" اگر چو رستم شوکت و زورت بود
 جای چون بهرام گورت بود "

ئەگەر رۆستەم ناساش ھېزۇ زەبەرت ھەبى

ھەر مېناك بەھرام خاك بە گلكۆت دەبى

وہك پېشتەر وتوومە كە عەتتار ھاوشارى خەببام بووہ و، زۆر باش ناگای لە چوارینە كانی بووہو، بگرہ بە باندۆریان و لاساییكردنەوہیان دەیان چوارینەى ھەلبەستووہ ، كە ھەندىكىان زپرەدزین ، كەچى لە (ئىلاھى نامە) كەيدا بە پىاوتىكى ناتەواو ناوى خەببامى ھېناوہ !

ئارى باش روونبۆتەوہ كە عەتتار باندۆربارى خەببام بووہ و زۆر لاسایی كردۆتەوہ و بەرپەرچىشى داوہتەوہ ، بۆيە زۆربەى كۆكەرەوہى چوارىنان گەلېك چوارىنەى عەتتارىان داوہتەپال خەببام و بە پىچەوانەشەوہ . ئەمانەش نيوەدپېرە يەكەمەكانى ۳۸ چوارىنەى عەتتارن ، كە باندۆرى خەببام زۆر زەق و روونە تىياندا، كەچى ۱۰ چوارىنەى دىكەش كە ھى خەببامن و بە ھەلە دراونەتەپال عەتتار، لە (ديوانى خەببام بە كوردى) پاچقەيانمكردووہ و ئاماژەشم بە ناوى عەتتار كردووہ :

- × بر چەرەء گل شبنم نوروز خوش است
- × مرد آن باشد کہ هر زمان پاکتر است
- × ای مرغ عجب ستارگان چینهء تست
- × گر جان گویم عاشق آن دیدار است
- × هر ذرّہ کہ در وادی و در کھساریست
- × امروز چو من شیفته و مجنون کیست
- × يك عاشق پاک و يك دل زنده کجاست
- × اجزا و زمین تن خردمندان است
- × هر خاك کہ در جهان کسی فرسوده است

× لاله ز رخی چو ماه میببینم من
× پیش از من و تو پیر و جوانی بودست
× هر سبزه و گل که از زمین بیرون رست
× مهتاب به نور دامن شب شکافت
× هر روز بر آتم کنم شب توبه
× آنرا که کلید مشکلی می باید
× آنها که به کام دل جهان داشتند
× خون دل من که هر دم افزون گردد
× در عشق تو هر دلی که مردانه بود
× دنیا چه کنی که بی وفا خواهدبود
× بنگر ز صبا دامن گل چاک شده
× روزی که ز خاک من برون آید خار
× گه خستهء (لن ترانیم) موسی وار
× ای روح تویی به عقل موصوف آخر
× بر آب روان و سبزه ای شمع طراز
× می پرسیدی که چیست این نقش مجاز
× ای مرد رونده مرد بیچاره مباش
× کو دل که بداند نفسی اسرارش
× تا چند حدیث هفت و چار ای ساقی
× چون صبح دمید و دامن شب شد چاک
× تا بر ره خلق می نشینی ای دل

× زهراست غم جهان و می تریاکم
 × هر کوزه که ببخود به دهان باز نهم
 × دل گفت که ما چو قطرهٔ مسکنیم
 × ترسم که چو بیش ازین به عالم نرسیم
 × روزی که بود روز هلاک من و تو
 × چندان که نگاه میکنم هر سوئی
 × ای روح در این عالم غربت چونی
 × ای دل چو درین راه خطرناک شوی

پیدهچی (خاقانی) له چامه به نیتوبانگه که بیدا (هه یوانی مه داین) له ژیر باندۆری
 چوارینه‌یه کی خه بیامدا بوویتت :

" آن قصر که بر چرخ همی زد پهلوی "
 ئەو کۆشکە‌ی که تەنگی به فەلەک هەلچینیبوو.

شیخ مه‌جده‌ددین به‌غدادی (م : ؟ ۱۲۱۱ یا ۱۲۱۷ ز) له باندۆرباران‌ی خه بیامه‌و،
 چوارینه‌یه کی :

" گر من بصلاح خویش کوشان بدمی "
 وئنگه‌ی چوارینه‌یه کی خه بیامه :

" گر من به مراد و اختیار خودمی "

با بزانی سیراجه‌ددین قومری (م : ؟ ۱۲۲۷ یا ؟ ۱۲۴۲ ز) چۆن به‌م چوارینه‌یه خه بیامان
 دینیتته‌وه‌یاد :

" امروز که رونق جوانی من است
می خواهم از آن که شادمانی من است
عیبش مکنید گرچه تلخ است خوش است
تلخ است از آن که زندگانی است "

واته :

تیمرۆ که ره‌نه‌قی گه‌نجیمه
مه‌بیم ده‌وی که شادمانیمه
به نه‌نگی مه‌زانه خوْشه گه‌رچی تاله
ناری تاله چونکه زینده‌گانیمه

مه‌جده‌ددین هم‌مگری کورد (م : ۱۲۷۹ ز) به‌باندۆری خه‌بیام نیۆی :

" تا کی عمرت به خودپرستی گذرد
یا در غم نیستی و هستی گذرد
آن عمر که مرگ باشد اندر پی آن
آن به که به خواب یا به مستی گذرد "

به‌وه‌رگێرانی ته‌همه‌د شالی (۱۹۲۴-۱۹۷۷) :

" تا که‌ی خوْپه‌رست له‌پیناوی ژین
هه‌ر غه‌می بوون و نه‌بوون بچێژین
سه‌رخوْشبه‌ عومری ته‌نجامی گل بی
چاکه به مه‌ستی یا خه‌و بیکوژین "

پێدهچیّ نیزامه ددین ئەصفه هانی (که پیشتر باسکراوه...) گه لێک له چوارینه فارسی و
عه ره بیه کانی خۆی له ژێر کاریگه ری خه بیامدا هۆنیوه ته وه، که چی وه کو عه پتار
لا سایشی کردۆته وه ره خه ششی لی گرتوه !

فه خره ددین عیراقی کورد (م : ؟ ۱۲۸۱ ز) گه رچی شاعیریکی سوّفی مه شره ب بووه ،
باندۆرباری خه بیام بووه ، چهند چوارینه یه کی خه بیامانه ی هه لّبه ستوه میناک له م
چوارینه یه ، که ده دریتته پالّ خه بیام :

" ابر آمد و دوش برسر سبزه گریست
بی باده گلرنگ نمی باید زیست
این سبزه که امروز تماشاگه ماست
تا سبزه خاک ما تماشاگه کیست"
به پاچھی عه بدوللا گۆران (۱۹۰۴ - ۱۹۶۲):
" هه ور دیسان هات گیای شت به گریان
بی مهیی گولّ رهنگ چۆن بژین یاران؟
ئیسّتا سهیرانگای ئیمه یه سهوزه
ئهی سهوزه ی خاکمان کیی دیتته سهیران؟"

ئهمه ش چوارینه یه کی دیکه ی (فه خره ددین عیراقی) یه به پاچھی به نده خۆم :

شیخییکی به دمه ست له مه بخانه وه ده رچوو
پیالهی مه ی به ده ست و دلّی له ده ستدابوو
ده یگۆ: مه ی فرکه له م جیهانه چروو که دا
که س له خۆی نازاد نابیّ خینژی مه ستبوو

ههروه‌ها سه‌عدی شیرازی (م : ؟ ۱۲۹۲ ز) که ده‌لیّ :

" چه‌ندین جاری دی (تیر) و (دی) و (ئه‌ردیبه‌هه‌شت) دیّ

که‌چی ئیمه له‌ژێر خاکدا خاک و خشتین "

" بخاک بر مرو ای آدمی به‌ نخوت و ناز

که زیر پای تو همچون تو آدمیزاد است "

ناده‌میزادۆ! به‌ ترو فیزه‌وه مه‌پۆ به‌سه‌ر ئهم خاکه‌یه

چونکه‌ میناکی تو ناده‌میزادان له‌ژێر بیتا هه‌یه

" عجیب نیست از خاک اگر گل شکفت

که چندین گل اندام در خاک خفت "

سه‌یر نیه نه‌گه‌ر گولّ له‌ خاکدا برسکیّ

چونکه‌ چه‌ندین گولّ ئه‌ندام له‌ خاكا خه‌فتووه

" سعديا دی رفت و فردا همچنان موجود نیست

در میان این و آن فرصت شمارا امروز را "

ئهی سه‌عدی دوینیّ بوری و سبه‌ینیش نیه

له‌ نیوان ئهم و ئه‌وا ده‌لیقه‌ی تو هه‌ر ئیمپرۆیه

" داخه‌که‌م ! له‌ پاشمانا زه‌مان چهن ده‌سوورپه‌ته‌وه

گولّ تپیدا ده‌پرسکیّ و گولیلکان ده‌پشکینه‌وه "

" سه‌روویه‌کی بلند بوّ ئهم گولستانه‌ نه‌هات

مه‌گه‌ر باهۆزی ئه‌جه‌ل ره‌گی هه‌لنه‌کیشیّ "

پوربه‌های جامی (م : ؟ له نیوان ۱۲۷۰ و ۱۳۳۱ ز) ! بانسدۆرباری خه‌ییام سووه ،
بگره جارجار نیوبه‌یتیشی لیی خواستووه ، وهك لهم چوارینه‌یه‌دا ، كه دهدریتته‌پال
خه‌ییام :

در خواب مرا دوش خردمندی گفت
که خواب گل نشاط و شادی نشکفت
چیزی چه کنی که با اجل باشد جفت
"می خور که بسی به‌زیر گل خواهی خفت"

واته :

دوئیکه له خه‌وما ئاوه‌زمه‌ندیک پیی وتم
که له خه‌فتنا گولی چالاکى و شادی ناپشکوی
ئهری ئه‌وه چیده‌که‌ی که هاومه‌رگه
"مه‌ی بنۆشه که زۆر له‌ئیر گلا ده‌خه‌وی"

له سده‌ی هه‌فته‌می کۆچیدا (۱۲۰۳ - ۱۳۰۰ ز) ناماده‌قانیی چوارینه‌کانی خه‌ییام و
باندۆری له دیمه‌نی شیعریییدا گه‌بیشتۆته ترۆپک ، بۆ نمونه سه‌یفی هوره‌وی (ل : ۶۸۱
ك = ۱۲۸۲ ز) له (تاریخ نامه‌ی هورات) دا که له ده‌ورووبه‌ری (۱۳۲۱ - ۱۳۲۸ ز) دا
دایناوه ئه‌م چوارینه‌یه‌ی تۆمارکردوووه ، که ئاماژه‌ی بۆ هه‌کیم (واته خه‌ییام) کردوووه
نیوبه‌یتیکیشی لیی خواستووه :

از آمدن به‌هار و از رفتن دی
اوراق وجود ما همی گردد گی
می خور خور اندوه که گفته‌است حکیم :
"غم های جهان چو زهر و تریاقش می"

واته :

به هاتنی به هارو رویشتنی به فرانبار
په ره کانی ههستیمان هه موو پیچرانسه وه
مه ی بنۆشه و خه فته مه خو، که (حه کیم) فه رموویه تی:
" خه مه کانی جیهان وهك ژه هره و تریا قی مه بیه "

بویشه زۆر له چوارینه کانی شاعیرانی ته م سه رده مه به هۆی ناوه رۆکی خه بیامیه وه
دراونه ته پال خه بیام
هه لبه ته له پاژه کانی دیکه ی ته م په رتوو که دا ناماژه کراوه بو چه ندین شاعیری
بانده رباری خه بیام ، چه به ناوبانگ و ، چه گومناو ، لیڤه شدا پیویسته ته مانه
بخه بینه سه ریان :

ته سږه ددین ته ومانی کورد (م : ۱۲۵۸ ز) که ئیژی :

" ای چرخ ز گردش تو خرسند نیم.. "

نه جیب جرفاژقانی (م : ۱۲۶۶ ز) که ته لئ :

" ای دل غم این جهان بیهوده مخور.. "

" می خور که بسی زیر گلت باید خفت "

هه روه ساش ئیمام هه روه ی (م : ۱۲۶۸ ز)

خاجووی کرمانی (م : ۱۳۵۲ ز) چوارینه ی خه بیامنا سای هۆنیوه ته وه وهك ته مه :

"مستان چو هوای در میخانه کنند
پیمان شکنند و عزم بتخانه کنند
کاشانه به آب چشم ساغر، گل کن
زان پیش که از گل تو کاشانه کنند"

واته :

مستان که له مه‌یخانه تاسه‌دارن
په‌پمان ده‌شکینن و روو له بتخانه ده‌کن
سا یانه‌ت به ناوی چاوی پیاله بکه گل
پیش شه‌وهی له گلی تو یانه بکن

عویذ زاکانی کورد (م : ۱۳۷۰ ز) به‌پراده‌یه کی سه‌نچراکیش شه‌یدای چوارینه‌کانی
خه‌بیام بووه و له لاسایی‌کردنه‌وهیا توندره و بووه ، بویه‌ش چند چوارینه‌ی دراوده‌ته‌پال
خه‌بیام، شه‌مه‌ش یه‌کیکیانه :

دنیا نه مقام ماست نه جای نشست
فرزانه در او خراب اولی تر و مست
بر آتش غم ز باده آبی می زن
زان پیش که در خاک روی باد به دست

واته :

دنیا نه نشینگی تیمه‌یه و نه یاگی مانه‌وهیه
که ژیر لهم کاوله مه‌ست بیت باشتر شه‌وهیه

سا بکوژیئنه‌وه به مه‌ی ئاگری کۆشان
پیش نه‌وه‌ی رووچیته خاكا وهك با له دهستان

هه‌لبه‌ته **حافزی شیرازی** به پیی جهختی زۆریه‌ی باسکاران وره‌خه‌گران پتر له هه‌ر
شاعیریکی دیکه له‌ژیر کاریگه‌ریی خه‌ییامدا بووه :
" هر وقت خوش که دست دهد مغتنم شمار
کس را وقوف نیست که انجام کار چیست "
هه‌ر کاتیکی خوش به دهست کهوت بیقۆسته‌وه
کهس نازانیته که ناکام چ ده‌بیته
" روزی که چرخ از گل ما کوزه‌ها کند
زنهار کاسه‌ء سر ما پر شراب کن "
روژیکیان چه‌رخ له گل‌مان گۆزه‌ییته چیده‌کا
زینهار کاسه‌ی سه‌رمان پر شه‌راب بکه
" به میه‌ره‌بانی و نه‌زاکه‌ت په‌رداخ بگه‌ ده‌سته‌وه
چونکه له کلۆخین جه‌مشیدو به‌همه‌ن و قوباد چینه‌کراوه "

عبدالرپرهمان جامی (۱۴۱۴- ۱۴۹۲ز) (۲۵۴ چوارینه) ی هه‌س ، (۱۰) دانه‌یان له
خولگه‌ی ناوه‌رۆکه خه‌ییامیه‌ی کاندای ده‌سوورپینه‌وه میناک ته‌م چوارینه‌یه :

" روزم به غم جهان فرسوده گذشت
شب در هوس بوده و نابوده گذشت

عمری که ازو دمی جهانی ارزد

القصه، به فکرهای بیهوده گذشت "

واته :

رژم به خمی جیهانی کروچ گوزهشت

شهو به خولیای (هه‌بوو) (نه‌بوو) گوزهشت

ئهو ته‌منه‌ی که بیهنیکی جیهانی دینی

به‌کورتی، به که‌لکه‌له‌ی بی‌هووده گوزهشت

نه‌میر عه‌لی شیر نه‌وائی (۱۴۴۰ - ۱۵۰۰) که (ته‌خهلوصی) شیعیری به‌تورکی

(نه‌وائی) و به‌فارسی (فانی) یه ، له کۆی (۵۹ چوارینه) ی دیوانه فارسییه‌که‌ی ،

ده‌وروبه‌ری (۱۰) دانه‌یان له خولگه‌ی تی‌هزانی خه‌ییامدا ده‌سوورینه‌وه ، وه‌ک نه‌مانه:

"در جام بلورین می همچون یاقوت

گر یابم سازم شب و روز آنرا قوت

تا در فلک پیر و سپهر فرتوت

چون هردو شود حواس و عقلم مبهوت "

واته :

له جامی بلووریندا مه‌ی مینا یاقووت

گهر بۆم بلوی شه‌ورۆژ ده‌یکه‌مه قووت

تا له پیره فه‌له‌ک و ئاسمانی فه‌رتووت

به‌شکو هه‌ست و ئاو‌ه‌زم بین مه‌بهووت

" دارم ز وجود خود پریشانی و بس
وز جمله کرده‌ها پشیمانی و بس
از عقل نصیب شده نادانی و بس
بر نادانی خویش حیرانی و بس "

واته :

له بوونی خوځا هه‌ر په‌ریشانییم هه‌س
له گشت کرده‌وما په‌شیمانی و به‌س
له ئاو‌ه‌زدا به‌شم نه‌زانینه و به‌س
ته‌رای نه‌زانینی خوځم هیدمانم و به‌س

" آگاه نگشتم که درین دیر کیم
یا خود چیم و از چیم و به‌ر چیم
معلوم نی که آدمی یا زمی یم
یا خاک زمین ز من چسان آدمیم "

واته :

تینه‌گه‌یشتم که نه‌ز له‌م سه‌رایه کیم
یا خود چیم و له‌ چیم و له‌پیناو چیم
ناشزانم که ئاده‌میم یان خوځ و گلم
یا خاکی زه‌مین لی‌مه، چۆن ئاده‌میم ؟

ثاڤى (۱۴۷۸- ۱۵۱۷ ز) به پيى چوونگهى دكتور ژهبيحوللا صهفا (۱۹۱۱-
۱۹۹۹) : " له زۆربهى چوارينه كانيا ههوليداوه پهپرهوى چوونگهى تپهزيرينى خهبيام
بكات... "

بۆ نمونه :
دوران حيات ما عجب مى گذرد
برخيز كه دوران طرب مى گذرد
در جام طرب ز باده ريز آب حيات
کز عمر تو روز رفت و شب مى گذرد

واته :

خولى ژيانمان به سهيروسه مه ره دهروا
هه له ته وه تانى خولى كه يهف دهروا
ئاوى ژيان له مه يه وه بريژه جامى خوڤى
كه رۆژ له ته منت چوو، وا شه ويش دهروا

هيلالى جوغتائى (م : ؟ ۱۵۲۹) له كووى (۳۵ چوارينه) دوو- سييه كيان له
خولگهى جيهانبينى خهبيامدا ده سوورپينه وه ميناك ته چوارينه يه :

در عالم بى وفا كس خرم نىست
شادى و نشاط در بنى آدم نىست
آن كس كه درين زمانه اورا غم نىست
يا آدم نىست يا ازين عالم نىست

واته :

لهم دنياى نهمه كسزه كهس شادمان نيه
شادى ونه شهو گه شه نه پاي ناده ميزاد نيه
نهو كه سهى لهم زه مانده دا خم و ههمى نيه
يان ناده ميزاد نيه يا لهم جيهانه دا نيه

نه هلى شيرازى (۱۴۵۴-۱۵۳۶ ز) چوونگهى خه ييامى گرتوته بهر به راده يهك كه

چهند چوارينه يه كى دراوده ته پال خه ييام ، ميناك :

" ساقى گل و سبزه بس طريناك شده است
درياب كه هفته دگر خاك شده است
مى نوش و گلى بچين كه تا درنگرى
گل خاك شده است و سبزه خاشاك شده است"
به پاچهدى شيخ سلام :

" ساقى ! سهوزه گياو گول تيك نالاره
تياپه رى به هار هوت روى ماوه
شهراب بنوشه سبجهى نه بيىنى
گول ، خاك ، گيا ، درك ، سهبزه فوتاوه "

سه جابى نه سترابادى كورد (م : ۱۶۰۱ ز) كه به چوونگهى عيرفانى و فهلسه فى

ناسراوه ، به پيى پشكنينى ماموستا هومايى له زور چواريناندا په روهى شيوازي
چوارينه كانى خه ييامى كردوه ، بويهش چهندين چوارينه ي دراونه ته پال خه ييام .

شیخ به هائهددین عاملی (م : ۱۶۲۲ ز) ماتماتیکزان ، گهردوونناس و ئه‌دیب . به فارسی و عه‌ره‌بی چوارینه‌ی هۆنیوه‌ته‌وه و ، له (۸۱ چوارینه‌ی فارسیدا چوار- پینجیکیان باندۆری خه‌ییامیان پیوه‌ دیاره . هه‌ژێ ناماژیه که شیخ به‌ها چوارینه‌یه‌کی خه‌ییامی وهرگیراوه‌ته عه‌ره‌بی ، ئه‌مه‌ش چوارینه‌یه‌کی خه‌ییامیان‌ه‌ی ویهه :

" در می‌کده دوش زاهدی دیدم مست
تسبیح به گردن و صراحی در دست
گفتم ز چه در می‌کده جا کردی گفت:
از می‌کده هم به سوی حق راهی هست "

واته :

له مه‌یخانه‌دا دویشسه‌و زاهدی‌کم دی
ته‌زیح له ملی و سوراحی به دهستی
گوتم ئه‌ری له مه‌یخانه چ ده‌که‌ی؟ وتی:
له مه‌یخانه‌ش به‌ره‌و حه‌ق ریچکه‌یه ده‌بی

تالب نامولی (م : ۱۶۲۶ ز) له هۆنینه‌وه‌ی چوارینه‌دا خۆی به خه‌ییامی سه‌رده‌می خۆی زانیوه‌و، به‌شانازییه‌وه ئیژی :

" به قطعه و غزلم انوری و سعدی دان
به مثنوی و رباعی سنایی و خیام "

ئه‌مه‌ش صائب ته‌بریژی (? ۱۶۰۷ - ؟ ۱۶۷۵) که به به‌یتیک نمونه‌یه‌کی زۆر نایاب له باندۆری خه‌ییامان ده‌داتێ :

" از بیابان عدم تا سر بازار وجود

بتلاش کفنی ئمد عریانی چند "

- له بیابانی نیستییه وه تا بازاری هستی
رووته لانیکی زۆر به ته مای کفن هاتوونه ! "

پاش گه شته که مان له گولستانی شیعی فارسی کۆندا بو زانینی ناماده گی و
باندۆری چوارینه کانی خه بیام ، با بزانی یه غما جهنده قی (م : ۱۸۵۹) شاعیری
هه نه کچی به ناویانگ چی ته لئی :

" خیام که داشت پیشی از ما قدمی

از می نگذاشت در جهان بیش و کمی

هم پیش از ما بدان جهان شد ترسم

در خلد برین نماند از باده نمی ! "

واته :

خه بیام که هر پیشتر پیشه نگمان بووه

زۆر که می له باده ی جیهانا نه هیشتووه

ته ترسم له و جیهانانیشا هر پیشمانکه ویتته وه

چۆر یکی باده له به هه شتی به رینا بو مان نه می نیتته وه !

*

ئىنجا با سووكه ئاورپك بدهينه وه له باندوۆرى چوارينه كانى خه پيام له

شيعرى نوپى فارسيدا :

فه پړوخى يه زدى (۱۸۸۹ - ۱۹۳۸) له كۆى (۳۸۴ چوارينه) يا نزيكه يىست چوارينه ي
سه رنجى راكيشام ، كه له خولگه ي نافه رۆكه خه پياميه كاندا ده سوورپينه وه ، به لام
نه ك به لاسايي كرده وه يه كى ئاساييانه ، به لكو به چوونگه يه كى هزارنه ي
شورشا ميژي هاومپژانه ، ميناك ئه م چوارينانه ، كه فليشانى يه زديان تيدا
ده رده كه ف :

اسرار سراچه ء كه ن تازه نبود
غوغاي حيات غير آوازه نبود
اين جامه ء زندگى كه خياط ازل
از بهر من و تو دوخت اندازه نبود

واته :

رازگه لى ئه م سه را كوئنه يه تازه نه بوو
ژاوه ژاوى ژيان خينژى گوتگوتك نه بوو
ئه م پۆشاكى ژيانه كه خه ياتى ئه زهل
بو من و تو دوورى به ئه اندازه نه بوو

*

چون عيش و غم زمانه قسمت كردند
مارا غم بيكرانه قسمت كردند
شيخ و شه و شحه عيش و نوش همه را
بردند و برادرانه قسمت كردند

واته :

گاڦا شادی و خه می دنیا یان دابه شکرد
خه می بیپایانیان به نیمه به خشی
شیخ و شاو شه حنه ته قه عیشونوشیان
بۆ خوئیان بردو برایانه دابه شیان کرد

*

گر شیخ ریا رند قدح نوش نبود
گر شحنه شهر مست و مدهوش نبود
یک شمه ز بی مهربی او می گفتم
گر مهر مرا بر لب خاموش نبود

واته :

گهر شیخی ریاباز رندی باده نوش نه بایه
گهر ئاژانی شار مهست و بیهوش نه بایه
که میك له بی میهره بانیا نم دهره بپری
گهر مۆر لیوانمی خاموش نه کرد بایه

*

برخیز که تا باده گلرنگ ز نیم
بنشین که ز شور چنگ بر چنگ ز نیم
چون دلشکنی کار ریاکان است
بر شیشه سالوس و ریا سنگ ز نیم

واته :

هه‌سه با باده‌ی گوڵپه‌نگ بنۆشین
دابنیشین و به‌جۆش چه‌نگ بژه‌نین
چونکه تی‌کشکاندنی دل‌ کاری ریا‌بازانه
با به‌رد له شووشه‌ی ریا‌وسالۆسی تی‌گرین

✱

هر سر که به پای خم می سوده‌نشد
از دست غم زمانه آسوده‌نشد
هر دامن پاکی که به می شد رنگین
با آن همه آلودگی آلوده‌نشد

واته :

هەر سه‌رێ له‌کن کۆپه‌ی مه‌ی ئاسووده‌نه‌بێ
له‌ چنگی خه‌می زه‌مانه ئاسووده‌نابێ
هەر داوینیکی پاک که به مه‌ی ده‌ره‌نگی
هه‌رگیز به‌و هه‌موو له‌وتاندنه‌وه ناله‌وتی

ئینجا با بزانیڤن حوسپڤن قودسی نه‌خه‌عی (١٨٩٤-١٩٧٧) که پتر له هه‌موو شاعیرانی
چوارینه‌بیژی سه‌ده‌ی بیسته‌م باندزرباری چوارینه‌کانی خه‌یامه، چۆن فه‌لسه‌فه‌ی
خه‌یامی مامۆستای به‌ نه‌ختی و پوختی ده‌ردبیری :

"من هه‌میشه باوه‌رم وابوه، که بابه‌تی دل‌خۆشی باشته‌رین ده‌سته‌که‌وتی به‌وه ئه‌بێ
که وردبینه‌وه له‌و راستیه‌ی، که ناگۆریت و له‌م شیعیرانه‌دا باسیان کراوه. وه‌کو

تهوهی که ناشکرایه نیمه له سهر زه مینین ، به لام بۆ ماوهیه کی کورت و کم و تهو کاتهی که تیتته پهریت جاریکی تر ناگه پیتتهوه . که واته خه فته و ئاخ و داخ و خود په سندی بۆ چیه ؟ دلخۆش به و ابکه که خه لکیش دلخۆش بن . ته فلهسه فهی عومهر خییامه له هه زار سال له مه وه به ره وه ، ساغبۆته وه که زۆر راست و ته واوه "

به پیتی پاچقهی شیخ سه لام (۱۸۹۲ - ۱۹۵۹) که چوارینه کانی (نه خه عی) زۆر جوان وه رگپراوته کوردی و، ته مانه شه چنده میناکیکن :

زه مانه زه هر پر پیاله ته کا
 له گه ل تارو عوود ده ر خواردت ته دا
 نه سه که ندهر، جه نگیز، قوبادو ضحاک
 به په نه جهی ته جهل مردن وه که دا

※

هیچ کاتی گریی دل نه کرایه وه
 ههر که سی که رۆی نه گه پرایه وه
 زه نگی خه تهرم لیدا سه د که پته
 وه که قاپی ته له د بی دهنگ مایه وه

※

یه که گۆزه شه راب له سهر قه بری یار
 چه ن پیاله م خواردۆ من به یادگار
 وتم به گۆزه: ته م گۆشتهی نیمه
 رۆژی پر شه راب دی بۆ سهر مه زار

※

گیرام مردووان ههم زیندوو ئه‌بوون
سه‌د هه‌زاران جار ئه‌هاتن ئه‌چوون
که‌لکی چی ئه‌گری ههر وه‌کو ئیسته
به‌زاری ژین و هاتن و ده‌رچوون

※

ئهو گهرده له‌سه‌ر گه‌لای دره‌خته
زه‌په‌ی رزیوی عاشقی سه‌خته
ئهو تۆزه له‌ ده‌شت با ئه‌بخاته باخ
پادشاهیکی بی تاج و ته‌خته

※

پیاله‌ی مه‌ی وه‌ک جامی جه‌م وایه
دنیاو سورشتی سه‌راسه‌ر تیایه
شاخ و ده‌شت و کیو چیمه‌ن و چیا
پر له‌ ئه‌گریجه‌و خال و گۆنایه

※

ئهو قه‌سه‌ره ئه‌وسا نووسرا له‌ ده‌فته‌ر
ئیمپۆ که‌لاوه‌ی کاووله‌و بی فه‌ر
گه‌پراین بو ئیمه‌ جیانه‌ کرایه‌وه
به‌ردی بنچینه و کاکیله‌ی قه‌یسه‌ر

نیما یوشیج (۱۸۹۷ - ۱۹۵۹) پیشه‌نگی نوڤخوازی شیعی فارسی هاومیژ له کۆی
۵۹۱ چوارینه) دا ناوه‌رۆکی نزیکه‌ی (۴۰) دانه‌یان په‌یوه‌ندی به‌تینی به‌تیهرینی
خه‌ییامه‌وه هه‌س ، میناک ته‌م چه‌ند دانه‌یه :

یک راه ندیدیم که خود باز نبود
یک نقطه به پایان که هم آغاز نبود
رفتیم بسی ره به بیابان افسوس
حرفی که شنیدیم جز آواز نبود

واته :

یه‌ک ریگه‌مان نه‌دی که به‌خۆی واز نه‌بی
خالیک له پایانا که هه‌م سه‌ره‌تا نه‌بی
له بیاباندا ریگیانی زۆرمان په‌یکرد په‌کوو
ئه‌و وته‌یه که بیستمان خینژی ئاواز نه‌بوو

*

جستیم ز جرم خاک تا کنه وجود
بس از پس پرده، پرده بر ما بگشود
آن بحر محیط که با گردش ما
نه هیچ از آن کاست نه بر آن افزود

واته :

له گۆی خاکه‌وه تا ناخی بوون گه‌پراین
په‌رده ئاوه‌لا بوو، نه‌ینینین زۆر خویابوو
که‌چی ده‌ریای دۆراندۆر به‌ گه‌ردشمان
نه‌ هیچ لینی که‌مبوو نه‌ هیچیشی زیادبوو

*

کردم زبیر و زبیر همه‌ راه‌ وجود
چشم‌ دل من نه‌ هیچ یکدم آسود
گر چند به‌ فرسنگ شدم راه‌ دراز
باز آمدم آخر به‌ همان راه‌ که‌ بود

واته :

گشت ریگایانی هه‌ستیم سه‌روژتیر کرد
که‌چی چاوی دلم تاویک ئاسووده نه‌بووه
گه‌ر چند به‌ فرسنگ ری دریژم ته‌یکرد
هه‌مدیس بو هه‌مان ری جاران هاتمه‌وه

*

گویند بریم اگر نظر در موجود
بوده‌است چو نابوده و نابوده چه‌ بود
اما سخن ای برادر! از بودن ماست
این هیمه‌ چو می سوزد، می دارد دود

واته :

پیمان ئیژن گهر له بونوه وهر تییرامینین
هه بوو میناک نه بووه، ئه ی نه بوو چیه؟
وهلی برالته باس باسی بوونی ئیمه یه
ئهم چیلکه که ده سوزی و دوو که لی هه یه!

*

آمد بسوی مسجد زاهد مردی
وآمد به سوی میکده می پروردی
این جام همی گرفت و آن نوحه به کف
هر دو ز پی خلاص جان از دردی

واته :

پیاویکی هه بیس به ره و مزگه وتی هات
به ره و مه یخانه ش مه یپه روه ری هات
ئه مه جامی هه ئه داو ئه وه به چه مه ری
هه ردو بو ره های گیان له چه ره سه ری

هر لیره شدا پیویسته ناماژه بو چامه یه کی درپژی فره ی دوون موشیری (۱۹۲۵-
۲۰۰۰) بکه م ، که (۱۳۵ دیر) ه و به سه رناق (خیام ، پیام آوری بیداری = خه بیام
په یامه ی نه ری بیداری) هه لبه ته بان دۆری خه بیام تیدا زۆر روونه ، به راده ی خواسته ی
هه فت چوارینه و چند نیوه به یته ی خه بیام ، بۆیه ش بو زمانین کوردی و عه ربی
پاچقه مکردوه ، لی له بهر درپژی بیافی بلاو کردنه وه ی لیره دا نه بوو.

هەرئەچنەو دەبىي ناماژە بۆ بەرھەمىنكى شىعەرىيى عەلى جەعفەرى (ل : ۱۹۴۴) بىكەم بە سەرناشى (چىن گەت خىيام = خەييام ئەچنەو وتى) كە لە (۷۷ پارچە) پىكھاتووە (دەورو بەرى ۱۳۰ لاپەرپە) كە جەعفەرى ھۆزانىن خەييامى كەردۆتە دەمامكى ھونەرى بۆ دەرپىنى ھەلۆيىستى لە ئىرەنگەدا.

داخەكەم لىرەدا بىافى ئەو دەم نىە باسى باندۆرى خەييام لەسەر ھۆزانىن ھۆزانىن تاجىكستان و ئەفغانستان بىكەم ، وەلى ھەرنەبىي دەبىي ناماژە بۆ ھۆزانىنى گەورەى تاجىك لايىق شىرەلى (۱۹۴۱ - ۲۰۰۰) بىكەم كە لە تاجىكستاندا بە (خەييامى دو دەم) بەناقودەنگە و ، نزيكە (۳۰۰ چوارىنە) ى لە خولگەى ھىزانەى خەييامدا ھەلبەستووە بە سەرناشى (جام خىيام = جامى خەييام) ، بگرە چەند چامەيەكىشى دەبارەى خەييام ميناك : (خىيام در قەر اقبانوس = خەييام لەبنى زەريالووشدا) و (گورستان خىرە = گورستانى خىرە) و (واپسىن نفس خىيام = دوايە مەن ھەناسەى خەييام) ئەمەش مشتىكە لە خەروارى (جامى خەييام) ى شىرەلى :

جامى و بتى و عاشقى خوش حالىست
سالى كە كەشت با خوشى خوش سالىست
خىيام! بە ھەر زمانە در بزم خرد
جام تو پراست، لىك جايت خالىست

واتە :

جامىك و يارىك و عاشقىك، خوشحالىيە
سالىك بە خوشى گوزەشت، خوش سالىيە
خەييام! لە ھەر زەمانىك لە بەزمى ئاوەزدا
جامى تو پىرە، بەلام شوينت خالىيە

*

خیام! دلت از دل ما آگاه است
هر یک سخت سرود درد و آه است
بیت تو دریست باز بر کعبهٔ دل
شعر تو چو عمر آدمی کوتاه است

واته :

خهییام! خو دلی تو له دلمان ناگایه
هر پهیقیکت سروودی دهر دو کوئه
بهیستت بو که عبهی دل دهر یکی وازه
هوژانت مینا ته مه نی ئاده می کوئه

*

خیام! سخن های تو ناتکرار است
جام خرد تو جاویدان سرشار است
هر کس که نخورد جام تو، مستی کرد
هر کس که بخورد، عاقل و هوشیار است

واته :

خهییام فه رمووده کانت نابنه وه چهنده باره
جامی ئاوه زی تو لیورپیژه هه تاهه تابه
هه رکهس به جامت نه نوشی، مه سئیده کا
هه رکهش ده نوشیت ئاوه زدارو هوشیاره

*

برتر بود از جهان جهان خیام
مافوق زمان بود زمان خیام
این خیمه‌نشینان جهان خاکی
یک خیمه ندوزند به سان خیام

واته :

بلندتر بوو له جیهان ، جیهانی خه‌ییام
له سه‌رووی زه‌مان بوو، زه‌مانی خه‌ییام
ئه‌م خیه‌وت نشینانه‌ی جیهانی خاکیه
خیه‌وتی‌کیان نه‌دووری میناکی خه‌ییام

*

از خاک نیشابور صدا آید باز
فریاد دل از دو سرا آید باز
ای خیمه‌ء آسمان دو صد پاره شوی!
خیام به خیمه‌اش کجا آید باز؟

واته :

له خاکی نیشابوره‌وه دیسان ده‌نگ دیتته‌وه
فریادی دلّ له هه‌ردوو سه‌راوه دیسان دیتته‌وه
ئه‌ی خیه‌وتی ئاسمان ده‌ک ته‌فروتونا بیت
خه‌ییام به خیه‌وته‌که‌یه‌وه بوّ کوی بیته‌وه؟!

*

جا پيوسته بليين که له روژگاري ئيستاډا شاعيرانی باش و کارامه‌ی چوارينه له ئيراندا زور که من... **خوپه‌مشاهی** ناماژه‌ی بو به‌رحه‌سته‌ترینیان کردووه:

" ئەو شیرازه‌ی که شاعیرانی (غەزەلسەراییی) گەیانده‌ لووتکه، ئەمڕۆش پێشەنگ و پەیفداری یه‌که‌مه له مه‌یدانی هونەری چوارينه‌داو، خاوه‌نی دوو چوارينه‌سه‌رای مه‌زنه: شاپووری پساوه‌ند و ئیره‌جی زه‌به‌رده‌ست " و " ده‌شیت ئیره‌جی زه‌به‌رده‌ست (ل: ۱۹۷۴) به‌ (خه‌ییامی سه‌رده‌م) له‌ قه‌ڵەم بدری، که (پارادۆکسی = هه‌قدزی) گەیانده‌ۆته‌ ترویک "

زه‌به‌رده‌ست به‌ باوه‌ریکی پته‌وه‌وه ئیژی :

خیام ز پشت پرده‌ سرمست آمد
 با کوزه‌ای از ترانه در دست آمد
 بگذشت هزاره‌ای و ما چشم به راه
 تا نوبت ایرج زبردست آمد

واته :

خه‌ییام له‌ پشتی په‌رده‌وه سه‌رمه‌ست هات
 به‌ گۆزه‌ی ته‌ژی ستانین به‌ده‌سته‌وه هات
 هزار سالیک گۆزه‌شت و ئیمه‌ چاوه‌رپین
 تا کو سووپی ئیره‌جی زه‌به‌رده‌ست هات

شایسته‌ی ناماژیه ، که شاعیرانی هاوچه‌رخ‌ی ئیران نزیکه‌ی سی سالیکیه به باندووری وه‌رگپیرانی شیعرى رۆژه‌ه‌لاتی دوور ، نه‌مازه ژاپۆنی ، روویانکردۆته هۆنینه‌وه‌ی (هایکو و تانکا) وه ، که تا راده‌یه‌ک هاو‌فۆرمى چوارینه‌یه و، هه‌ندیکیان له‌م بیافه‌دا بهره‌می نایابیان داهیناوه .

له‌کۆتاییدا ئیژم :

چ ئه‌م پاژه و چ پاژه‌کانی دیکه‌ی ئه‌م کتیبه (با خه‌ییام باش بناسین) و چ (دیوانی خه‌ییام به کوردی) به هه‌موو لاپه‌ره‌کانیانه‌وه مشتیکه له خه‌رواری پیناسه‌قانیی جیهانی خه‌ییامی پیتۆل و بلیمه‌ت، بۆیه‌ش هیوادارم ببیته هانده‌ری خه‌لکانی دی بۆ کارکردن له‌پیناوا ناساندنی باشترو باشتری خه‌ییام...

هه‌لبه‌ته ئیمه‌ی کورد نه‌ک هه‌ر دهره‌قی خه‌ییام ، بگره دهره‌قی سه‌دان بلیمه‌تی دیکه‌ی جیهان زۆرمان درێغی کردوه ، که ئه‌مه پیتش هه‌ر شتیک درێغیه دهره‌ق رۆشنه‌زری نه‌ته‌وه‌ی خۆمان .

فهرهه نگیله *

شاخ : خاك ، خۆل ، زه مین

ئارئیشه : كیشه ، ویم

ئاسیاو : ئاش

ئاكمان : فهلهك ، خولگه

ئالوشیشان : شه هوه تباز ، شه هوانی

ئاماده قانی : ئاماده گی ، حوزوور

ئاوهز : عه قل

ئه چنهو : ئاوها ، وهسا

ئه پرا : بۆ ، لۆ.

ئه پراو چوین : بۆ و چۆن؟ چماو چۆن؟

ئه روهند : ئاوه زدار ، عاقل

ئه فجا : ئه رجا

ئه لیوا : ئاوها ، وهسا ، ئه چنهو

ئه ندیشه : خه یال

ئه نگاره : معیار

ئه وژی : ئه ویش

ئه ل : ئابین ، دین

ئه رهنگه : ئیستاكه ، كاتی حازر

ئه سه : نهۆ ، ئیستا ، نها ، ئیرهنگه

ئه كئیتكه : یهك له دوای یهك.

ئه وه تکردن : به خیتوکردن په روره ده كردن

*

بازپی : بازگ ، ئه بلهق ، به نهك.

باندۆریار : موته ته سسیر

بانگیار : پرۆیاگه نده یار ، داعییه

به‌رسف : وه لآم

به‌رسفدهر: وه لآمدهر، موجیب

به‌له‌سه : عبّار

به‌له‌ك:ته‌بله‌ق ، ره‌ش و سپی ، بازگ ، بازی

به‌پاژئ: بزاکئ ، په‌ژمورد‌ه‌ببئ

بت : دلّبه‌ر ، یار

بجه‌زئینه : به‌تووره‌سه‌یریکه

به‌ژنه‌فه : بیسه ، ببیه

بله‌ز : خبّرا

بله‌زتر : زووتر، خبّراتر

بنه‌تا : کۆتای ، پیچه‌وانه‌ی(سه‌ره‌تا)

بیاف : بوار، کایه ، مه‌جال

بیرکاریشان : بیرکاریزان ، ماتماتیکزان

بیهن : بین ، هه‌ناسه ، نه‌فس

*

پاچقه : وه‌رگبّران

پاچقه‌پاژبیانه: ترجمه‌جزئیّه

پاچقه‌وان : وه‌رگبّیر

پاژ : به‌ش ، قسم

په‌خشا‌هؤنراو: (نشم =هؤنراو+ په‌خشان)

په‌روین : کۆ ، تُرّیا

په‌ندیار : چه‌کیم

په‌بجۆر : تو‌بۆه‌ر ، لئیکۆله‌ره‌وه ، په‌بجۆر

په‌یگیر : متابع

په‌یگیری : به‌دوادا‌چوون ، مُتابعه

پرسیارخان : مُتسائل

پوځال : سه رقال ، له گڙ ، مه شغول

پیتول : فره زان ، په نديار ، فهيله سوف

پیتولیی : فره زانین وپه ندياریی

پیشه خان : حَرفی

پیوار : نادیار ، غایب ، محتفی

پیان : پیاله ، جام

پیانگهل : پیاله کان

پیکشه : پیکه وه

※

تاودان : غاردان

تل : په نجه ، قامک ، کلک

تهښ : هه مړو ، گشت

تهنا : ناسوده

تۆمارثامپز : وه ساتقی

تۆمارکردن : تدوین ، تسجیل ، نووسین

تۆمارکراوه : مَدَوْن

※

چاځکانی : سه رچاوه ، چاوگ

جاوید : نه مړ ، هه رماو

جغز : بازنه

جځات : کۆږ ، نه نجومه ن

جځاکی : کۆمه لایه تی

※

چڅ : فیل

چکرو : چونکه

چکروس : خه سیس ، پیسکه

چمان : رهك بلیی ، کاتما

چماو چوین : بۆ و چۆن

چوونگه : بۆچوون

چپدهکا : دروستدهکا، دهئافرینی

چپکره : دروستکرد، ئافراند

چیفانزک : حیکایه تی خورافی، ئەفسانه

※

خه نه کچی : گالتەچی

※

خهفتن : نووستن.

خهفتنگه : نوین ، منام

خودان : خاوهن

خولگه : مه دار

خونکار : سولتان

خویا : دیار، روون ، مه کشورف

خینژی : بیجگه له ، جگه له

※

داژیار : بژیو ، تویشه

دهپ : لهوح ، تهخته

دهپه خشن : په خشده کهن

دهپتری : زیاد دهبی

دهپابه : دهه لسه

دهپسکی : سه وزدهبی ، شیندهبی

زاگه : مهسقهت رهئس

زپه تۆژینهوه : نیمچه لیئتۆژینهوه

زپه خه بیامی : شبه خه بیامی

زپه دزی : دزی ئاسا، شه به ه سه ریه

زپه په سهن : شبه ره سهن

زه ریا : ده ریا

زه ریالووش : تۆقیانوس ، محیط

زفرین : گه رانه وه.

※

ژ : له

ژنه فتم : بیستم

※

سالپیۆ : سالنوما، ته قویم

سالۆخ : هه وان

سپییده : به بیان

سرووش : وه حی ، ئیلهام

سرووشیار : مو حی ، ملهم

سرووشبار : مستلهم ، مستوحی

سه رفه سه رفه : سطحی ، ضحل

سه رئاڤه : ناو نیشان ، عینوان

سه لڤ : بنه تای مانگ

سه یدا : مامۆستا

سه یدایی : مامۆستایی

※

شالیار : وه زیر

شەرىك : گۆزەلە ، نۆشگە ، سەبوو

شەرىكى كاشى : سەبووى كاشانى.

شېتى : وەك ، مېناك ، شەبېھ

شېنگ : قودرەت

※

غوپرە : سەرەتاي مانگ

※

فەر : خېر

فەلسەفى : فەيلەسووف

فېرناخى : لەخۇبايى ، غرور ، شانازى

فېلقان : نايابكار

فېلقانى : نايابكارى ، ئىبداع

※

فېيىتى : نەنگ ، عەيب

فېنجا : ئىنجا

فېن : عەزم

※

كارەيل : كارەكان ، ئىشەكان ، ئەركەكان

كاشكى : برىيا ، خۇزگە .

كەقەر : كەوەر

كەقۇك : كۆتر ، قومرى

كەى : پادشا ، شا

كرك : لفظ

كرككردن : تەلەففوز

كرىت : ناشىرىن

کفش : کهشف ، دۆزینهوه

کفشنبهبووه : نه دۆزراوتهوه ، کهشفنبهبووه

کلۆخ : کهپۆل ، کهلهی سهر

کنووژ : چکوکوس ، خهسیس ، بیسکه

کوکوس : دههۆلی گهوره

کۆفان : خهه ، کهسهه ، خهفاته

کۆمهلقانی : جه معی

※

گاڤا : کاتی ، دهما

گهردیله : زهپره

گهلۆری : سهفاهته

گهو : تهلقه

گوری : قوریانی

گۆرپچه : تهلقهه ، الحد

گوزهشت : تیپهپری ، بوری

گوساخانه : بیباکانه

گومانبار : گومانلیکراو

گیانهیل : رۆحهکان

گیئۆل : مهزهو ، میزاج

※

لهپکه : گوپچکه ماسی ، سهدهف

لهعل : یاقوتی سوور

لهگینه : رهنکه ، موختهمهله

لهوره : لهوی

لهیره : لییره

لنشکا : له ناکاوه ، نشکیتفا

لق : بؤ ، نه پرا

لؤرین : لاواندنه وه ، شیننامه

لی : به لام.

لیوان : ده فر

※

مهزهو : گیول ، میزاج

مهژگ : میٹشک ، مه غز

مهژنه فه : مه بیسه

مه گهز : میٹش

مه نر : ناسه واری ماددی ومه عنه وی، شویتنه وار

مرژانندن : انسنه

مشه ختیبوون : تاو اره برون

مکووم : بهرپا ، بهر هه لست ، بهر گر

موفلنگ : قه چیه

میچ : سه قف

میناک : وهک ، وه کو

میناکی : میستال ، نمونه

※

ناپتری : زیاد نابی

ناخود تاگا : لاوعی

ناپه سی : ناگهی

نازانینرپه و : نه زانمکار ، لانه دری

نازقپی : ناگه ریتته وه ، نایه تته وه

ناقدار : ناودار ، نامدار

ناثـ نما : ناوفا ، کشاف اسماء

ناوکزی : بهواسیته ، نقلاً عن ، عیرَ

ناهدرمان : ناجاوید

ناهید : ههسارهی (زوهره)

نه کفشاهه : نه دۆزراوه تهره

نه ژنه فتمه : نه مییستوه

نه مازه : نه خاسمه ، (لاسیما)

نه نگ : عهیب.

نه هین : نهیی ، پیواری ، په نهانی

نقیچرک : کورهزا ، کچهزا ، حهفید ، حهفیده

نۆشگه : شهریک

نها : نهۆ ، نیسه ، نیستا ، ئیرهنگه

نهۆ : نیستا ، نها ، ئیرهنگه

نیستی : نه بوون ، عهدهم

※

وازنه یهیری : واژنه هیینی

وازی : بازی ، گه مه

وییههل : له مه بهسه رهوه ، ... فصاعداً ...

وه ربه ره : بهرابی

وه زرین : ته تویل

وهل : له گه ل ، دگه ل

وه سا : وه ها ، ناوهانه

وه لی : به لام

وه یلکان : بوو که له

ویوا : بگۆ ، ناطق

وېم : كېشه ، نارتيشه

※

هاژنين : تيكدان ، شكاندن ، تهحتيم

هاڅيبوون : نامؤبوون

هاماج : فزا

هاوميژ : هاوچهرخ

ههبيس : زاهيد

ههردماو : جاويد ، تهبهدي

ههژ : شايسته

ههس : ههيه

ههساروك : كويكب ، نهستيرهدي بچووك

ههستي : بوون ، وجود .

ههلبهستفاني : قريض ، هونراوهدي كيش و سهروادار

هونراونيتي : شيعرييهت

ههيهل : ههيه كان ، نهسباب

ههوم : كومهله بهرديكيه ناماژهدي نيشاندهدي راسته رتيه

ههقدژ : تناقض ، تضاد

ههقدزي : موفارهقه

ههقرا : پيكيهوه

ههقرهئي : هاوپراي

ههقياز : فاضل

ههقيازي : فضل

ههمره : (سوف) ، (س) نامرازي تايندهيه

ههزرقان : بيرمهند

ههلو : ههلسه ، رابه

ھۆڭنە : ۋەھشيانە

ھەيڧ : مانگ

ھيدمان : حايڧ ، دۆشداماڧ

ھيدمانى : ھەيرەت ، دۆشداماڧى

ھيڭو : ھيمان ، ھيشتا

ھيڭم : بناغە ، بنچينە

※

يازى : سەرنوشت ، چارەنوس

حاتەمى تەي : پياۋپىكى جواميىرى زۆر سەخى بوۋە لە ھۆزى(تەي) پيىشى ھاتنى ئۆلى ئىسلام
ژياۋەو، لە سەخاۋەتا بۆتە مايەي پەندگيپان : " لە ھاتەمى تەي سەخيترە!"
دەرھەم : لەو سەردەمانە، دەرھەمىك ۸دانق بوۋەو دانقېك ۱۰دەنكە بوۋە.
رۇستەمى زال : ناقدارتىن قارەمانى ئەفسانەيى ئىرانىيە. دژى تۆرانىيەكان جەنگا لە سەردەمى
كەيقوبادو كەيكاووس و كەيخوسرەودا. زۆر ھيژدارو دلېر بوۋە بەپيى شانامەي فيردەوسى .
زوحەل : (كەيوان) دوۋەم ئەستېرەي گروى خۆرە.
عەنقا : مەلىكى ئەندېشەيى ئەفسانەيى ۋەك (قەقنەس) سە . زۆر جوان و بەھيژە. پيىنصەت
سالىك دەژى و، لە كاتى مەرگيا دەسووتى و پاشان لە ژيلەمۆكەي عەنقاپەكى تر پەيدادەبى .
فرەيلوون : بەپيى ميتۆلۇجىيائى ئىرانى ، پيىنصەت سان فەمانرەۋايبىكردوۋە. ناھەنگىكى گەورەي لە سەرەتاي
ھوكميدا گيڭا، كە بە جەژنى (مىھەرگان) ناۋى نرا. لەپىرىيا قەرالىستانەكەي بەسەر سى كورەكەيا دابەشكرد:
ۋلاتى رۇژناۋاۋ زەمىنى رووم و دەۋروۋبەرى بۆ كورە گەورەكەي (سەلەم) ، ۋلاتى تورك و چين بۆ كورە
ناقىنەكەي (تور) و ئىران و بابل و ھند دگەل تاجى قەرالىستاندا بۆ كورە بچكۆلەكەي (ئىرەج)
قەلەندەرىيە(قەلەندەران) : گروپيىكن لە سۆڧى مەلامەتى ، كە بە روۋالەت و راي خەلكانى دى
بايەخانەن.

کاشی : کاشانی (شاری کاشان له میژ به پیشه سازی فوچارو کاشی و مافور به ناویانگه)
 که یغوسرهو : کوری سیاوشه. سیبم پادشای که یانییه کانه. صهت و شیصت سال حوکمیکردوهه،
 به پیی ئه فسانه یلی ئیرانی.
 که یقویاد : قویادشا، یه کهم پادشای که یانییه. نثیچرکی مینوچهره.
 که یکاوس : کاروس شا. کوری که یقویادهو، دووه مین پادشای که یانییه کانه به پیی شانامه ی فیردهوسی.
 له پکهو مرواری : پیشینان باوه پریان و ابو که مرواری له تنوکه ی ئاوی باران که ده که ویتته نیوی
 له پکهوه چیده بیتت.

* ئه م فهره نگیله و پهراویزان به هردوو په پرتوکه که (با خه بیام باش بناسین) و (دیوانی خه بیام
 به کوردی) ده شین ، که به نسل یه که پرتوکه بوون ، به لام به هوی گه ره یی قه باره جیا کرانه وهه،
 بوونه دوو په پرتوکه ، به لام فهره نگیله که پهراویزه کان وه کو خویان لیژدها بلاوده کرینه وه ، بز
 سوودی زیاتر... (ج:ز)

ناڤـ نما

- تارتەر جۆن ئارىبرى (۱۹۰۵ - ۱۹۶۹)
- تارتەر كرىستنسەن (۱۸۷۵ - ۱۹۴۵)
- ئاصفى (۱۴۷۸-۱۵۱۷)
- ئاندرى ژىد (۱۸۶۹-۱۹۵۱)
- ئايدىن ئاغداشلوول (: ۱۹۴۰)
- ئەبراھام لىنكۆلن (۱۸۰۹-۱۸۶۵)
- ئەبوو حاتمە موزەففەر ئىسفىزارى (م : پېش ۱۱۲۱)
- ئەبوو حسەن لۆكرى (م : كۆتايىبەكانى سەدەى ۱۰) (ك)
- ئەبوو حەفصى نەسەفى (م : ۱۱۲۴)
- ئەبوو رەيھان بېروونى (۹۷۳-۱۰۴۸)
- ئەبوو سەئىد ئەبوولخەير (۹۶۷-۱۰۴۹)
- ئەبوو شكور بەلخى (م : ۹۴۴)
- ئەبوو صالح خەيىامى بوخارى (م : ۹۷۱)
- ئەبوو عدەلاى مەدەپرې (۹۷۳-۱۰۵۷)
- ئەبوولقاسم زەمەخشەرى (۱۰۷۵-۱۱۴۴)
- ئەبوو لىسەن غەفقار نېشاپوورى (۱۰۵۹-۱۱۳۴)
- ئەبوولخەسەن صدىقى (۱۸۹۷-۱۹۹۵)
- ئەبوولفەتخ محمد شەھرىستانى (۱۰۸۶-۱۱۵۳)
- ئەبوولفەزىل بەبەھقى (م : ۱۰۷۷)
- ئەبوولقاسم عدلى حەرىرى (۱۰۵۴-۱۱۲۲)

- ئەبوولقاسم ھەبەبەتوللا ئىستېرلابى (م : ۱۱۳۹)
 ئەبوولئەصر موبەششىر تەرازى (۱۸۸۶-۱۹۷۷)
 ئەبوو محمد عەبدوللا زۆزانى (م : ۱۰۳۹) (ك)
 ئەبوو مەعالى رازى (م : ۱۱۴۶) (ك)
 ئەبوو موزەفەرى ئەببۇردى (م : ۱۱۱۳)
 ئەبوو موسلم خۇراسانى (م : ۷۵۵) (ك)
 ئەبوو نواس (۷۵۷-۸۱۴)
 ئەحمەد حافىز عەوھىزى (۱۸۷۷-۱۹۵۰)
 ئەحمەد حامد صەپرپاف (۱۹۰۰-۱۹۸۵) (ك)
 ئەحمەد رامى (۱۸۹۲-۱۹۷۸)
 ئەحمەد بېرشك (۱۹۰۶-۲۰۰۲)
 ئەحمەد شالى (۱۹۲۴-۱۹۷۷) (ك)
 ئەحمەد شاملوو (۱۹۲۵-۲۰۰۰)
 ئەحمەد صافى نەجەفى (۱۸۹۷-۱۹۷۷)
 ئەرنىست رىنان (۱۸۳۳-۱۸۹۲)
 ئەسئىرەددىن ئەومانى (م : ۱۲۵۸) (ك)
 ئەصغەر بەرزى (ل : ۱۹۵۹)
 ئەفلاتوون (۴۲۷-۳۴۷ پېشى زايىنى)
 ئەلىياس ئەبوو شەبەكە (۱۹۰۳-۱۹۴۷)
 ئەمىر ئەلى شىر نەوائى (۱۴۴۰-۱۵۰۰)
 ئەمىن مەعلوف (ل : ۱۹۴۹)
 ئەنۋەرى (؟-۱۱۲۶) (؟-۱۱۶۹)
 ئەنىشتاين (۱۸۷۹-۱۹۵۵)
 ئەۋجەددەددىن كىرمانى (م : ۱۲۳۷)
 ئەۋجەددى (م : ۱۳۳۷)

تههلی شیرازی (۱۴۵۴-۱۵۳۶)

تۆ هنری (۱۸۶۲-۱۹۱۰)

تیراهیم تهلعورهییز (۱۹۰۸-۲۰۰۲)

تیین جهوزی(م : ۱۲۰۱)

تیین خهلدوون (۱۳۳۳-۱۳۷۸)

تیین شبلی بهغدادی(م : ۱۰۸۰)

تیین سینا (۹۸۰-۱۰۳۷)

تیینولپروومی (۸۳۶-۸۹۶)

تیین یه مین (?-۱۳۶۷-؟ ۱۴۵۰)

تیحسان ته بهری (۱۹۱۶-۱۹۸۹)

تیدوارد بایلهر کاوهل (۱۸۲۶-۱۹۰۳)

تیدوارد ته نیسون رۆس (۱۸۷۱-۱۹۴۰)

تیدوارد فیتزجیرالډ (۱۸۰۹-۱۸۸۳)

تیدوارد هنری وینفیلډ (۱۸۳۶-۱۹۲۲)

تیره ج زه بهر دهست (ل : ۱۹۷۴)

تیسماعیل ته غرائی (م : ۱۱۱۹)

تیسماعیل یه کانی (۱۸۸۷-۱۹۷۴)

تیلییا ته بوو ماپی (۱۸۸۹-۱۹۵۷)

تیمام ته بوو حامد غه زالی (۱۰۵۸-۱۱۱۱)

تیمام حدره مهینی جوینی (م : ۱۰۸۵)

تیمام فه خری رازی (۱۱۴۹-۱۲۰۹)

تیمام هورهوی (م : ۱۲۶۸ ز)

*

بابا ته فه زه ل کاشانی (?-۱۱۸۶-؟ ۱۲۶۷)

بابا تاهیری هممه دانی (?-۱۰۰۰-؟ ۱۰۷۵) (ك)

بایه‌زیدی بوستپامی (م : ۸۷۴) (ك)

بایروژن (۱۷۸۸ - ۱۸۲۴)

به‌دیغ فروزانفدر (? ۱۸۹۷ - ۱۹۷۰)

به‌سسام کوردی خارجی (م : ۸۷۸) (ك)

به‌ندهر عه‌بدلحه‌مید (ل : ۱۹۴۷)

به‌هائه‌ددین خوږه‌مشاهی (ل : ۱۹۴۵)

به‌هائه‌ددین عاملی (۱۵۴۶ - ۱۶۲۲)

به‌همه‌نیار (م : ۱۰۶۵)

بلیز پاسکال (۱۶۲۳ - ۱۶۶۲)

بۆریس روزینفیلد (۱۹۱۷ - ۲۰۰۸)

*

په‌رویز ته‌ناقلی (ل : 1937)

پندار رازی (م : ۱۰۱۰) (ك)

پوور فره‌یدوون (ناقیننی سده‌ی ۶ ک = ۱۲ ن) (ك)

پووربه‌های جامی (م : ؟ له نیوان ۱۲۷۰ و ۱۳۳۱) !

پیته‌ر نیوری (ل : ۱۹۲۳)

پیتر پاسکال (۱۹۰۹ - ۱۹۹۰)

*

پالب تامولی (م : ۱۶۲۶)

پالب حه‌یده‌ری (ل : ۱۹۲۸)

تاهیر چه‌غانی (م : ۹۸۷)

ته‌قی ته‌پانی (۱۹۰۲ - ۱۹۳۹)

ت.س. نیلیه‌ت (۱۸۸۸ - ۱۹۶۵)

تۆماس هاید (۱۶۳۰ - ۱۷۰۳)

تیؤقییل گوتی (۱۸۱۱ - ۱۸۷۲)

*

- جاك لهندهن (۱۸۷۶ - ۱۹۱۶)
جهلاله ددين كه زازى (ل : ۱۹۴۸) (ك)
جهلاله ددين مه ليكشام (م : ۱۰۹۲)
جهلال زهنگابادى (ل : ۱۹۵۱) (ك)
جهلاله ددين هومايى (۱۸۹۹ - ۱۹۸۰) (ك)
جهماله ددين ته بهدى (سه دهى ۶ ك = ۱۲ ن) (ك)
جهماله ددين سلمان ساوجى (۱۳۰۰ - ۱۳۷۶)
جهماله ددين عدلى قفتى (۱۱۷۲ - ۱۲۴۸)
جهميل صدقى زه هاوى (۱۸۶۳ - ۱۹۳۶) (ك)

*

- حافزى شيرازى (? ۱۳۱۷ - ۱۳۹۷)
حه سنى صه باح (? ۱۰۳۷ - ۱۱۲۴)
حه مه دوللا مستهوفى (۱۲۸۱ - ۱۳۴۹)
حه مه كه ريم عارف (ل : ۱۹۵۱) (ك)
حوسين به هزاد (۱۸۹۴ - ۱۹۶۸)
حوسين دانش (۱۸۶۹ - ۱۹۴۳)
حوسين شه جهره (۱۹۰۰ - ۱۹۸۲)
حوسين فه خيمى (ل : ۱۹۴۵).
حوسين قودس نه خعى (۱۸۹۴ - ۱۹۷۷)
حوسين مهردان (۱۹۲۷ - ۱۹۷۲) (ك)
حوسين موجيب ميسرى (۱۹۱۶ - ۲۰۰۴)

*

- خاجوى كرمانى (۱۲۹۰ - ۱۳۵۲)
خاقانى شيروانى (۱۱۲۰ - ۱۱۹۸)

خداآف محمد خديام (م : سدهى ٥ ك = ١١ ن)

خوزخى مانريكى (١٤٤٠ - ١٤٧٩)

خوسرهو جاف (ل : ١٩٤٥) (ك)

*

دارون (١٨٠٩ - ١٨٨٢)

داریوش شایگان (ل : ١٩٣٥)

دانتى (١٢٦٥ - ١٣٢١)

دهقى (م : ٩٧٥)

ديكارت (١٥٩٠ - ١٦٥٠)

*

رامبؤ (١٨٥٤ - ١٨٩١)

رهحيم رهزادهى مهليک (١٩٤٠ - ٢٠١٠)

رهزا تهوفيق (١٨٦٩ - ١٩٤٩) (ك)

رهشيد ياسمى (١٨٩٦ - ١٩٥١) (ك)

رهشيدى سهمهرقهنلى (نيوهى دووهى سدهى ١١ او

نيوهى يهكهمى سدهى ١٢ ن)

رؤيرت فرؤست (١٨٧٤ - ١٩٦٣)

رؤيترت گرهيفز (١٨٩٥ - ١٩٨٥)

روزبههان بهقلى شيرازى (١١٢٨ - ١٢٠٩)

روشدى راشد (ل : ١٩٣٦)

روودهكى سهمهرقهنلى (م : ٩٤٠)

*

زهبيحوللا صفا (١٩١١ - ١٩٩٩)

زهكدرىيا محمد قهزوينى (١٢٠٣ - ١٢٨٣)

زههيرهدين بهديهقى (? - ١١٠٥ - ١١٧٠)

*

ژیلیبر لازار(ل : ۱۹۲۰)

*

سه‌حابی ته‌سترا‌بادی (م : ؟ ۱۶۰۱) (ك)

سه‌عدلی شیرازی (؟ ۱۲۱۳ - ۱۲۹۲)

سه‌عید نه‌فیزی (۱۸۹۵ - ۱۹۷۵)

سه‌نائی غمزنه‌وی (م : ؟ ۱۱۳۰ یا ۱۱۴۵ یا ۱۱۵۰) !

سه‌یید عدلی میر ته‌فزه‌ئی (ل : ۱۹۶۹)

سه‌یفه‌ددین باخه‌ری (م : ۱۲۳۱)

سه‌یفی هوره‌وی (ل : ۱۲۸۲)

سولتان عدلی مه‌شه‌دی (۱۴۳۷ - ۱۵۲۰)

سولتان وه‌لد (۱۲۲۶ - ۱۳۱۲)

سیاوش که‌سرائی (۱۹۲۷ - ۱۹۹۷)

سیراجه‌ددین قومری (م : ۱۲۲۷ یا ۱۲۴۲)

سیرفان‌تیس (۱۵۴۷ - ۱۶۱۶)

سیروس شیمسا (ل : ۱۹۴۹)

*

شا عه‌بب‌اسی صه‌فه‌ری (۱۵۷۱ - ۱۶۲۹)

شاه سنجان خه‌وافی (م : ؟ مابه‌ینی ۱۱۹۶ - ۱۲۰۲)

شاه نیعمه‌توللا وه‌لی (؟ ۱۳۲۹ - ۱۴۳۰) (ك)

شه‌قیق به‌لغی (م : ۷۹۰)

شه‌کسپیر (۱۵۶۴ - ۱۶۱۶)

شه‌مسه‌ددین شه‌هره‌زوری (؟ ۱۱۶۵ - ؟ ۱۲۵۰) (ك)

شه‌مس مدخ‌ری (نیمه‌ی سه‌ده‌ی ۶ -

سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی ۷ ك = ۱۲ - ۱۳ ز)

شه‌هابه‌ددین سوهره‌وه‌ردی (م : ۱۱۹۱) (ك)
شه‌هرستانی (۱۰۸۶-۱۱۵۳)
شه‌هید به‌غی (م : ۹۳۶)
شۆینه‌واهر (۱۷۸۸-۱۸۶۰)
شیخ نه‌بوولحه‌سه‌ن خه‌رقانی (۹۶۳-۱۰۳۳)
شیخ نه‌حمد غه‌زالی (م : ۱۱۳۲)
شیخ به‌هاته‌ددین عاملی (م : ۱۶۲۲)
شیخ سه‌لام عازه‌بانی (۱۸۹۲-۱۹۵۹) (ك)
شیخ مه‌جده‌ددین به‌غدادی (م : ؟ ۱۲۱۱ یا ۱۲۱۷)

*

صادق هیدایه‌ت (۱۹۰۳-۱۹۵۱)
صائب ته‌بریزی (؟ ۱۶۰۷- ؟ ۱۶۷۵)
صالح جه‌عه‌ری (۱۹۰۸-۱۹۷۹)

*

عه‌بیاس تیقبال ناشتیانی (۱۸۹۶-۱۹۵۵)
عه‌بیاس مه‌تزووری (ل : ۱۹۲۱)
عه‌بدولباقی گوپینارلی (۱۸۹۹-۱۹۸۲)
عه‌بدولحه‌ق فازلی (۱۹۱۱-۱۹۹۲)
عه‌بدولپه‌جه‌مان جامی (۱۴۱۴-۱۴۹۲)
عه‌بدولپه‌جه‌مان خازنی مه‌روه‌زی (م : ؟ ۱۱۵۵)
عه‌بدولللا نه‌نصاری (۱۰۰۵-۱۰۸۸)
عه‌بدولللا خه‌بیامی مازه‌نده‌رانی (م : ۹۲۲)
عه‌بدولللا گۆزان (۱۹۰۴-۱۹۶۲) (ك)
عه‌بدولوه‌ههاب به‌یاتی (۱۹۲۶-۱۹۹۹)
عه‌رووی سه‌مه‌رقه‌ندی (م : ۱۱۷۴)

عەلا ئەدەد دین... خەلفە خەییامی خۆراسانی

(م: پێش سەدە ٨ ک = ١٤ ز)

عەلا ئەدەد دین عەتا جوینی (١٢٢٦-١٢٨٣)

عەلی باخەزنی (م: ١٠٧٥)

عەلی تەسلیمی (ل: ١٩٦١)

عەلی جەعفەری (ل: ١٩٤٤)

عەلی دەشتی (١٨٩٥-١٩٨١)

عەلی شیر نەوانی (١٤٤٠-١٥٠٠)

عەوفی (م: ؟ ١٢٣٢)

عەونی (١٩٩٢-١٩١٤) (ک)

عوبیدی زاکانی (١٣٠٠-١٣٧١) (ک)

عوسمان جەلالی هەجویری (م: ١٠٧٢)

عوسمان موختاری (م: ؟ ١١١٨)

عومەر خەییام (؟ ١٠٢١-١١٢٣)

عەینولقوزاتی هەمەدانی (١٠٩٦-١١٣٠)

عیزرا پاوند (١٨٨٥-١٩٧٢)

عیمادەد دین کاتبی ئەصفهانی (١١٢٥-١٢٠١)

عیماد فەقیه کرمانی (م: ١٣٧١)

*

غولام حوسین ئەمیرخانی (ل: ١٩٣٩)

غولامحوسین ئیبراھیم دینانی (ل: ١٩٣٤)

غولامحوسین موصاب (١٩١٠-١٩٧٩)

*

فایز دەشتی (١٨٣٤-١٩١١)

فەخرەد دین عیراقی (م: ١٢٨١ یا ١٢٨٩) (ک)

فریدەددین عەتتار نیشابووری (؟ ۱۱۴۲ - ۱۲۲۹)

فرەیدوون شەھبازیان (ل : ۱۹۴۲)

فرەیدوون موشری (۱۹۲۵ - ۲۰۰۰)

فەرپوخی سیستانی (۹۶۱-۱۰۳۷)

فەرپوخی یەزدی (۱۸۸۹ - ۱۹۳۸)

فەزوللارەزا (ل : ۱۹۱۵)

فەریکۆ گارسیتییا لۆرکا (۱۸۹۸ - ۱۹۳۶)

فەردیک رۆزن (۱۸۵۶ - ۱۹۳۵)

فەزید (۱۸۵۶ - ۱۹۳۹)

فۆن ھامەر بۆرگشتال (۱۷۷۴ - ۱۸۵۶)

فەردەوسی (۹۴۰ - ۱۰۲۰)

فەیرانەدۆ پیسوا (۱۸۸۸ - ۱۹۳۵)

*

قالەنتین ژوکوفسکی (۱۸۵۸ - ۱۹۱۸)

قلادییر مینۆرسکی (۱۸۷۷ - ۱۹۶۶)

قۆلتییر (۱۶۹۴ - ۱۷۷۸)

*

قازی بیوسف قفتی (؟ ۱۱۶۷ یا ۱۱۷۲ - ۱۲۴۸)

قاسم غەنی (۱۸۹۳ - ۱۹۵۲)

قەپتان تەبریزی (؟ ۱۰۰۹ - ۱۰۷۲) (ک)

قەیسەر ئەمین پوور (۱۹۵۹ - ۲۰۰۷)

قوتبەددین ھەیدەر (۱۱۳۶ - ۱۲۲۱)

*

کەریم ئیمامی (۱۹۳۰ - ۲۰۰۵)

کەسایى مەرۆھزی (م : ۱۰۰۰)

کهمال خوجهندی (م : ۱۴۰۱)
کهمالهددین ئیسماعیل (م : ۱۲۳۷) (ك)
کهمالهددین بهزاد (۱۴۶۰ - ۱۵۳۵)
کهمالهددین بندار رازی (م : ۱۰۱۰) (ك)
کهمائی (۱۸۸۶-۱۹۷۴) (ك)
کۆلین تیرنهر (ل : ۱۹۵۵)
کیرگه گارد (۱۸۱۳-۱۸۵۵)

*

گابریئل مارسیئل (۱۸۸۹-۱۹۷۳)
گالیلز گالیلی (۱۵۶۴-۱۶۴۲)
گویتته (۱۷۴۹-۱۸۳۲)

*

لاوتسی (سهدهی ۵- ۶ پیش زاینی)
لایق شیرعهلی (۱۹۴۱- ۲۰۰۰)
لهیژناردز دافنشی (۱۴۵۲- ۱۵۱۹)
لیبازیشسکی (۱۷۹۳- ۱۸۵۶)

*

مارتن ئیسیادا (ل : ۱۹۵۷)
مارتن لۆتھر کینگ (۱۹۲۹- ۱۹۶۸)
مارکس (۱۸۱۸- ۱۸۸۳)
مهجدهددین همگر (م : ۱۲۷۹) (ك)
مهحمود فهرشچیان (ل : ۱۹۳۰)
مهحمود دهولدت نابادی (ل : ۱۹۴۰)
مهزههبدودین محمد مد علی خهییامی (م : ۱۲۴۴)
مهسعورود سهعهده سلمان (۱۰۴۶- ۱۱۲۱)

- مه‌سه‌وود فه‌رزاد (١٩٠٦-١٩٨١) (ك)
- مه‌لا خدليل مشه‌ختي (١٨٩٧-٢٠٠٧) (ك)
- مه‌نصوور ته‌ووجي (ل : ١٩٣٨)
- مه‌ه‌دي ته‌خه‌وان سنالس (١٩٢٨-١٩٩٠)
- مه‌ه‌دي جاسم شه‌عماسي (١٩٢٠-١٩٧٩)
- مه‌ه‌دي سوه‌ييلي (١٩٢٤-١٩٨٧)
- مه‌ه‌ستي گه‌نجه‌وي (? ١٠٨٩-١١٥٩) (ك)
- مه‌ولانا جه‌لاله‌ددين روومي (١٢٠٧-١٢٧٣)
- مه‌ولانا خالد نه‌قشبه‌ندي (١٧٧٩-١٨٢٦) (ك)
- مه‌يموون نه‌جيب واسپي (م : ? ١١٢٠)
- محمد به‌هائه‌ددين خه‌ره‌قي (م : ١١٣٨)
- محمد بن تاويت (١٩١٨-١٩٧٤)
- محمد ته‌جويدلي (١٩٢٤-١٩٩٤)
- محمد ته‌قي به‌هار (١٨٨٦-١٩٥١) (ك)
- محمد ته‌قي جه‌عفدري (١٩٢٥-١٩٩٨)
- محمد جه‌عفدر ياحه‌ققي (ل : ١٩٤٧)
- محمد حوسه‌يني به‌غدادلي (١٠٨٧-١٠١٤)
- محمد حوسين عه‌نقا(م : ١٨٩٠) (ك)
- محمد ره‌زا جه‌لال نائيني (١٩١٦-٢٠١٠)
- محمد ره‌زا شه‌جديان (ل : ١٩٤٠)
- محمد ره‌زا قه‌نبري (ل : ١٩٥٥)
- محمد زه‌كه‌ربيا رازي (? ٨٦٥- ٩٣٤)
- محمد صه‌لاحه‌ددين مونجد (١٩٢٠-٢٠١٠) (ك)
- محمد صالح قورق (ل : ١٩٣٦)
- محمد عدلي نيسلامي نودوشه‌ن (ل : ١٩٢٥)

- محمد علی فروغی (? ۱۸۷۷ - ۱۹۴۳)
- محمد غونیمی هیلال (۱۹۱۶ - ۱۹۶۸)
- محمد فوراتی (۱۸۸۰ - ۱۹۷۸)
- محمد محمود بهمنی میر خواند (م : ۱۴۹۷)
- محمد محمود محمود بدیهه‌قی (م : ۱۰۹۲)
- محمد مهدی جدواهری (۱۸۹۹ - ۱۹۹۷)
- محمد مهدی فولادوند (۱۹۲۰ - ۲۰۰۸)
- مستفا تهل (عمران) (۱۸۹۹ - ۱۹۴۹)
- موتنه‌ببی (۹۱۵ - ۹۶۵)
- موجتہ‌با مینہوی (۱۹۰۳ - ۱۹۷۶)
- موحیت تہ‌باتہ‌بائی (۱۹۰۲ - ۱۹۹۱)
- مؤریس مہ‌تہ‌رلینگ (۱۸۶۲ - ۱۹۴۹)
- موززی نیشابوری (۱۰۴۸ - ۱۱۲۷)
- میرزا محمد خان قہ‌زینی (۱۸۷۳ - ۱۹۴۹)
- میرزا محمد سہا (م : ۱۹۱۹) (ک)
- میر عیماذ قہ‌زینی (۱۵۵۳ - ۱۶۱۵)
- میگیئل ٹوناموونٹ (۱۸۶۴ - ۱۹۳۶)

*

- ناصر بوخاری (م : ؟ ۱۳۷۸)
- ناصر خوسرہو (۱۰۰۳ - ۱۰۸۸)
- نہ‌جہ‌ددین تہ‌بوو بہ‌کر رازی (م : ۱۲۴۷)
- نہ‌جہ‌ددین کویرا (م : ۱۲۲۱)
- نہ‌جیب جرفازقانی (م : ۱۲۶۶)
- نہ‌صیرہ‌ددین ٹووسی (۱۲۰۱ - ۱۲۷۴)
- نوستہر ٹادامؤس (۱۵۰۳ - ۱۵۶۶)

نيزامەددەين ئەصفەھانى (م : پيش ۱۲۸۱)
نيزامولمۇلك ھەسەن تۈۈسى (۱۰۱۸ - ۱۰۹۲)
نيزامى گەنجەۋى (۱۱۳۵ - ۱۲۱۷) (ك)
نيكلسون (۱۸۶۸ - ۱۹۴۵)
نيكۇلاس (۱۸۱۴ - ۱۸۷۵)
نيما يوشىج (۱۸۹۷ - ۱۹۵۹)
نيووتن (۱۶۴۲ - ۱۷۲۷)

*

ھادى لەھەۋى (۱۹۳۳ - ۱۹۹۸)
ھارۆلد لامب (۱۸۹۲ - ۱۹۶۲)
ھاريفاننشا باچان (۱۹۰۷ - ۲۰۰۳)
ھاشم زەمانيان (ل : ۱۹۵۵)
ھانس شىدەر (۱۸۹۶ - ۱۹۵۷)
ھەژىر تەيمورىيان (ل : ۱۹۴۰) (ك)
ھۆشەنگ سەيموون (ل : ۱۹۲۰)
ھۆمبىرۇس (سەدەۋى تۆيەمى پيش زايىنى)
ھىلالى جوغتائى (م : ؟ ۱۵۲۹)

*

ۋەدىع بوستانى (۱۸۸۸ - ۱۹۵۴)
ۋليەم بەتلىر بىتس (۱۸۶۵ - ۱۹۳۹)

*

يان رىپىكا (۱۸۸۶ - ۱۹۶۸)
يەغما چەندەقى (م : ۱۸۵۹)
يوجىن تۇنىيل (۱۸۸۸ - ۱۹۵۳)
يوسف ھوسىن بەككار (ل : ۱۹۴۲)

یوسف تھیووب زاھید (م : ۱۱۴۰)
یوگنی ئیدواردوژیچ بیرتلیس (۱۸۹۰-۱۹۵۷)

* تیبینی :

× ھەموو میژووھەکانم بە سالانی (زایینی) نووسیوھ.

× (ك) : بە رەچەئەك كوردە.

× ئەم ناوانەى خوارەوھو چەندین ناوی تر، یا ھیچم دەربارەى میژووی ئەدایكبوون و مردنیان
نەدۆزیوھتەوھ، یان بۆ پشكینی درێخایەن لەم بوارەدا نەپرزووم :

ئەبوو عەبباس لۆكەرى (ك)/

جیھان بەخش كوردی زادە(ك)/

عیززەددین كەرەجی (ك)/

چافكانى و ژيډه‌رهيل

به فارسى - په پرتوك :

- ۱- مى و مينا سىرى در زندگى و آثار حكيم عمر خيام نيشابورى / بكوشش: على دهباشى / چاپ اول (۲۰۰۴) هنر سراى گويا- تهران *
- ۲- رباعيات حكيم عمر خيام، تنظيم بر اساس قافيه / توسط: امير حسن خنجى، با مقدمه بر رباعيات خيام نوشته صادق هدايت به سال (۱۹۳۴) www.iranarikh.com
- ۳- رباعيات حكيم عمر خيام نيشابورى / به اهتمام و مقدمه: محمد على فروغى و دكتور قاسم غنى / چاپ دووهم (۱۹۸۵) تهران
- ۴- رباعيات خيام (طربخانه) به كوشش: يار احمد رشيدى... / به تصحيح: استاد علامه جلال الدين همائى (۱۹۹۳) نشر هما- تهران
- ۵- رباعيات حكيم خيام (طربخانه) يار احمد رشيدى... با مقدمه و حواشى: عبدالباقي گولپينارلى / باهتمام: رحيم رضازاده ملك (۲۰۰۷) تهران
- ۶- دمى با خيام / على دشتى / چاپ دوم (۱۹۹۸) اساطير- تهران
- ۷- نقد و بررسى رباعى هاى خيام / محسن فرزانه / چاپ يكم (۱۹۸۶) كتابخانه فروردين - تهران
- ۸- دانشنامه خيامى / رحيم رضازاده ملك / چاپ اول (۱۹۹۸) تهران
- ۹- خيام نامه، روزگار، فلسفه و شعر خيام / محمد رضا قنبرى / چاپ چهارم ۲۰۱۰ انتشارات زوار- تهران
- ۱۰- رباعى هاى خيام با ترجمه: انگليسى، فرانسه، المانى، عربى / نگارگر: حسين بهزاد / مقدمه: مينورسكى / مؤخره: اردشير تاكستانى (۲۰۰۵) تهران
- ۱۱- رباعيات عمر خيام / بزبانهاى: فارسى، انگليسى، فرانسه، المانى، اسپانيايى، عربى، تركى، روسى، ژاپنى، ارمنى، ايتاليانى / مقدمه: محسن فرزانه / چاپ سوم (۲۰۰۶) نشر پارسا- تهران

- ۱۲- رباعیات حکیم عمر خیّام، با ترجمه به زبانهای: عربی، اردو، انگلیسی، فرانسه، المانی/ مقدمه: دکتر امیر عباس مجذوب صفا/ چاپ چهاردهم (۲۰۰۷) انتشارات اقبال - تهران
- ۱۳- رباعیات حکیم عمر خیّام، بر آخرین پژوهشها: پرفسور آرتر آربری- ژیلبرت لازار/ فارسی، انگلیسی، فرانسه/ مقدمات: آربری، محمد تقی جعفری و محمد اسلامی ندوشن/ چاپ اول (۲۰۰۸) انتشارات جانزاده- تهران
- ۱۴- تحلیل شخصیت خیّام/ محمد تقی جعفری/ چاپ دوم (۱۹۸۹) انتشارات کیهان- تهران
- ۱۵- هستی و مستی/ حکیم عمر خیّام نیشابوری/ به روایت: حکیم دکتر دینانی/ گفتگو از: کریم فیضی/ چاپ دوم (۲۰۱۰) تهران
- ۱۶- سیر رباعی/ دکتر سیروس شمیسا/ چاپ دوم (۱۹۹۵) تهران
- ۱۷- درّه الأخبار و لمعة الأنوار (برگردان فارسی تنتمه صوّان الحکمه، ابو الحسن علی بن زید بیهقی) ترجمه: منتجب الدین منشی یزدی/ تصحیح و تحقیق: علی اوجبی/ چاپ دوم (۲۰۱۰) تهران
- ۱۸- مرزبان نامه/ مرزبان بن رستم بن شروین/ ترجمه فارسی: سعدالدین رواینی/ به کوشش: دکتر خلیل خطیب رهبر/ چاپ پازدهم (۲۰۱۰) www.tabarestan.info
- ۱۹- نزه المجالس، چهار هزار رباعی برگزیده از سیصد شاعر، از قرن چهارم تا قرن هفتم/ تألیف: جمال خلیل شروانی/ به تصحیح و تحقیق و با مقدمه و شرح حال گویندگان و توضیحات و فهرستها از: دکتر محمد امین ریاحی/ چاپ دوم با تجدید نظر نهایی (۱۹۹۶) انتشارات علمی تهران
- ۲۰- باران هزار ابر سرگردان، یادداشتهایی بر رباعیات کهن پارسی/ سید علی میر افضلی/ <http://mirafzali.blogfa.com>
- ۲۱- جام جهان بین/ محمد اسلامی ندوشن/ چاپ اول (۲۰۰۳) نشر قطره - تهران
- ۲۲- تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سدهء هیجدهم میلادی/ ن.و. بیگواوسکایا، آی.و.یاکوبوسکی، ای.ب.بطروشفسکی، آم.بلنتسکی، ل.و.استرویوا/ ترجمهء کریم کشاورز/ چاپ پنجم (۱۹۸۴) تهران
- ۲۳- تاریخ اسماعیلیان در ایران... / استرویوا لودمیلا ولادیمیرونا/ ترجمه: دکتر پروین منزوی/ پیش گفتار: دکتر علی نقی منزوی/ چاپ دوم (۲۰۰۷) نشر اشاره- تهران

- ۲۴- دانشنامه ادب فارسی (جلد یکم) آسیای مرکزی/ به سرپرستی: حسن انوشه / چاپ اول (۱۹۹۶) تهران
- ۲۵- تاریخ ادبیات ایران/ یان رییکا، با همکاری: اوتکار کلیما... و دیگران/ ۲ جلد/ ترجمه ابو القاسم سری (۲۰۰۳) تهران
- ۲۶- ادبیات ایران در ادبیات جهان/ دکتر امیر اسماعیل آذر/ چاپ دوم (۲۰۰۸) سخن - تهران
- ۲۷- تصوف و ادبیات تصوف/ یوگنی ادوارویچ برتلس/ ترجمه سیروس ایزدی/ چاپ دوم (۱۹۹۷) امیر کبیر - تهران
- ۲۸- شعر فارسی در عصر سلجوقی/ دکتر صالح فهمی/ ۱۹۶۶ مطبعة النعمان، النجف- العراق
- ۲۹- دیوان رودکی... / تنظیم، تصحیح و نظارت: جهانگیر منصور (۱۹۹۴) تهران
- ۳۰- شاهنامه/ ابو القاسم فردوسی/ ۲ جلد/ بر پایه چاپ مسکو/ چاپ سوم (۲۰۰۷) هرمس - تهران
- ۳۱- فردوسی/ محمد امین ریاحی/ چاپ سوم (۲۰۰۱) تهران
- ۳۲- دیوان رباعیات ابو سعید ابو الخیر / www.iranEman.com
- ۳۳- دیوان سنائی/ بکوشش: دکتر علیمحمد صابری و رقیه تیموری و روح الله محمدی/ نینته‌رنیت
- ۳۴- رباعیات سنائی <http://ganjoor.net>
- ۳۵- مهستی گنجوی/ رباعیات/ ترتیب و مقدمه: رفائیل حسین/ زیر نظر: محمد آقا سلطان زاده ۱۹۸۵ باکو
- ۳۶- رباعیات خاقانی / <http://ganjoor.net/khaghani>
- ۳۷- مختارنامه/ رباعیات عطار نیشابوری / ganjoor.net/attar/mokhtarname
- ۳۸- زبور پارسی، نگاهی به زندگی و غزل های عطار/ محمد رجا شفیعی کدکنی/ چاپ دوم (۲۰۰۱) تهران
- ۳۹- داستان ها و پیام های عطار در منطق الطیر و الهی نامه/ دکتر حشمت الله ریاضی/ بکوشش: حبیب الله پاک گوهر/ چاپ دوم (۲۰۱۰) تهران
- ۴۰- دیوان و رساله المفید للمستفید/ حکیم افضل الدین محمد مرقی کاشانی (بابا افضل)/ بررسی، مقابله و تصحیح: مصطفی فیضی، حسن عاطفی، عباس بهنیا، علی شریف/ چاپ اول (۱۹۸۴) کتابفروشی زوآر - تهران

۴۱- کلیات دیوان شمس تبریزی/مولانا جلال الدین بلخی/ با مقدمه و تصحیح: محمد عباسی/ چاپ چهارم (۱۹۹۰) تهران

۴۲- کلیات سعدی/تصحیح: محمد علی فروغی/ ویراسته‌ی: کاظم عابدینی مطلق/چاپ اول (۲۰۰۷) تهران

۴۳- رباعیات انوری / <http://ganjoor.net/anvari/divan>

۴۴- رباعیات اوحدی / <http://ganjoor.net/ouhadi/divan>

۴۵- رباعیات عراقی / <http://ganjoor.net/eraghi/divan>

۴۶- کلیات عبید زاکانی/ تصحیح و تحقیق و شرح: پرویز اتابکی/ چاپ دوم (۲۰۰۳) انتشارات زوآر- تهران

۴۷- دیوان حافظ/تصحیح: قزوینی- غنی/به کوشش: رضا کاکائی دهکردی/چاپ اول (۱۹۹۸) تهران

۴۸- حافظ/ بهاء الدین خرمشاهی/ چاپ چهارم (۲۰۰۸) انتشارات طرح نو- تهران

۴۹- رباعیات سلمان ساوجی / <http://ganjoor.net/salman/divan>

۵۰- دیوان شاه نعمت الله ولی/ به کوشش: بهمن بناروانی/چاپ سوم (۲۰۰۷) انتشارات طلایه- تهران

۵۱- رباعیات شاه نعمت الله ولی <http://ganjoor.net/shahnematollah>

۵۲- دیوان کامل جامی/ ویراسته: هاشم رضی (۱۹۹۲) انتشارات پیروز- تهران

۵۳- دیوان امیر نظام الدین علیشیر نوائی (فانی)/ بسعی و اهتمام: رکن الدین همایونفرخ/ چاپ اول ۱۹۶۳ انتشارات کتابخانه ابن سینا- تهران

۵۴- دیوان هلالی جغتائی/بتصحیح ومقابله ومقدمه وفهرست از: سعید نفیسی/چاپ سوم ۱۹۹۶ انتشارات کتابخانه سنائی - تهران

۵۵- رباعیات شیخ بهائی عاملی/ نینته‌رنیت

۵۶- نجم الدین کبری/ کاظم محمدی/ چاپ اول (۲۰۰۱) انتشارات طرح نو- تهران

۵۷- فایز دشتی/ مصطفی فخرایی/ چاپ سوم (۲۰۰۶) انتشارات تیرگان - تهران

- ۵۸- گزیده‌ای از دیوان فرخی یزدی/ترجمه مقابله‌ای فارسی- انگلیسی: دکتر علاءالدین بازارگادی
۲۰۰۳ انتشارات رهنما- تهران
- ۵۹- نیما یوشیج/ مجموعه‌ی کامل اشعار فارسی و طبری/ گردآوری و تدوین: سیروس طاهباز/ چاپ
چهارم ۱۹۹۶ انتشارات نگاه- تهران
- ۶۰- منظومه خیّام وار فیتزجرالد/ مسعود فرزاد(۱۹۶۹) شیراز
- ۶۱- دانشنامه‌ی ادب فارسی (جلد سوم) ادب فارسی در افغانستان/ به سرپرستی: حسن انوشه/
چاپ اوّل (۱۹۹۹) تهران
- ۶۲- رباعیات مردمی و رمزهای بدیعی/ رجب امان اف/ برگردان از سرلیک به فارسی: رحمان
رجبی/ چاپ اول ۲۰۰۲ انتشارات سوش - تهران
- ۶۳- برخی بررسی‌ها درباره جهان بینی‌ها و بینش‌های اجتماعی در ایران/ احسان طبری/
انتشارات حزب توده خارج از کشور ۱۹۷۰
- ۶۴- از پست و بلند ترجمه/ کریم امامی/ چاپ دوم (۱۹۹۶) تهران
- ۶۵- تاریخ فلاسفه ایرانی از آغاز تا امروز/ دکتر علی اصغر حلبی (۲۰۰۲) انتشارات زوّار-
تهران
- ۶۶- مهرگان ، جشن نامه مشاهیر معاصر ایران ، بخش نخست: هنر/ به اهتمام: محسن شهرنازدار/
چاپ اول (۲۰۰۵) مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران
- ۶۷- شاعران گُرد پارسی گوی/ سیّد عبدالحمید حیرت سجّادی/ چاپ اوّل ۱۹۹۶ نشر احسان -
تهران **
- ۶۸- دایره المعارف کردی، فرهنگ اعلام/دکتر صدیق صفی زاده بوره‌کاهی/چاپ اول ۲۰۰۱ پلیکان
- تهران
- ۶۹- تاریخ مشاهیر کرد (۳ جلد) بابا مردوخ روحانی/ ۱۹۸۵، ۱۹۸۷، ۱۹۹۲ تهران
- ۷۰- فرهنگ فارسی ، جلد ۵ و ۶ اعلام/ دکتر محمد معین/چاپ نهم ۱۹۹۶ انتشارات امیر کبیر-
تهران
- ۷۱- چنین گفت خیّام/ علی جعفری/ ۲۰۱۱ نشر نشانه - تهران
- ۷۲- رباعی‌های خیّام و نظریه کیمیّت زمان/ علی تسلیمی/ ۲۰۱۲ کتاب آمه - تهران

به فارسی - وتارو لیکنو لینه وه :

- ۱- سیمای راستین خیّام/ فردین شیروانی، حسن شایگان/ مجلهء (هنر و مردم) دوره ۱۱، شمارهها: ۱۲۲- ۱۲۴ و ۱۲۵ (آذر، بهمن و اسفند ۱۳۵۱= ۱۹۷۲) تهران
- ۲- خیّام و مترلینگ/ آیا افکار خیّام بر مترلینگ اثر گذاشته است؟ ابراهیم صفائی/ مجلهء (هنر و مردم) دوره ۱۲، شماره ۱۳۹ (اردیبهشت ۵۳) ۱۹۷۰- ۱۹۷۴
- ۳- ساخت گفتمانی و متنی رباعیّات خیّام/ دکتر لگف الله یار محمدی/ مجلهء (مترجم) سال دوم، شماره چهارم، زمستان ۱۹۹۲
- ۴- رباعیهای اصیل خیّام/ محسن فرزانه (نینته رنیت)
- ۵- از رسالات خیّامی تا رباعیّات/ علیرضا ذکاوتی قراگوزلو (نینته رنیت)
- ۶- کارنامهی خیّام پژوهی در سدهی چهاردهم/ کاووس حسن لی و سعید حسام پور/
www.SID.ir
- ۷- جام خیّام در دستان لایق شیرعلی شاعر فارسی گوی تاجیک/ شاه منصور خواجهاف (۲۰۱۲)

به عربی - په رتووک :

- ۱- رباعیّات عمر الخیّام... معرّبة نظماً: ودیع البستانی/ عربی، انکلیزی، فرنسی، المانی، أردی/ ط ۲ القاهرة
- ۲- رباعیّات الخیّام/ ترجمها عن الفارسیّة نثراً ونظماً: جمیل صدقی الزهاوی/ ۱۹۲۸ مطبعة الفرات - بغداد
- ۳- عمر الخیّام الحکیم الریاضی الفلکی النیسابوری/ احمد حامد الصرّاف/ ط ۳/ ۱۹۶۰ بغداد.
- ۴- رباعیّات عمر الخیّام/ الترجمة العربية عن الفارسیة: أحمد الصّافی النجفی - أحمد رامی/ الترجمة الإنکلیزیة: إدوارد فیتزجرالد/ تقدیم: بندر عبد الحمید/ دار المدی ۲۰۰۳
- ۵- ثورة الخیّام/ عبدالحق فاضل/ ط ۲/ ۱۹۶۸
- ۶- كشف اللثام عن رباعیّات الخیّام/ تألیف: العلامة ابو النصر مبشر الطرازی الحسینی/ ۱۹۶۷ القاهرة

- ٧- رباعيات عمر الخيام/ ترجمة: مصطفى وهبي التل (عَراَر)/ حققها واستخرج أصولها و درسها: د. يوسف بكّار/ ط١/ ١٩٩٠ بيروت- عمّان
- ٨- الخياميات/ ترجمة: ابراهيم العريض/ ط٥/ ١٩٩٧ البحرين
- ٩- رباعيات عمر الخيام/ ترجمة: صالح الجعفري/ تحقيق وتقديم: د. صالح ذهب/ ط١/ ٢٠٠٧ بيروت
- ١٠- رباعيات عمر الخيام/ ترجمها نظماً عن الفارسية: محمد صالح القرقي/ ط١/ ٢٠٠٨ دار المناهل- بيروت
- ١١- رباعيات الخيام مع الترجمة الإنجليزية للشاعر فيتزجيرالد/ ترجمة وتقديم: بدر توفيق/ ط١/ ١٩٨٩ القاهرة
- ١٢- احمد زكي ابو شادي (عمريّات فتزجيرالد) إعداد وتقديم: احمد سويلم/ ٢٠٠٤ مكتبة الأسرة- القاهرة
- ١٣- الأوهام في كتابات العرب عن الخيام/ يوسف حسين بكّار/ دار المناهل ط١/ ١٩٨٨
- ١٤- الإمام والحكيم ، حجة الحق ، الفيلسوف ، العالم عمر الخيام والرباعيات/ تأليف: د. عبد المنعم الحفني/ ١٩٩٢ القاهرة/ www.al-mostafa.com
- ١٥- الآراء الفلسفية عند أبي العلاء المعري و عمر الخيام، دراسة مقارنة/ د. تغريد زعيميان/ www.al-mostafa.com
- ١٦- فن الرباعي ، مختارات من الرباعيات الفارسية/ ترجمة وتقديم: محمد نورالدين بدالمنعم/ ٢٠٠٥ القاهرة
- ١٧- مختارات من الشعر الفارسي/ الدكتور محمد غنيمي هلال/ راجع الترجمة: احمد رامى/ ١٩٦٥ القاهرة
- ١٨- فنون الشعر الفارسي/ د. إسعاد عبدالهادي قنديل/ ط١/ ١٩٧٥ القاهرة
- ١٩- رباعيات نظام الدين الأصفهاني.../ حققها وقدم لها: د. كمال ابوديب/ ط١/ ١٩٨٣ بيروت.
- ٢٠- الربيع (بهارستان)/ عبدالرحمن الجامي/ ترجمة و تعليق: الدكتور احمد كمال الدين حلمي/ ١٩٨٦- ذات السلاسل للطباعة و النشر/ الكويت
- ٢١- تنمّة صوآن الحكمة/ ظهيراالدين البيهقي/ www.alwarraq.com
- ٢٢- تاريخ الحكماء قبل ظهور الإسلام و بعده نزهة الأرواح و روضة الأفراح) شمس الدين الشهرزوري/ تحقيق: د. عبدالكريم ابو شويرب/ دار بيبليون- باريس (بلا تاريخ)

٢٣- آثار البلاد وأخبار العباد/ زكريّا بن محمد بن محمود القزويني/

www.al-mostafa.com

٢٤- جامع البدائع/ محيي الدين صبري الكردي/ ط١ / ١٣٣٥هـ (١٩١٦م) القاهرة/

www.al-mostafa.com

٢٥- مجمع الآداب في معجم الألقاب/ كمال الدين ابوالفضل عبدالرزاق بن تاج الدين احمد المعروف بابن

الغوطي (٦٤٢- ٧٢٣ هـ = ١٢٤٤- ١٣٢٣م) تحقيق: د. مصطفى جواد/ ١٩٦٣ دمشق

٢٦- ابوالعلاء المعريّ، المنتخب من اللزوميات.../ إختاره وقدم له... هادي العلوي/ ط١ / ١٩٩٠ مركز

الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي

٢٧- صوت أبي العلاء/ طه حسين/ ٢٠٠٧ دار المدى للثقافة والنشر

٢٨- رياضيات عمر الحيام/ الدكتور رشدي راشد والدكتور بيجان وهاب زاده/ ترجمة الدكتور نقولا فارس/

ط١ / ٢٠٠٥ بيروت

٢٩- الإسماعيليون في العصر الوسيط/ د. فهاد دفتري/ ترجمة: سيف الدين قصير/ ط١ / ١٩٩٩ دار المدى.

٣٠- التشيع والتحول في العهد الصفوي/ كولن تيرنر/ ترجمة: حسين علي عبدالسّاتر/ ط١ / ٢٠٠٨

منشورات الجمل/ ألمانيا- بغداد.

٣١- بحثاً عن الجمال/ ف. سميلجا / ترجمة: عبدالله حبة/ ١٩٧٦ موسكو

٣٢- التقويمان الهجري والميلادي/ فرمان جرنفيل/ ترجمة: د. حسام محيي الدين الألوسي/ ط٢ / ١٩٨٦ بغداد

٣٣- عمر الحيام ، أعمال عربيّة وأخبار تراثيّة/ جمع وتصحيح ودراسة: الدكتور يوسف بكّار/ ط١ /

٢٠١٢ دار صادر- بيروت

٣٤- المنجد في الأعلام دار المشرق - بيروت ١٩٩٦

بهعهده بي - وتارو ليكولينهوه :

١- عمر الحيام عند المستشرقين/ علي دشتي/ ترجمة: د. يوسف حسين بكار، مجلّة (نزوى)/ ثينتهرنيت

٢- سمعت صوتاً هاتفاً في السحر/ موسى بيدج/ مجلّة شيراز/ ع (١١) ربيع ٢٠٠٩- طهران

٣- عمر الحيام ، رباعيات شعريّة ومعادلات رياضيّة/ مارتن نك/ ثينتهرنيت

٤- عمر الحیّام : متصوف أم زندق؟ كتاب(المسواک) جان ایف لاکروا/ عرض: زینب مرعی/
ئینتھرنیّت

٥- فی ما لایقیل الترجمة/ عبدالسلام بن عبدالعالی/ ئینتھرنیّت

٦- براءة الحیّام من رباعیاتہ! / بکری شیخ أمين/مجلة الحج ، عدد محرم ١٤٢٧ هـ/ ئینتھرنیّت

٧- فتوی عن الحیّام للشیخ محمد صالح المنجد/www.alkashf.net

٨- الحیّام ١٥٠ عاماً على الترجمة الإنكليزية وقرنان على ولادة المترجم/ ابراهيم درويش/ يناير
٢٠١٠ ئینتھرنیّت

په پرتو وکی کوردی :

١- چاربه ندیّت خه یامی/ وهرگیتیر: مه لا خه لیل مشهختی/ ١٩٩٦ دهۆک - کوردستان

٢- خه یامی هه ژارانە/ لیکۆلینه وه: سه لاهه ددین ناشتی/ ٢٠٠١ هه ولتیر- کوردستان

٣- کوردو خه یام نه ناسین/ خوسره و جاف/ ٢٠٠٤ هه ولتیر- کوردستان

٤- چوارینه کانی خه ییام/ وهرگیتیراوی : سه لام/ له ژتیر چاودتیری: مامۆستا عه لانه ددین سه جادی/
انتشارات کردستان - سنه ، چاپی یه کهم (٢٠١٠)

٥- چوارینه کانی خه یام/ وهرگیتیرانی: نه حمه د شالی/ ١٩٩٩ سلیمانی - کوردستان

٦- دیوانی گۆران/ محمّدی مه لا کهریم کۆی کردوه ته وه و ناماده ی کردوه و ئیشه کی و په راویژی بو
نوسیه وه/ به غدا ١٩٨٠

٧- دیوانی عه ونی/ پیداجوونه وه و ریکخستت: فه ره هاد عه ونی/ چاپی دووه م/ هه ولتیر- کوردستان
٢٠١١

٨- چوارینه کانی نه خه عی/ گۆپینی له فارسیه وه: شیخ سه لام/ ١٩٦٩ کتیبخانه ی پیره میرد-
سلیمانی

٩- که مالی و نه ده بیاتی فارسی، به راوردکاری/ د. محمده نوری عارف/ چاپی یه کهم ١٩٩٩
هه ولتیر- کوردستان

په پرتو وکی نازهری :

خیامین رباعیلرینین ترکی آذری دیلینه ترجمه سی / چنویرون : اکبر مدرس اول – شیوا / تهران

به ئینگلیزی و ئیسپانی و پورتوگالی :

- 1-Omar Khayyám, Wikipedia, the free encyclopedia
- 2- Rubaiyat of Omar Khayyam, by: Edward FitzGerald, First Edition sequencing preserved
- 3- Rubaiyat of Omar Khayyam, Comparison of Versions, by: Edward FitzGerald 1859, Edward Whinfield 1883, Arthur Talbot 1908, Richard Brodie 2001
- 4- Poemas de Omar Khayyam (Rubaiyat), T: Joaquín V. González
- 5- Os Rubaiyat de Omar Khayyam, versão em português de Afredo Braga
- 6- 2009 anniversary-translations in Portuguese
- 7- Uma Leitura de Fernando Pessoa "ele mesmo" à Luz do Ruba'iyat de Omar Khayyam / Márcia Manir Miguel Feitosa.

ئینته رنیت (گشتی) :

به زمانین : عه ره بی ، فارسی ، تورکی ، ئینگلیزی ، ئیسپانی ، پورتوگالی و ئوردی ،

Wikipedia, the free encyclopedia (ئینسکلۆپیدیای نازاد)

* (می و مینا)

(۹۳۶ لاپه‌ریه) پیم وایه گه‌وره‌ترین په‌رتوکه ده‌ریاره‌ی خه‌ییام و بهره‌مه‌کانی و، زۆرینه‌ی وتارو تۆزینه‌وه باشه‌کانی په‌یجۆزانی ئی‌ران و جیهانی تیدایه‌وه، سوودم لییان وهرگرتوه ، بۆیه به پیوستم زانی پیرسته‌که‌ی لی‌رده‌ا بلاویکه‌مه‌وه :

- × مقدمه / علی ده‌باشی
- × قدیم‌ترین اطلاع از زندگانی خیام / استاد بدیع الزمان فروزانفر
- × خواجه امام عمر خیامی / علامه محمد قزوینی - دکتر محمد معین
- × خیام در تاریخ ادبیات ایران / دکتر ذبیح الله صفا
- × راجع به احوال حکیم عمر خیام نیشابوری / استاد عباس اقبال آشتیانی
- × حکیم خیام نیشابوری / عبدالباقی گولپینارلی، ترجمه: دکتر توفیق سبحانی
- × حکیم عمر بن ابراهیم خیام نیشابوری / دکتر سید محمد رضا جلالی نائینی
- × مقدمه‌ای بر طربخانه / استاد جلال الدین همائی
- × گل سرخ نیشابور / استاد مجتبی مینوی
- × تحقیقات درباره خیام / دکتر قاسم غنی
- × شخصیت و منش عمر خیام شاعر / آرتور کریستن سن، ترجمه: دکتر فریدون بدره‌ای
- × زندگانی و کار حکیم عمر خیام نیشابوری / سوامی گوند تیرته - ابوالقاسم قندهاریان
- × نکاتی درباره عمر خیام نیشابوری / دکتر رضا زاده شفق
- × یک یا چند خیام / استاد محمد محیط طباطبایی
- × وطن خیام / حسن وحید دستگردی
- × نگاهی به زمان و جهان خیام / فردین مهاجر شیروانی و حسن شایگان
- × عمر خیام، منجم، ریاضی دان و شاعر / ج.ا. بویل، ترجمه: حسن انوشه
- × عمر خیام / مینورسکی، ترجمه: بهاء الدین خرمشاهی
- × ورود به دنیای خیام / دکتر جعفر آقایانی چاوشی
- × رباعیات خیام / محمد علی فروغی و قاسم غنی
- × سیری در زندگانی خیام و نگاهی به رباعیات او / دکتر محمد اسماعیل رچوانی

- × خیام، شاعر مرموز/ ژیلبر لازار، ترجمه: دکتر سیروس ذکاء
- × یک دم میان دو عدم/ دکتر غلامحسین یوسفی
- × خیام و درد روشن بینی/ دکتر محمد علی اسلامی ندوشن
- × شک و انکار در اشعار خیام و حافظ/ عبدالعلی دست غیب
- × خیام پیر نیشابور/ دکتر عبدالحسین زرین کوب
- × خیام فیلسوف/ صادق هدایت
- × حکیم عمر خیام و مسأله واحد و تکثیر/ دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی
- × خیام و تصوف/ اسماعیل یکانی
- × نوروزنامه/ دکتر محمد جعفر محبوب
- × فهرست کوتاهی از اکتشافات ریاضی خیام/ دکتر فضل الله رضا
- × ابوالفتح عمر بن ابراهیم الحیامی (عمر خیام)/ دکتر سید حسین نصر، ترجمه: احمد آرام
- × آیا خیام ریاضی دان همان خیام شاعر است؟/ علی رضا ذکاوتی قراگوزلو
- × خیام و تقویم جلالی/ سید حسن تقی زاده
- × ابعاد جهانی شخصیت خیام/ دکتر ابوالقاسم رادفر
- × خیامی و خیام شاعر در زبانهای خارجی/ گودرز نجفی
- × مقدمه‌ای بر رباعیات خیام به زبان فرانسوی/ ژیلبر لازار، ترجمه: هرمز میلانیان
- × فیتز جرالدمترجم انگلیسی ترانه‌های خیام/ مسعود فرزاد
- × فیتز جرالدم و حکیم عمر خیام/ پیتز ایوری، ترجمه: هوشنگ پیر نظر
- × آراء و عقاید برخی از دانشمندان مغرب زمین/ اسماعیل یکانی
- × مطالعات مورخان و منتقدان خاورزمین درباره عمر خیام/ حسین دانش، ترجمه: توفیق

سبجانی

- × خیام شناسی در ژاپن/ دکتر هاشم رجب زاده
- × خیام از زاویه دید معاصران/ علی دشتی
- × بررسی های تحلیلی و تطبیقی رساله موسیقی خیام/ دکتر ساسان سپینتا
- × نامه‌ای از سنائی به خیام/ استاد مجتبی مینوی

- × خیام و غزالی / جمشید سروشیار
- × تاریخچه تحقیقات ایران شناسان روس / نرگس محمدی بدر
- × شراب نیشابور (۷۲ رباعی) / ترجمه انگلیسی: کریم امامی
- × ۹۴ رباعی از خیام
- × کتابشناسی کتابهای فارسی دربارهٔ حکیم عمر خیام / زهرا و فاطمه انگورانی

★ شاعران گرد پارسی گوی

(هۆژاننانین کوردی فارسی زمان) :

ئەم پەرتوکه (۹۱۲ لاپەرەدی قەوارە گەرەپە) لە دانانی پەییۆری گەرە عەبدوڵحەمید سەججادی یە بە پشتمەوانەمی ۱۴۸ کتیب و ۳۲ دەستنووس و، پیناسەمی ۱۲۵۴ شاعیری کورد رەگەزی تێدایە، لە سەرەتای سەرھەڵدانی شیعری فارسییەوێ تا ناڤینی نەودەکانی سەدەمی بیستم، دگەڵ نمونەییەک یا پتر لە شیعری ھەر شاعیریەک. ھەندیکیان لە شاعیرە بەرجەستەکانی ئێران، بەلام عومەر خەبیام دگەڵیانان نییە. ئەمانەش ناڤین ھەندیکیان:

بەسسام کورد خارجی ، ئەبوولحەسەن لۆکری ، بابا تاهیر ھەمەدانی ، پوور فرەیدرون ، شەھابەددین سوھرەوێدی ، قەتەران تەبریزی ، نێزامی گەنجەوی، عەبدوڵلا ھاتفی ، جەمالەددین محەمەد ئەصفەھانی ، کەمالەددین ئیسماعیل ، فەخرەددین عێراقی ، عویبێد زاکانی ، مەجدەددین ھەمگەر، مەجموود شەبەستەری ، صەفی ددین ئەردەبیلی ، خەتانی (شا ئیسماعیلی صەفەوی)، سەحابی ئەستەرابادی ، صەبا کاشانی ، قاتانی شیرازی ، پاشیرە (قورپەرەتو لعیینی بەھانی)، مەستورە کوردستانی ، حەیران دۆنبلی ، بەھار شای شاعیران ، ئەبو لقاسم لاھوتی کرماشانی ، رەزا تەوفیق فەیلەسووف ، عیشقی کوردستانی ، پۆمان بەختیاری ، ئەبو توراب جەلی ، مێھرداد ناویستا، سیمین بەھبەھانی ، کەزازی کرماشانی ، عەبدەلخوسین زەرین کوب ، مەسوود فەرزاد ، ئەبو لقاسم ریاحی ، تورەج نگەھبان ، ئیرەج دھقان ، عەلی موسا گەرماروودی ، یەدووللا مەفتوون ئەمینی و سەبید عەلی صالحی.

ھەلبەتە مامۆستا سەججادی چەند شاعیریکی تری کورد رەگەز بۆی ساغنەبوونەتەوێ.

جەلال زەنگابادى

* جەلال حوسىن مەمەد پالانى لورستانى

* ھۇزئانقار و پەيچۆرە بە زىمانىن عەرەبى و كوردى و، پاچقەوانە لە نىوانيان و، بۇيان لە زىمانىن: فارسى، ئىنگلىزى، ئىسپانى و توركىيەو. جگە لە ناوى راشكاوى خۇى (جەلال وەردە) و (جەلال زەنگابادى) بە پىتر لە دە ناوى خوازراو بەرھەمى پەخشكردۆتەو. ھەندى جار بەرھەمە عەرەبىيەكانى دەكوردىنى و، ھەندى جارېش بەپېچەوانەو، جارجارېش دەقە بىيانىيەكان بۆ عەرەبى و كوردى لە ھەمان كاتدا وەردەگىپىت.

* لە (۱/۱۲/۱۹۵۱ ز) لە گوندى (قەلا) ى پالانى، لە دەقەرى زەنگاباد - كوردستانى عىراق لەدايكبوو، لە كۆتايىيەكانى سالى ۱۹۶۰ دا بابى بەھۇى ھەلۆەستى نىشتىمانپەرورەبىيەو تىرۆركراو، بۇيە بۆ بۆيوى خۇى و خىزانىان مىلى ناوئەتە چەندىن كارو پېشەو و سەرفرازانە ژىاو، تەنانەت لە سالىنى (۱۹۸۷-۱۹۹۷) دا لەسەر شووسە كىتتېەكانى نامەخانەى خۇى فرۆشتوو.

* لەسالى ۱۹۶۹ دا خانەى مامۆستايانى لە كەركوك تەواو كوردوو، بىست سالى (۱۷) سالى رەبەق دورورخراو نىمچە دورورخراو لە گوندانى دورور و ھەردورور) مامۆستايەتى كردوو، لە سالى ۱۹۹۲ دا راژەى بۆ وەزارەتى رۆشنىرىيى ھەرىمى كوردستان گواستۆتەو.

* خۆرۆشنىھزەرە، كە لە سالى ۱۹۶۱ وە دەستى بەخوئىندىنەو كى كۆزانى كردوو، لەسالى ۱۹۶۳ وە دەستى داوئەتە نووسىن و، لە سالى ۱۹۶۷ وە و پېئەھەل بەرھەمىن زۆرۇ زەبەندەى لە رۆژنامە و گۆقارەكانى عىراق و دەرەو، ئىنتەرنىتت بلاو كوردۆتەو.

* هەر له لاویتییهوه وهکو کهسایهتییهکی رادیکالی سهریهخۆ خهباتی رۆشنهزیری کردوه، نهخاسه له بواری ههقهه یهینی رۆشنهزرییدا. بهلام له دهیان کتیبی دانراو وهگرێدرای تا نیستا ده- دوازه کتیبیکی بهخشکراون.

* له ساڵی ۱۹۷۷ وه تا ۱۹۸۸ وهکو نووسهر له گۆفاری (الثقافة) ی دکتۆر سهلاح خالص کاری رۆژنامهفانی کردوهو، ههروهها لهپاش راپهڕینی ۱۹۹۱ وه وهکو نووسهر و سهریهرشتهیاری زمانهوانیی و سکرتهیری نووسین و سهروک و جیگرگی سهروکی نووسین له چهندن رۆژنامهو گۆفاری ههریمی کوردستاندا کاری کردوهو، له چهند بۆنهیهکی ریزلیناندا ریزی لینهراوه: سهندیکی رۆژنامهفانانی کوردستان له (۱۹۹۳) و (۱۹۹۸) و وهزارهتی رۆشنهیری ههریمی کوردستان له (۲۰۰۳) و بنکهی گهلاویژ له (۲۰۰۵) و بارزان نیوز له (۲۰۱۱)

* به سهدان دهقی وێهفانی و هزری و دهیان کتیبی پاچهکراو و دانراوی وێهفانین کوردو عیداتی (که ههندیکیان مامۆستای زانکۆن) پیداجۆتهوه وچاکسازی کردوه.

* سهدان وتارو لیتۆئینهوهو بابتهی پاچهکراوی له رۆژنامهو گۆفارانێ عهرهبی و کوردی بلاویتهوهو، له دهیان پهڕتوکی دانان و پاچه، ئەم پهڕتوکانهی بلاویتهوه:

- ۱- عشرون قصّة کردیة/ ترجمة مشتركة/ ۱۹۸۵
- ۲- ساعات من قصب/ ۶۰ قصيدة مختارة لشيروكو بيكس/ ترجمة مشتركة/ ۱۹۹۴
- ۳- أوتار التنائي... / فرهاد شاکلي (۶۹ قصيدة) / ترجمة ۲۰۰۴
- ۴- ظلّ الصوّت و قصص أخرى/ جمه كريم عارف/ ترجمة وتقديم ۲۰۰۵
- ۵- قصائد تأبى أيّ عنوان و... / (۲۵ قصيدة) جلال زنگابادي ۲۰۰۹
- ۶- ها هي معجزتي/ (۶۱ قصيدة حب) جلال زنگابادي ۲۰۰۹
- ۷- تأبى المنفى أينما رحلت/ ۱۰ قصص : فاضل كريم احمد/ ترجمة مشتركة ۲۰۰۹
- ۸- سنة في الجحيم/ مذكرات : مهباد قرداغي/ ترجمة ۲۰۱۰
- ۹- ديوان عمر الخيام/ دراسة وترجمة منشومة ۲۰۱۰
- ۱۰- الثقافة الكردية ، مشكلات ، معضلات وآفاق... ۲۰۱۰
- ۱۱- ثلاث قصص للفتيان/ گهلاویژ/ ترجمة ۲۰۱۲
- ۱۲- أسطورة كلي ناوکردان ، قصة طويلة للفتيان/ گهلاویژ/ ترجمة ۲۰۱۲
- ۱۳- الخادمة، رواية/ گهلاویژ/ ترجمة ۲۰۱۲

- ۱۴- خورخیه مانریکی شاعر عصره... / تألیف و ترجمه ۲۰۱۲
- ۱۵- الرحیل الدامی ، روايه / حمه کریم عارف / ترجمه الى الكردیه ۲۰۱۲
- ۱۶- (۸۱) جامه‌ی هه‌لبژێردراوی سه‌رگۆن بۆلێس / پاچقه بۆ کوردی / ۲۰۱۲
- ۱۷- چوارینه‌کانی خه‌ییام / پاچقه‌ی : عه‌ونی / ساغکردنه‌وه‌و لیکۆلینه‌وه / ۲۰۱۲
- ۱۸- مه‌ینه‌تی زه‌رده‌شت و چامه‌گه‌لێکی تر / بوره‌هان شای / پاچقه بۆ کوردی / ۲۰۱۳
- * پتر له ده په‌رتووکی دانان و پاچقه‌ی له گۆفاران میناک (کتیبه‌ی ژماره) و له ماله‌په‌ران بلاویۆته‌وه.
- * ده په‌رتووکی له‌م لاو له‌و لا چاوه‌پێی چاپ و بلاوکردنه‌وه‌یه.

حه مه كهريم عارف

× ويژه‌شان و پاچه‌وان و رژژنامه‌فانه

× كهركوكيه و له سالي ۱۹۵۱ دا له دايبووه

× له سالي ۱۹۷۵ كۆليزي ته ده‌بياتي به‌غداي ته‌واو كر دووه

× له سالي (۱۹۷۴ - ۱۹۷۵) دا پيشمه‌رگه‌ي شوڤشي كوردستان بووه، هه‌روه‌هاش له هه‌شتاكانی سه‌ده‌ي رابردوودا بو ماوه‌ي نو سال، بي وابه‌سته‌گي حيزبي، پيشمه‌رگه‌ بووه‌و، وه‌كو به‌شداريه‌كي مه‌يداني و ويژداني له خه‌باتي ره‌واي نه‌ته‌وه‌ي كوردا شانازي پيوه‌ده‌ه‌كاو منه‌ت به‌سه‌ر كه‌سدا ناكا، چونكه‌ باوه‌ري وايه، كه رژله‌ي ميلله‌تي مه‌زلووم مه‌حكومه‌ به‌ پيشمه‌رگايه‌تي.

× له سالي ۱۹۷۳ نوخه‌شي به‌ره‌مه‌ي بلاووته‌وه‌و، تا ئيستاپتر له (۱۰۰) كتبي دانان و پاچه‌كراوي هه‌يه، كه هه‌نديكيان هيمان بلاونه‌بوته‌وه.

× له بواري رژژنامه‌فانيدا ده‌يان سال چالاكيي نواندووه، كه سه‌رنوسه‌ر يان به‌رپيچوه‌به‌ري نووسين يان سه‌ركتيري نووسين يان نه‌ندامي ده‌سته‌ي نووسه‌راني ته‌م گوڤار و په‌خشكراوانه‌ بووه: گزنگ، نووسه‌ري كوردستان، كه‌لتور، نووسه‌ري كورد، ئالاي نازادي، گولاني عه‌ره‌بي و نه‌وشه‌فه‌ق.

× جگه‌ له ناوي راشكاوي خۆي، به‌م ناوه‌ خوازانه‌يه به‌ره‌مه‌ي بلاوكرده‌ته‌وه: گوڤه‌ند، زنار، سپيان، پاكزاد، مه‌مه‌دي حاجي، سيروان عه‌لي، ديدار هه‌مه‌وه‌ندي، هيژا، هامون زيباري، بازه‌وان عه‌بدولكه‌ريم و (ح ع)

× له هه‌شتاكاني سه‌ده‌ي رابردووه تا ۲۰ تا بي ۲۰۱۰ راسته‌خۆ سه‌ره‌رشتي و سه‌ره‌ركايه‌تي لقى كه‌ركوكي يه‌كيتي نووسه‌راني كوردي كر دووه.

× چ به‌ره‌مه‌ په‌خشبووه‌كاني و چ ته‌وانه‌ي بو چاپ ناماده‌ن، هه‌ر كه‌سي يان گروه‌پي يان ده‌زگايه‌ك ده‌تواني چاپيانكاته‌وه يان چاپيانكات، به‌ مه‌رجي پرسكردن به‌ خۆي.

× ته‌مه‌ش هه‌نديك له به‌ره‌مه‌ په‌خشكراوه‌كانيه‌ ده‌گه‌ل ناژه‌ بو چاپي يه‌كه‌م يان دووه‌ميان:

* چيرۆك و رژمان :

- تېرۇژ، كۆچىرۈك / ۱۹۷۹
- كۇچى سوور، كورته رۆمان / ۱۹۸۸
- بەيداخ، كورته رۆمان / ۱۹۸۸
- داوھتى كۇچەرىيان، كۆچىرۈك / چ ۲ - ۲۰۰۵
- لەخۇيىگانەبوون، كۆچىرۈك / ۱۹۹۹
- * وتارو لىكۆلىنەوہو زمان :**
- پەلكە رەنگىنە / ۲۰۰۴
- راگەيانندن لەنىوان حەقىقەت بېزى و عەوام خەلەتتىنى دا / ۲۰۰۵
- پەيشستانى من / ۲۰۰۹
- ناودارانى ئەدەب / ۲۰۰۹
- شىعەر كوژى / ۲۰۱۰
- خىيانەتى حەلەل / ۲۰۱۰
- توحفەنای ئەدەبىياتى جىھانى / ۲۰۱۱
- وقفات في رحاب الثقافة الكردية / ۲۰۱۰
- چۇنىھەتى فېربوونى زمانى فارسى / ۲۰۰۱
- گۇڭشەندو زانار(فەرھەنگى فارسى - كوردى) /
- بەرگى يەكەم ۲۰۰۶ - بەرگى دووہم ۲۰۰۸
- سفردى فەقىران / ۲۰۱۲
- * پاچقى كورته چىرۈك :**
- چىرۈكە كانى سەمەدى بېھرەنگى / چ ۲ - ۲۰۰۴
- جى پى، كۆمەلە چىرۈكى فارسى / ۲۰۰۶
- چىرۈكستان، كۆمەلەك دەقى چىرۈكى جىھانى و رەخنە / ۲۰۰۵
- ئەو بەرخەى كە بوو بە گورگ، عەزىز نەسىن / ۲۰۰۸
- زارۇكستان (بۇ مىندالان) / ۲۰۰۸
- لە گەنجىنەى حىكايەتى توركمانىيەوہ / ۲۰۰۸

- بووکی ههزار زاوا، بزورگی عهلهوی/ ۲۰۱۰

*** پاچهدی رۆمان :**

- ریبهەر ، مه هدی حوسپین/ ۱۹۸۳

- نینا ، سابت ره همان/ ۱۹۸۵

- نامۆ، ئەلبیتر کامۆ/ ۱۹۸۷

- دووره ولات ، ع . قاسمۆف/ ۲۰۰۰

- هاومالنه کان ، ئەحمده مه محمود/ چ ۲- ۲۰۰۰

- نازادی یا مه رگ ، کازانتزاکیس/ ۲۰۰۳

- بیئناسنامه کان ، عهزیز نه سین/ ۲۰۰۶

- گیترا نه وه (ریوایهت) ، بزورگی عهلهوی/ ۲۰۱۰

- ههژاران ، دستۆشکی/ ۲۰۱۱

- شازاده و گه دا، مارک توین/ ۲۰۱۱

- بالنده که ی من ، فه ریبا وهی/ ۲۰۱۱

- جه میله ، جهنگیز نایتما تۆف/ ۲۰۱۲

- ئەو پیاوهی سیبه ره که ی خۆی فرۆشت ، شامیسۆ/ ۲۰۱۲

- دۆزه خی پیروز ، بورهان شای/ ۲۰۱۲

- من و نه نکم و ئیلاریۆن و ئیلیکۆ، نودار دومباده/ ۲۰۱۲

*** پاچهدی داستان :**

- ئیلیاده، هۆمیرۆس/ ۲۰۰۹

- نۆدیسه، هۆمیرۆس/ ۲۰۱۱

*** پاچهدی شانۆنامه :**

- دادپه روه ران ، ئەلبیتر کامۆ/ ۲۰۰۳

- به دحالیبوون ، ئەلبیتر کامۆ/ ۲۰۰۳

- ریچاردی سیته م ، شه کسپیر/ ۲۰۰۹

- گه مه ی پاشا و وهزیر، عه بدوللا ئەلبوسیری/ ۲۰۰۷

- دكتور...، برانسىيلاق و جليل قهيسى/۲۰۱۲

*** پاچقى رۆشنىرىيى ھەمەجۆر :**

- مېژووى رەگ و رەچەلەكى كورد، ئىحسان نورى پاشا/۱۹۹۸
- كورد لە ئىسكلۆپىدىيى ئىسلامىدا/ ۱۹۹۸
- كورد گەلى لەخىشتە براوى غەدرلىكراو، كوئىنتەر دىشەنەر/ ۳- ۲۰۰۴
- رىيالىزم و دژەرىيالىزم لە ئەدەبىياتدا، سىروس پىرھام/۲۰۰۴
- ھونەر و ژيانى كۆمەلەيەتى ، بلىخانوف/۲۰۰۵
- گوزارشتى مۇسىقا، د. فوناد زەكەرىيا/۲۰۰۶
- قوتابخانە ئەدەبىيەكان، رەزا سەيد حسەينى/۲۰۰۶
- لە مەھابادى خويىناوويىيەو ە بۆكەنارىن ئاراس، نەجەف قولى پىسيان/۲۰۰۶
- مېژووى ئەدەبىياتى جىھان (لە كۆنەو ە تا سەدەكانى ئافىن)/۲۰۰۸
- مېژووى ئەدەبىياتى جىھان (لە رىنىسانسەو ە تا ئىستا)/۲۰۰۸
- مېژووى ئەدەبىياتى جىھان (ئەدەبىياتى ئىنگلىزى زمان) ۲۰۰۸
- ئەبو زەر، د. عەلى شەرىعەتى/۲۰۱۰
- مېژووى ئەدەبىياتى روسى، سەئىدى نەفىسى/۲۰۱۰
- كورد لە سەدەى نۆزدەو بىستەمدا، كرىس كۆچىرا/چ ۶ - ۲۰۱۱
- نامەكانى تۆلىستۆى/۲۰۱۲

*** گەلىك لەو بەرھەمەكانى بۆ زمانىن : عەرەبى و فارسى و سوئىدى پاچقى كراون ، لەوانە:**

- كوچ سرخ ، داستان بەفارسى/۱۹۸۷
- ظلّ الصوت و قصص أخرى ، ترجمه و تقديم : جلال زنگابادي/۲۰۰۵
- الرحيل الدامي ، رواية ، ترجمه و تقديم : جلال زنگابادي/۲۰۱۲